

ISSN 2312-475X

9 772312 475159

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

ZHUBANOV
UNIVERSITY

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального
университета
имени К.Жубанова**

1

2022

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал

ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 1 (67)

20

наурыз 2022

Жазылу индексі: 74646

Үш айда бір рет шығады

Подписной индекс: 74646

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР КАРАБАСОВА Л.Ч. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА БЕКНАЗАРОВ Р.А. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ АБИЛОВА Г.К. АМИНЕВА В.Р. (Россия) АХМЕТ М.У. (Турция) БАЛТЫМОВА М.Р. БОТАГАРИЕВ Т.А. ДИМИТРОВ В.Т. (Болгария) ЕВТЮГИНА А.А. (Россия) ИМАНБАЕВА З.О. КАДЫКОВА Ю.А. (Россия) КЕЛАМАНОВ Б.С. КЕРИМБАЕВА Б.Т. КУШКИМБАЕВА А.С. ЛУЩИК А.Ч. (Эстония) МЕНДЫБАЕВ Е.Х. ПОПИВАНОВ Н. (Болгария) САРТАБАНОВ Ж.А. САРСИМБАЕВА С.М. СЕРГЕЕВ Д.М. СЕРГЕЕВА А.М. СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С. ТУРЕБАЕВА К.Ж. ШУНКЕЕВ К.Ш. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР САТБАЙ Ж.И. ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРДЫҢ КӨМЕКШІСІ ПОМОЩНИК ОТВЕТСТВЕННОГО РЕДАКТОРА ЖАНТЛЕУОВА К.М. МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК НАО «Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова»	МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ LIST OF CONTENT	ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ	ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ЭКОНОМИКА И ПРАВО	ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ СОЦИОЛОГИЯ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И
	А. Жаманшин, И. Сафиуллина, Р. Сейлова Непредсказуемое решение системы квазилинейных дифференциальных уравнений.....	3			
	И.Ф. Спивак-Лавров, А.А. Кенжегарин, С.Е. Жубаназаров, Б.О. Сарсенбаев Аналитическое решение трех идентичных задач на встречу.....	13			
	С.Т. Мынбаева, Г. Ерболатқызы Параметрлі квазисызықты мате тендеуі үшін шеттік есепті шешудің сандық әдістері.....	24			
	А.М. Yessengaliyeva, A.Yelgel Implementation of authentic media texts in teaching lexical skills.....	34			
	S.A. Sadykova, A.A. Sagidanova Coronacoins formed during the coronavirus pandemic.....	44			
	А.С. Кушкимбаева, А.С. Жалғасова Лириканы оқытуда оқырмандардың, оқушылардың қабылдауын қалыптастырудың әдіснамалық негіздері.....	53			
	М.Р. Балтымова, М.С. Валихан Амантай Өтегенов поэзиясының көркемдік ерекшеліктері.....	60			
	М.Р. Балтымова, Н.С. Чапай Өтежан Нұрғалиевтің философиялық лирикасы.....	68			
	А.А. Курманалина, Қ.С.Тел Пандемия жағдайындағы мұнай-газ секторы.....	78			
	А.К. Курманова Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде адам денсаулығын қорғау мақсатын жүзеге асыру бойынша мемлекеттік билік органдарының қызметінің өзекті мәселелері.....	86			
	А.С. Нургазина, Н.С. Қалила Қызылорда облысының туристік рекреациялық даму потенциалының қазіргі жағдайы.....	97			
	Б.А. Жунусов, С.А. Жубаназаров, М.К. Шакибаев Концепция «умный город»: теория и практика.....	105			
	Б.Б. Болатова, Н.Е. Урбиснинова Генезис уголовно-правового понятия хулиганства.....	119			
	Б.Ж. Болатова, Г.Т. Қунуркульжаева, А.А. Бакубаева Өзін-өзі жұмыспен қамтуды мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесі.....	124			
	Б.Ш. Исмаилова, А.А. Бекбауова Қазақстан Республикасындағы қазіргі экономика жағдайындағы зияткерлік меншік мәселелері.....	136			
	Д.З. Байдосов, Е.И. Исмаилова Құқықтық мәдениеттің қоғамда модельденуі.....	144			
	Ж.М. Аманжол Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет: құқықтық тетіктері мен даму институттары.....	155			
	М.А. Глеубергенова, Д.А. Демеев Инвестициялық нарықтың әрекет етуінің теориялық негіздері.....	164			
	С.Б. Саутбаева Особенности воздействия цифровой трансформации на профессиональное образование.....	174			
	Н.Д. Нургазина, Ж.А. Әкімбек Қазіргі американдық тарихнамада ресей империясының исламға қатысты саясатының көрініс алуы.....	181			

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
V. Kos	
Struggles and obstacles while learning a foreign language.....	192
А.А. Кульжумиева, Р.Ж. Талапбай	
9 - сынып оқушыларынан алгебра курсы бойынша IV тоқсанға арналған жиынтық бағалауды қашықтықтан алу ерекшеліктері.....	200
А.Б. Наренова	
Білім берудегі заманауи инновациялық технологиялар.....	208
Ж.Қ. Ходжабергенова, Р.О. Орынбасар	
Модульдік оқыту жүйесінің ерекшеліктері.....	224
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ	ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
А.А. Бисенова, Р.О. Орынбасар	
Физикалық химияны оқытуда заманауи инновациялық технологияларды қолдану.....	231
А.М.Сергеева, А.Н.Мырзабекова	
Гаж көмегімен ақтөбе облысының орман жамылғысының NDVI көрсеткішін анықтау.....	237
А.Т. Саржігітова, А.А. Базарғалиева	
Ақтөбе облысы жағдайында кездесетін сирек түр <i>Alnus Glutinosa</i> (L.) Gaertn. Өсімдіктер қауымдастықтарының геоботаникалық сипаттамасы.....	245
Авторлар туралы мәлімет	
Сведения об авторах	254
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	258
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова».....	259
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal «K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University».....	260

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

МРНТИ 27.29.15

**НЕПРЕДСКАЗУЕМОЕ РЕШЕНИЕ СИСТЕМЫ КВАЗИЛИНЕЙНЫХ
ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ**

А. ЖАМАНШИН ^{[0000-0003-4878-4927]*}, **И. САФИУЛЛИНА** ^[0000-0003-0395-497X],

Р. СЕЙЛОВА ^[0000-0002-4666-8001]

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: arguaktobe@gmail.com

Аннотация. В данной статье исследуется непредсказуемое решение системы квазилинейных дифференциальных уравнений. Доказано существование и единственность асимптотически устойчивого непредсказуемого решения. Приведен численный пример с графическими иллюстрациями, подтверждающий полученные теоретические результаты.

Ключевые слова: квазилинейные дифференциальные уравнения, непредсказуемая функция, устойчивость по Пуассону, асимптотическая устойчивость.

Введение. Несколько лет назад профессор М. Ахмет со своими коллегами ввели понятия непредсказуемых точек и непредсказуемых функций [1,2], и тем самым значительно расширили границы классической теории динамических систем, основанной А. Пуанкаре [3] и Дж. Биркгофом [4]. Непредсказуемая точка является модернизированной устойчивой по Пуассону точкой. Они доказали, что квазиминимальное множество является хаотическим, если устойчивая по Пуассону точка допускает свойство непредсказуемости. Таким образом, наличие хаоса в динамической системе определяется присутствием только одной точки - непредсказуемой. Непредсказуемые функции были определены как непредсказуемые точки в динамической системе Бебутова с той лишь разницей, что вместо метрического пространства используется топология сходимости на компактных множествах вещественной оси. Использование такой сходимости позволяет значительно упростить задачу доказательства существования непредсказуемых решений для дифференциальных уравнений. И можно полностью оставаться в области теории дифференциальных уравнений, не упоминая исходные или родственные результаты в теории динамических систем или хаоса. На диаграмме показаны множества функций.

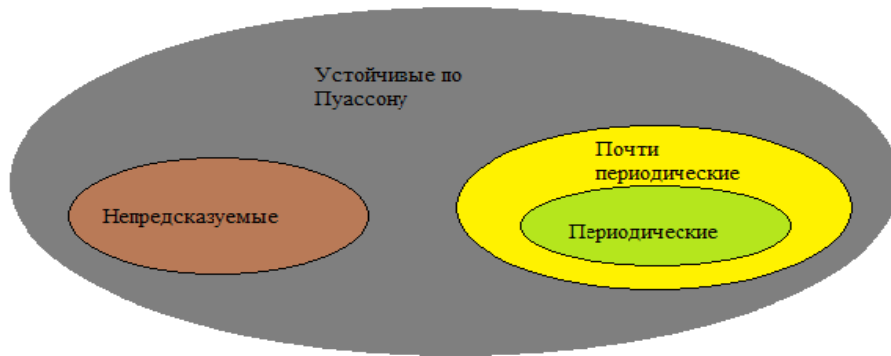

Рисунок 1. Множества функций

Предварительные сведения. В данной статье будет использоваться норма $\|u\|_1 = \sup_{t \in \mathbb{R}} \|u(t)\|$, где $\|u\| = \max_{1 \leq i \leq p} |u_i|$, $u = (u_1, \dots, u_p)$, $u_i \in \mathbb{R}$, $i = 1, 2, \dots, p$. Соответственно, для квадратной матрицы $\{a_{ij}\}$, $i, j = 1, 2, \dots, p$, будет использована норма $\|A\| = \max_{i=1, \dots, p} \sum_{j=1}^p |a_{ij}|$.

Приведем основные определения.

Определение 1. [5] Непрерывная и ограниченная функция $\vartheta : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^m$ положительно устойчива по Пуассону, если существует последовательность $\{t_n\}$, $t_n \rightarrow \infty$ при $n \rightarrow \infty$ такая, что $\|\vartheta(t + t_n) - \vartheta(t)\| \rightarrow 0$ равномерно на компактных подмножествах \mathbb{R} .

Определение 2. [1] Равномерно непрерывная и ограниченная функция $\vartheta : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^m$ называется непредсказуемой, если существуют положительные числа ϵ_0, δ и последовательности $\{t_n\}, \{u_n\}$, $n \in \mathbb{N}$, которые стремятся к бесконечности, такие что $\|\vartheta(t + t_n) - \vartheta(t)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на ограниченных вещественных интервалах и $\|\vartheta(t + t_n) - \vartheta(t)\| \geq \epsilon_0$ для каждого $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$.

Существование последовательности t_n называют *устойчивостью по Пуассону*, а существование последовательности u_n , и постоянных ϵ_0, δ свойством *непредсказуемости*.

Определение 3. [6] Непрерывная и ограниченная функция $f(t, x) : \mathbb{R} \times G \rightarrow \mathbb{R}^p$, $f = (f_1, f_2, \dots, f_p)$, где $G \times \mathbb{R}^p$ ограниченная область, называется непредсказуемой по t если оно непрерывно по t и существуют положительные числа ϵ_0, σ и последовательности t_n, u_n , которые стремятся к бесконечности, такие что $\sup_G \|f(t + t_n, x) - f(t, x)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно в компактах из \mathbb{R} и $\inf_G \|f(t + t_n, x) - f(t, x)\| \geq \epsilon_0$ для $t \in [u_n - \sigma, u_n + \sigma]$ и $n \in \mathbb{N}$.

Рассмотрим систему квазилинейных дифференциальных уравнений

$$x'(t) = Ax(t) + f(t, x), \quad (1)$$

где $t \in \mathbb{R}$, $x \in \mathbb{R}^p$, p - фиксированное натуральное число, действительные части собственных значений постоянной матрицы $A \in \mathbb{R}^{p \times p}$ -отрицательные, $f : \mathbb{R} \times G \rightarrow \mathbb{R}^p$, $f =$

$(f_1, f_2, \dots, f_p), G = \{x \in \mathbb{R}^p, \|x\| < H\}$, H -положительное число. Известно, что найдутся числа $K \geq 1$ и $\gamma > 0$ такие, что $\|e^{At}\| \leq Ke^{-\gamma t}$ для всех $t \geq 0$.

Предположим, что выполняются следующие условия:

(C1) функция $f(t, x)$ непредсказуема в смысле определения 3;

(C2) существует положительная константа L , такая, что функция $f(t, x)$ удовлетворяет неравенству $\|f(t, x_1) - f(t, x_2)\| \leq L\|x_1 - x_2\|$ для всех $t \in \mathbb{R}, x_1, x_2 \in G$;

(C3) $\gamma > \frac{KM}{H}$;

(C4) $\gamma > KL$.

Из Определения 3 следует, что существует положительное число M такое, что

$$\sup_{\mathbb{R} \in G} \|f(t, x)\| = M < \infty.$$

Обозначим через U пространство всех равномерно непрерывных функций $\psi(t) = (\psi_1, \psi_2, \dots, \psi_p)$, $\psi \in \mathbb{R}, i = 1, 2, \dots, p$, такие что $\|\psi\|_1 < H$, и $\psi(t + t_n) \rightarrow \psi(t)$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на каждом замкнутом и ограниченном интервале вещественной оси, где последовательность t_n , такая же, как для функции $f(t, x)$ в системе (1).

Согласно теории дифференциальных уравнений [7], функция $\omega(t) = (\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_p)$, ограниченная на всей вещественной оси, является решением системы (1) тогда и только тогда, когда она удовлетворяет следующему интегральному уравнению:

$$\omega(t) = \int_{-\infty}^t e^{A(t-s)} f(s, \omega(s)) ds, \quad t \in \mathbb{R}. \quad (2)$$

Лемма 1. Если условия (C1) - (C4) выполнены, тогда система (1) имеет единственное ограниченное решение $\omega(t)$.

Доказательство. Введем оператор Π на U такой, что

$$\Pi\psi(t) = \int_{-\infty}^t e^{A(t-s)} f(s, \psi(s)) ds, \quad t \in \mathbb{R}. \quad (3)$$

Зафиксируем произвольную функцию $\psi(t)$, которая принадлежит пространству U . Тогда получаем, что

$$\|\Pi\psi(t)\| \leq \int_{-\infty}^t \|e^{A(t-s)}\| \|f(s, \psi(s))\| ds \leq \frac{KM}{\gamma},$$

для всех $t \in \mathbb{R}$. Из условия (C3) следует, что $\|\Pi\psi\|_1 < H$.

Зафиксируем произвольное положительное число ε и замкнутый интервал $[a, b]$, $-\infty < a < b < \infty$ из действительной оси. Мы покажем, что для достаточно больших n последовательность $\|\Pi\psi(t + t_n) - \Pi\psi(t)\|$ на $[a, b]$. Выберем $c < a$ и $\xi > 0$ удовлетворяющие

$$\frac{2KM}{\gamma} e^{-\gamma(a-c)} < \frac{\varepsilon}{2} \quad (4)$$

и

$$\frac{K}{\gamma} \xi (L + 1) [1 - e^{-\gamma(b-c)}] < \frac{\varepsilon}{2}. \quad (5)$$

Рассмотрим достаточно большое n такое, что $\|f(t + t_n, x) - f(t, x)\| < \xi$ и $\|\psi(t + t_n) - \psi(t)\| < \xi$ для всех $t \in [c, b]$ и $x \in G$. Тогда неравенство $\|П\psi(t + t_n) - П\psi(t)\|$

$$\begin{aligned} &\leq \int_{-\infty}^c \|e^{A(t-s)}\| \|f(s + t_n, \psi(s + t_n)) - f(s, \psi(s))\| ds \\ &+ \int_c^t \|e^{A(t-s)}\| \|f(s + t_n, \psi(s + t_n)) - f(s, \psi(s))\| ds \\ &\leq \int_{-\infty}^c 2KM e^{-\gamma(a-s)} ds + \int_c^t \xi(L + 1)K e^{-\gamma(t-s)} ds \leq \frac{2}{\gamma} KM e^{-\gamma(a-c)} \\ &+ \frac{K}{\gamma} \xi(L + 1)[1 - e^{-\gamma(b-c)}] \end{aligned} \quad (6)$$

верно для всех $t \in [a, b]$.

Из неравенств (4) и (5) следует, что $\|П\psi(t + t_n) - П\psi(t)\| < \varepsilon$ при $t \in [a, b]$, и следовательно, $П\psi(t + t_n) \rightarrow П\psi(t)$ равномерно при $n \rightarrow \infty$ в каждом замкнутом и ограниченном интервале из \mathbb{R} .

Не трудно проверить, что $П\psi(t)$ является равномерно непрерывной функцией. Таким образом, множество U является инвариантным для оператора $П$.

Покажем, что оператор $П: U \rightarrow U$ является сжимающим. Пусть $u(t)$ и $v(t)$ принадлежат пространству U . Тогда мы получим, что

$$\begin{aligned} \|Пu(t) - Пv(t)\| &\leq \int_{-\infty}^t \|e^{A(t-s)}\| \|f(s, u(s)) - f(s, v(s))\| ds \\ &\leq \int_{-\infty}^t K e^{-\gamma(t-s)} L \|u(s) - v(s)\| ds \leq \frac{KL}{\gamma} \|u(t) - v(t)\|_1 \end{aligned}$$

для всех $t \in \mathbb{R}$. Поэтому, неравенство $\|Пu - Пv\|_1 \leq \frac{KL}{\gamma} \|u - v\|_1$ выполняется, и в соответствии с условием (С4) оператор $П: U \rightarrow U$ является сжимающим.

Теперь покажем полноту пространства U . Рассмотрим фундаментальную последовательность $\phi_k(t)$ в U , которая сходится к предельной функции $\phi(t)$ в \mathbb{R} . Зафиксируем замкнутый и ограниченный интервал $I \subset \mathbb{R}$. Мы имеем

$$\begin{aligned} \|\phi(t + t_p) - \phi(t)\| &< \|\phi(t + t_n) - \phi_k(t + t_n)\| + \\ &+ \|\phi_k(t + t_n) - \phi_k(t)\| + \|\phi_k(t) - \phi(t)\|. \end{aligned} \quad (7)$$

Теперь, можно взять достаточно большие n и k , чтобы каждый член в правой части (7) был меньше, чем $\frac{\varepsilon}{3}$ для произвольно малого ε и $t \in I$. Тогда из неравенства (7) получим, что

$\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| < \epsilon$ в I . То есть последовательность $\phi(t + t_n)$ равномерно сходится к $\phi(t)$ в I .

По принципу сжатых отображений существует единственная неподвижная точка $\omega(t) \in U$ оператора Π , которая является ограниченным решением системы (1). Лемма доказана. \square

Теорема 1. Если выполняются условия (C1) - (C4), то система (1) имеет единственное асимптотически устойчивое непредсказуемое решение.

Доказательство. Согласно Лемме 1, система (1) имеет единственное решение $\omega(t) \in U$. Остается доказать, что решение $\omega(t)$ удовлетворяет свойству непредсказуемости. То есть существует последовательность $\{\bar{u}_n\}$, $\bar{u}_n \rightarrow \infty$ при $n \rightarrow \infty$, и положительные числа $\bar{\epsilon}_0, \bar{\delta}$, такие что $\|\omega(t + t_n) - \omega(t_n)\| \geq \bar{\epsilon}_0$ при $t \in [\bar{u}_n - \bar{\delta}, \bar{u}_n + \bar{\delta}]$.

Найдутся натуральные числа l, k , положительное число κ и $j = 1, \dots, p$, такие что:

$$\kappa < \sigma, \tag{8}$$

$$\kappa(1/2 - (\frac{1}{l} + \frac{2}{k})(L + \|A\|)) > \frac{3}{2l}, \tag{9}$$

$$\|\omega(t + s) - \omega(t)\| < \bar{\epsilon}_0 \min(\frac{1}{k} + \frac{2}{4l}), t \in \mathbb{R}, |s| < \kappa. \tag{10}$$

Зафиксируем числа κ, l, k и произвольное $n \in \mathbb{N}$. Обозначим $\Delta = |\omega(u_n + t_n) - \omega(t)|$ и рассмотрим два случая (i) $\Delta \geq \frac{\epsilon_0}{l}$, (ii) $\Delta < \frac{\epsilon_0}{l}$.

(i) Из неравенства (10) получим:

$$\begin{aligned} \|\omega(t + t_n) - \omega(t)\| &\geq \|\omega(t_n + u_n) - \omega(u_n)\| - \|\omega(u_n) - \omega(t)\| - \\ &\quad - \|\omega(t + t_n) - \omega(t_n + u_n)\| \geq \frac{\epsilon_0}{l} - \frac{\epsilon_0}{4l} - \frac{\epsilon_0}{4l} = \frac{\epsilon}{2l}, \end{aligned} \tag{11}$$

при $t \in [u_n - \kappa, u_n + \kappa]$.

(ii) В данном случае, из неравенства (10) следует, что

$$\|\omega(t + t_n) - \omega(t)\| < \frac{\epsilon_0}{l} + \frac{\epsilon_0}{k} + \frac{\epsilon_0}{k} = \epsilon_0(\frac{1}{l} + \frac{2}{k}), \tag{12}$$

если $t \in [u_n, u_n + \kappa]$.

Справедливо следующее равенство

$$\omega(t_n + t) - \omega(t) = \omega(u_n + t_n) - \omega(u_n) + \int_{u_n}^t A[\omega(s + t_n) - \omega(s)]ds + \int_{u_n}^t [f(t_n + s, \omega(s + t_n)) - f(s, \omega(t_n + s))]ds, t \in \mathbb{R}.$$

Тогда из неравенств (8) - (10) и (12) получим:

$$|\omega_j(t + t_n) - \omega_j(t)| \geq \int_{u_n}^t |g_j(s + t_n) - g_j(s)|ds -$$

$$\begin{aligned}
 & - \int_{u_n}^t \left| \sum_{j=1}^p a_{ij} [\omega_i(s + t_n) - \omega_i(s)] \right| ds - \int_{u_n}^t |f_i(\omega(s + t_n)) - f_i(\omega(s))| ds - \\
 & - |\omega_j(t_n + u_n) - \omega_j(u_n)| \geq \frac{\kappa}{2} \varepsilon_0 - \kappa \|A\| \varepsilon_0 \left(\frac{1}{l} + \frac{2}{k} \right) - \kappa L \varepsilon_0 \left(\frac{1}{l} + \frac{2}{k} \right) - \frac{\varepsilon_0}{l} \geq \frac{\varepsilon_0}{2l},
 \end{aligned}$$

при $t \in [u_n + \kappa/2, u_n + \kappa]$. Таким образом, $\|\omega(t + t_n) - \omega(t)\| \geq \bar{\varepsilon}_0 = \frac{\varepsilon_0}{2l}$ для всех t из интервала $[\bar{u}_n - \bar{\delta}, \bar{u}_n + \bar{\delta}]$, где $\bar{u}_n = u_n + \frac{3\kappa}{4}, \bar{\delta} = \frac{\kappa}{4}, n \in \mathbb{N}$. Следовательно, ограниченное решение $\omega(t)$ – непредсказуемая. Асимптотическую устойчивость решения $\omega(t)$ можно проверить как устойчивость ограниченного решения [8]. Теорема доказана. \square

Следующие леммы мы используем при построении примеров квазилинейных систем с непредсказуемыми решениями.

Лемма 2. Если функция $\phi(t) : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ непредсказуема, то функция $\phi(t) + C$, где C – константа, также непредсказуема.

Доказательство. Существуют положительные числа ε_0, δ и последовательности $\{t_n\}, \{u_n\}$, которые стремятся к бесконечности, такие что $\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на компактных подмножествах \mathbb{R} и $\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \geq \varepsilon_0$ для каждого $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$. Обозначим $\omega(t) = \phi(t) + C$. Тогда мы имеем, что $\|\omega(t + t_n) - \omega(t)\| = \|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на компактных подмножествах \mathbb{R} и $\|\omega(t + t_n) - \omega(t)\| = \|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \geq \varepsilon_0$ для каждого $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$ и $n \in \mathbb{N}$. Таким образом, функция $\phi(t) + C$ является непредсказуемым.

Лемма 3. Предположим, что $\phi(t) : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}^m$ является непредсказуемой функцией. Тогда функция $\phi^3(t)$ непредсказуема.

Доказательство. Можно найти числа $\varepsilon_0 > 0, \delta > 0$ и последовательности $\{t_n\}, \{u_n\}$ которые стремятся к бесконечности, такие что $\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на компактных подмножествах \mathbb{R} и $\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \geq \varepsilon_0$ для каждого $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$ и $n \in \mathbb{N}$. Нетрудно проверить, что $\|\phi^3(t + t_n) - \phi^3(t)\| \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ равномерно на компактных подмножествах \mathbb{R} , поскольку это следует из равномерной непрерывности кубической функции на компактном множестве.

Зафиксируем натуральное число n . Покажем, что для $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$ из неравенства $\|\phi(t + t_n) - \phi(t)\| \geq \varepsilon_0$ следует, что $\|\phi^3(t + t_n) - \phi^3(t)\| \geq \varepsilon_0^3/4$.

Имеем: $|\phi^3(t + t_n) - \phi^3(t)| = \frac{1}{2} |\phi(t + t_n) - \phi(t)| [\phi^2(t + t_n) + \phi^2(t) + (\phi(t + t_n) + \phi(t))^2] \geq \frac{1}{2} (\phi^2(t + t_n) + \phi^2(t)) \varepsilon_0$.

Рассмотрим функцию $F(a, b) = a^2 + b^2$ для $|a - b| \geq \epsilon_0$. Функция F достигает своего минимума в точках (a, b) при $|a| = |b| = \epsilon_0/2$. Следовательно, $\|\phi^3(t + t_n) - \phi^3(t)\| \geq \epsilon_0^3/4$ для $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$.

Пример. Рассмотрим дискретное логистическое уравнение

$$\lambda_{i+1} = \mu(1 - \lambda_i), \quad (13)$$

где $i \in \mathbb{Z}$. При $\mu \in [0, 4]$ все решения логистического уравнения принадлежат интервалу $[0, 1]$.

В работе [6], было доказано, что при $\mu \in [3 + \sqrt{\frac{2}{3}}, 4]$ уравнение имеет непредсказуемую последовательность решений ψ_i . Непредсказуемая функция $\Theta(t)$ была построена как решение дифференциального уравнения $\Theta'(t) = -2.5\Theta(t) + \Omega(t)$, где $\Omega(t)$ является кусочно-постоянной функцией, определяемой как $\Omega(t) = \psi_i$ для $t \in [i, i + 1), i \in \mathbb{Z}$. Кроме того, функция $g(t, x) = (\arctg(x) + 2)\Theta(t)$ является непредсказуемой по t функцией двух переменных.

Рассмотрим систему квазилинейных дифференциальных уравнений:

$$\begin{aligned} x_1' &= -4x_1 - x_2 + x_3 - 0.2g_1(t, x_2), \\ x_2' &= -2x_1 - 3x_2 + 2x_3 + 0.4g_2(t, x_3), \\ x_3' &= -x_1 + x_2 - 2x_3 - 0.3g_3(t, x_2), \end{aligned} \quad (14)$$

где $g_1(t, x) = (\arctg(x_2) + 2)\Theta(t)$, $g_2(t, x) = (\arctg(x_3) - 2)\Theta(t)$, $g_3(t, x) = -(\arctg(x_2) + 1)\Theta(t)$ непредсказуемые по t функции. Собственные значения матрицы коэффициентов системы (14) равны -1, -3 и -5. Условия (C2-C4) выполняется, с $K = 1.5, \gamma = -1, M = 1.43, L = 0.2$ и $H = 2.3$. Согласно Теореме 1, система (14) имеет непредсказуемое решение. На Рисунках 1 и 2, показаны решение, $x(t)$, которое асимптотически стремится к непредсказуемому решению системы (14).

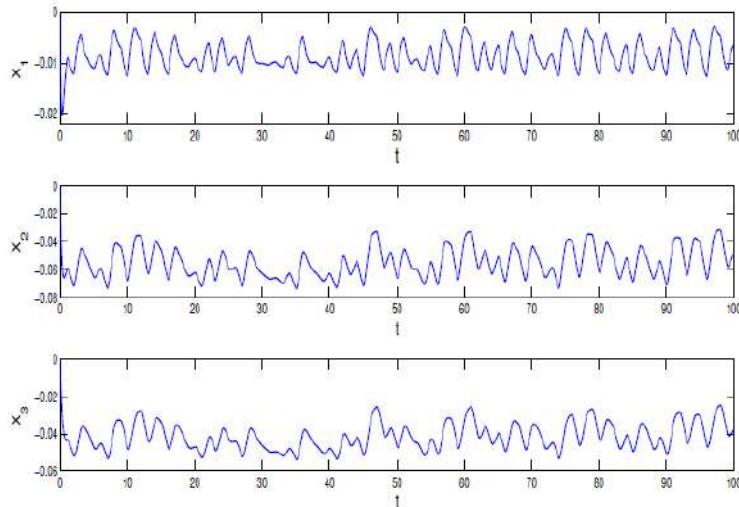

Рисунок 2. Координаты решения $x(t)$, с начальными значениями $x_1(0) = x_2(0) = x_3(0) = 0$

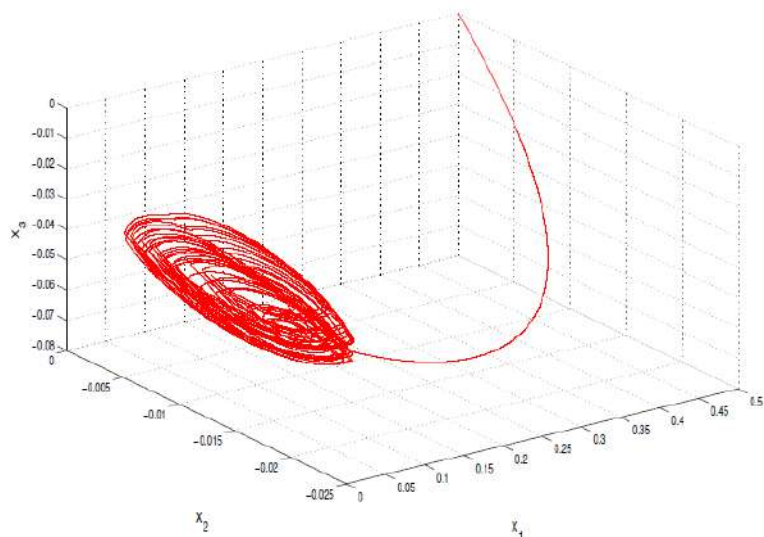

Рисунок 3. График решения $x(t)$ системы (15).

Работа над статьей выполнена при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки РК, проект № AP09258737.

Список литературы:

1. Akhmet M., Fen M.O., Unpredictable points and chaos, / Akhmet M., Fen M.O. // Communication in Nonlinear Science and Numerical Simulation, - 2016, 40, 1-5.
2. Akhmet M., Fen M.O., Poincaré chaos and unpredictable functions, / Akhmet M., Fen M.O. // Communication in Nonlinear Science and Numerical Simulation, - 2017, 41, 85-94.
3. Poincaré H., (1892), Les methodes nouvelles de la mecanique celeste, // Poincaré H. / Paris: Gauthier-Villars, -1892, Vol. 1, 2.
4. Birkhoff G.D., Dynamical Systems. / Birkhoff G.D. // – Providence, RI: American Mathematical Society, - 1927, 319 p.
5. Sell G.R., Topological Dynamics and Ordinary Differential Equations. / Sell G.R // London, UK: Van Nostrand ReinholdCompany - 1971.
6. Akhmet M., Tleubergenova M., Zhamanshin A., Quasilinear differential equations with strongly unpredictable solutions. / Akhmet M., Tleubergenova M., Zhamanshin A. // Carpathian journal of mathematics, -2020, vol. 36. - № 3. – P. 341-349.
7. Немыцкий В.В., Степанов В.В., Качественная теория дифференциальных уравнений, / Немыцкий В.В., Степанов В.В. // Государственное издательство технико-теоретической литературы, -1949.
8. Демидович Б.П., Лекции по математической теории устойчивости, / Демидович Б.П. // Наука (Москва)-1967.

9. Akhmet M., Fen M.O., Non-autonomous equations with unpredictable solutions / Akhmet M., Fen M.O. // *Communications in Nonlinear Sciences and Numerical Simulation*, -2018, №59. – P. 657-670.

References

1. Akhmet M., Fen M.O., Unpredictable points and chaos, / Akhmet M., Fen M.O. // *Communication in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, - 2016, 40, 1-5.

2. Akhmet M., Fen M.O., Poincaré chaos and unpredictable functions, / Akhmet M., Fen M.O. // *Communication in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, - 2017, 41, 85-94.

3. Poincaré H., (1892), *Les methodes nouvelles de la mecanique celeste*, // Poincaré H. / Paris: Gauthier-Villars, -1892, Vol. 1, 2.

4. Birkhoff G.D., *Dynamical Systems*. / Birkhoff G.D. // – Providence, RI: American Mathematical Society, - 1927, 319 p.

5. Sell G.R., *Topological Dynamics and Ordinary Differential Equations*. / Sell G.R. // London, UK: Van Nostrand Reinhold Company - 1971.

6. Akhmet M., Tleubergenova M., Zhamanshin A., Quasilinear differential equations with strongly unpredictable solutions. / Akhmet M., Tleubergenova M., Zhamanshin A. // *Carpathian journal of mathematics*, -2020, vol. 36. - № 3. – P. 341-349.

7. Nemyckij V.V., Stepanov V.V., (1949). *Kachestvennaja teorija differencial'nyh uravnenij*, / Nemyckij V.V., Stepanov V.V. // Gosudarstvennoe izdatel'stvo tehniko-teoreticheskoj literatury. Nemytsky V.V., Stepanov V.V., [Qualitative theory of differential equations] // State publishing house of technical and theoretical literature. [in Russian]

8. Demidovich B.P., (1967). *Lekcii po matematicheskoj teorii ustojchivosti*, / Demidovich B.P. // Nauka (Moskva)-1967. Demidovich B.P., [Lectures on the mathematical theory of stability,] // Science (Moscow). [in Russian]

9. Akhmet M., Fen M.O., Non-autonomous equations with unpredictable solutions / Akhmet M., Fen M.O. // *Communications in Nonlinear Sciences and Numerical Simulation*, -2018, №59. – P. 657-670.

КВАЗИСЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІНІҢ БОЛЖАНБАЙТЫН ШЕШІМІ

А. ЖАМАНШИН*, И. САФИУЛЛИНА, Р. СЕЙЛОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: arguaktobe@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада квазисызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесінің болжанбайтын шешімі зерттелген. Асимптотикалық орнықты болжанбайтын шешімінің бар болуы және жалғыздығы дәлелденген. Теориялық нәтижелерді растайтын графикалық иллюстрациясы бар сандық мысал келтірілген.

Түйін сөздер: болжанбайтын функция, Пуассон бойынша орнықтылық, асимптотикалық орнықтылық.

UNPREDICTABLE SOLUTION OF QUASILINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS

A. ZHAMANSHIN*, I. SAFIULLINA, R. SEILOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: arguaktobe@gmail.com

Abstract. This article an unpredictable solution of a system of quasilinear differential equations are studied. The existence and uniqueness of an asymptotically stable unpredictable solution is proved. A numerical example with graphical illustrations to confirm the obtained theoretical results is given.

Keywords: quasilinear differential equation, unpredictable function, Poisson stability, asymptotic stability.

МРНТИ 27.29.15, 29.05.03, 33.15.02

АНАЛИТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ ТРЕХ ИДЕНТИЧНЫХ ЗАДАЧ НА ВСТРЕЧУ

И.Ф. СПИВАК-ЛАВРОВ [0000-0002-2683-2425] *, А.А. КЕНЖЕГАРИН [0000-0002-0857-5971],

С.Е. ЖУБАНАЗАРОВ [0000-0002-3739-5638], Б.О. САРСЕНБАЕВ [0000-0002-1446-2690]

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: spivakif@rambler.ru

Аннотация. В работе получено аналитическое решение известной задачи о переправке катера через реку. Решена задача, в которой при движении катера его нос все время направлен на пристань, находящуюся на противоположном берегу реки. При переходе в систему отсчета, связанную с рекой, эта задача решается аналогично задаче о движении торпеды с инфракрасным наведением, которая выпущена, чтобы поразить корабль, движущийся равномерно и прямолинейно. Еще одна аналогичная задача о встрече приведена в известном задачнике по общей физике Иродова И.Г., где приведено оригинальное указание к ее решению. Ранее дифференциальные уравнения, описывающие движение катера и торпеды, были решены нами численно методом Эйлера.

Ключевые слова: переправка катера через реку, дифференциальные уравнения движения, аналитическое решение дифференциального уравнения.

Введение. В этой работе мы решаем достаточно известную задачу, аналитическое решение которой нам удалось найти. Катер переправляется через реку таким образом, что его нос все время направлен на пристань, находящуюся точно на противоположном берегу реки. В начальный момент катер стартует перпендикулярно берегу. Скорость течения реки $u = 0.8 \text{ м/с}$, скорость катера $v = 3.2 \text{ м/с}$, ширина реки $H = 540 \text{ м}$. Определить какое количество бензина расходует катер на переправу, если при выбранной мощности он расходует 5 л бензина в час.

Ранее в работе [1] была получена система дифференциальных уравнений, описывающие движение катера через реку. Эти уравнения в [1] были решены численно методом Эйлера. В качестве среды программирования использовались электронные таблицы MS Excel, программа была написана на языке VBA (Visual Basic for Application).

В этой работе мы приводим аналитическое решение этой задачи. Найдена аналитическая формула, описывающая траекторию катера, а также формула, определяющая время его движения.

В случае переправки через реку катер затрачивает минимальное время, двигаясь по прямой, направленной на пристань, таким образом, чтобы его не сносило течением. При этом скорость катера должна образовывать угол α с прямой, направленной на пристань, причем

$$\sin \alpha = \frac{u}{v} \quad (1)$$

В этом случае на переправу катер затрачивает минимальное время:

$$\tau_m = \frac{H}{v \cos \beta} = \frac{H}{v \sqrt{1 - \frac{u^2}{v^2}}} \quad (2)$$

Подставляя в формулу (2) числовые данные, найдем $\tau_m \cong 174.3$ с.

Решение Иродова И.Е.

Рассмотрим здесь также две другие задачи о встрече, которые имеют аналогичное решение. Первая задача о движении торпеды с инфракрасным наведением.

Найти траекторию движения торпеды с инфракрасным наведением, движущуюся с постоянной скоростью v , если ее вектор скорости все время направлена на корабль, идущий прямолинейно с постоянной скоростью u . Торпеда выпущена в момент, когда скорости корабля и торпеды взаимно перпендикулярны, а расстояние между кораблем и торпедой равно l . Через какое время торпеда поразит корабль?

В задачке Иродова И.Е. [2] имеется еще одна идентичная задача (1.13). Точка A движется равномерно со скоростью v так, что вектор \vec{v} все время нацелен на точку B , которая движется прямолинейно и равномерно со скоростью $u < v$. Через сколько времени точка A настигнет точку B .

В [2] приведено также оригинальное указание к решению этой задачи. Обозначим через β угол между направлением движения цели и направлением движения торпеды. Угол $\beta(t)$ изменяется со временем t . Из рис. 1 видно, что скорость сближения точек A и B равна $(v - u \cos \beta)$.

Теперь можно записать два очевидных интегральных равенства:

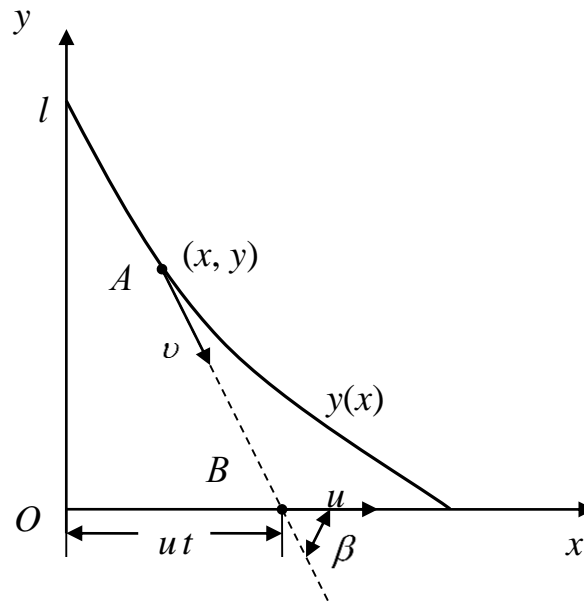

Рисунок 1. Движение торпеды, $y(x)$ – траектория торпеды

$$\int_0^{\tau} (v - u \cos \beta) dt = l, \quad (3)$$

$$\int_0^{\tau} v \cos \beta dt = u\tau \quad (4)$$

В последних формулах τ – время движения торпеды до встречи с кораблем. Расписывая соотношение (3) и используя формулу (4), получим:

$$v \int_0^{\tau} dt - \frac{u}{v} v \int_0^{\tau} \cos \beta dt = v\tau - \frac{u}{v} u\tau = l \quad (5)$$

Откуда найдем время поражения цели:

$$\tau = \frac{lv}{v^2 - u^2} = \frac{l}{v \left(1 - \frac{u^2}{v^2} \right)} \quad (6)$$

Подставляя в (6) числовые данные предыдущей задачи, найдем:

$$\tau = \frac{540 \cdot 3.2}{3.2^2 - 0.8^2} = 180 \text{ (с)} \quad (7)$$

Этот результат совпадает с результатом, полученным в [1] численно. Однако приведенное решение позволяет найти только время движения торпеды, но не ее траекторию. Ниже приведено полное аналитическое решение задачи.

Полное аналитическое решение

Пусть корабль движется вдоль оси x со скоростью u , а торпеда движется по траектории, описываемой функцией $y(x)$, и в данный момент находится в точке (x, y) . Используя рис. 1, запишем уравнение:

$$y' = \frac{y}{x - ut}, \quad (8)$$

С другой стороны за время dt торпеда пройдет расстояние $ds = \sqrt{1 + y'^2} dx$, откуда

$$dt = \frac{\sqrt{1 + y'^2} dx}{v} \quad (9)$$

Интегрируя (9), запишем:

$$t(x) = \frac{1}{v} \int_0^x \sqrt{1 + y'^2} dx, \quad (10)$$

Дифференцируя (8) по x и используя (9), получим:

$$y'' = \frac{y'(x - ut) - y \left(1 - u \frac{dt}{dx}\right)}{(x - ut)^2} = \frac{y'(x - ut) - y \left(1 - \frac{u}{v} \sqrt{1 + y'^2}\right)}{(x - ut)^2}, \quad (11)$$

Используя (8), преобразуем (11) к виду:

$$y'' = \frac{y'^2}{y} - \frac{y'^2}{y} \left(1 - \frac{u}{v} \sqrt{1 + y'^2}\right), \quad (12)$$

Раскрывая скобки, получим следующее дифференциальное уравнение второго порядка [3-15]:

$$y'' = \alpha \frac{y'^2}{y} \sqrt{1 + y'^2}, \quad (13)$$

где

$$\alpha = \frac{u}{v} < 1 \quad (14)$$

Уравнение (13) будем решать при следующих граничных условиях:

$$y(0) = l, \quad y'(0) = \operatorname{tg} \frac{\pi}{2} = \infty \quad (15)$$

Вводя обозначение $y' = p$, запишем:

$$y'' = \frac{dp}{dx} = \frac{dp}{dy} \frac{dy}{dx} = p \frac{dp}{dy} \quad (16)$$

Используя (16), запишем уравнение (13) в виде:

$$p \frac{dp}{dy} = \alpha \frac{p^2}{y} \sqrt{1+p^2} \quad (17)$$

Разделяя переменные, получим:

$$\frac{p dp}{p^2 \sqrt{1+p^2}} = \alpha \frac{dy}{y} \quad (18)$$

Введем новую переменную

$$w^2 = 1 + p^2 \quad (19)$$

В результате выражение (18) запишется в виде:

$$\frac{dw}{w^2 - 1} = \alpha \frac{dy}{y} \quad (20)$$

Интегрируя последнее уравнение, получим:

$$\sqrt{\frac{w-1}{w+1}} = C y^\alpha. \quad (21)$$

Удовлетворив граничным условиям (15), найдем постоянную интегрирования C , в результате получим:

$$\sqrt{\frac{w-1}{w+1}} = \left(\frac{y}{l}\right)^\alpha. \quad (21)$$

Откуда найдем:

$$w = \frac{1 + \left(\frac{y}{l}\right)^\alpha}{1 - \left(\frac{y}{l}\right)^\alpha} \quad (22)$$

Теперь определим:

$$y'^2 = w^2 - 1 = \frac{4\left(\frac{y}{l}\right)^{2\alpha}}{\left[1 - \left(\frac{y}{l}\right)^{2\alpha}\right]^2} \quad (23)$$

Из выражения (23) найдем:

$$\frac{dx}{dy} = \frac{1}{2} \left[\left(\frac{y}{l}\right)^{-\alpha} - \left(\frac{y}{l}\right)^\alpha \right] \quad (24)$$

Интегрируя последнее выражение по y , найдем обратную функцию:

$$x(y) = \frac{l}{2} \left[\frac{\left(\frac{y}{l}\right)^{\alpha+1}}{\alpha+1} - \frac{\left(\frac{y}{l}\right)^{1-\alpha}}{1-\alpha} \right] + C_1 \quad (25)$$

Удовлетворив граничному условию $x(l) = 0$, определим постоянную интегрирования:

$$C_1 = \frac{\alpha l}{1 - \alpha^2}. \quad (26)$$

Таким образом, найдем окончательно:

$$x(y) = \frac{\alpha l}{1 - \alpha^2} + \frac{l}{2} \left[\frac{\left(\frac{y}{l}\right)^{\alpha+1}}{\alpha+1} - \frac{\left(\frac{y}{l}\right)^{1-\alpha}}{1-\alpha} \right] \quad (27)$$

На рис. 2 приведены траектории торпеды, полученные с помощью формулы (27) для

четырёх значений $\alpha = \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}$, значения x и y на графике даны в единицах l .

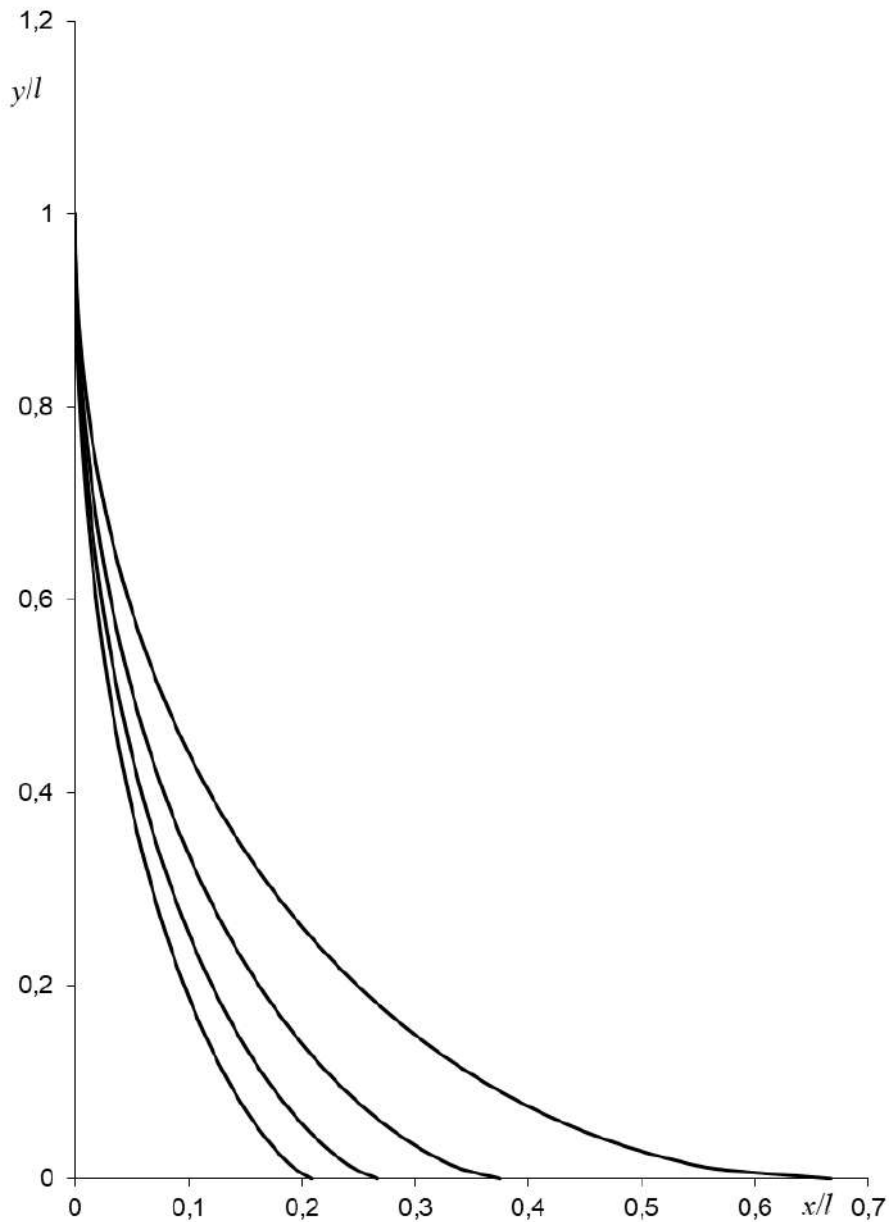

Рисунок 2. Траектории торпеды для четырёх значений $\alpha = \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}$

Теперь можно найти x -координату точки, в которой торпеда поразит корабль:

$$x_k = x(0) = \frac{\alpha l}{1 - \alpha^2} \quad (28)$$

Время движения торпеды определяется по формуле:

$$\tau = \frac{x_k}{u} = \frac{l v}{v^2 - u^2} \quad (29)$$

Можно также найти длину траектории торпеды:

$$s = \int_0^{x_k} \sqrt{1 + y'^2} dx = \frac{l}{1 - \alpha^2} \quad (30)$$

Заключение

Таким образом в работе получено аналитическое решение задачи, которое полностью совпадает с найденным ранее численным решением. Это совпадение говорит о правильности полученных результатов. Безусловно, найденное аналитическое решение дает исчерпывающую информацию о рассматриваемой проблеме.

Список литературы

1. Спивак-Лавров И.Ф., Кенжегарин А.А., Шарипов С.У., Жубаназаров С.Е. About moving the boat through a river // American Journal of Engineering Research (AJER), vol. 10(5), 2021, pp. 19-23.
2. Иродов И.Е. Задачи по общей физике. Учеб. пособие для вузов. 4-е изд. Исправленное. – М.: Лаб. Баз. Знаний, 2001. – 432 с.
3. Эльсгольц, Л.Э. Дифференциальные уравнения: Учебник / Л.Э. Эльсгольц. – М.: ЛКИ, 2014. – 312 с.
4. Эльсгольц, Л.Э. Дифференциальные уравнения / Л.Э. Эльсгольц. – М.: Издательство ЛКИ, 2019. – 312 с.
5. Филипс, Г. Дифференциальные уравнения. Пер. с англ. / Г. Филипс. – М.: Издательство ЛКИ, 2017. – 112 с.
6. Понтрягин, Л.С. Дифференциальные уравнения и их приложения / Л.С. Понтрягин. – М.: Едиториал УРСС, 2018. – 208 с.
7. Понтрягин, Л.С. Обыкновенные дифференциальные уравнения / Л.С. Понтрягин. – М.: Ленанд, 2019. – 336 с.
8. Сабитов, К.Б. Функциональные, дифференциальные и интегральные уравнения. / К.Б. Сабитов. – М.: Высшая школа, 2005. – 671 с.
9. Самойленко, А.М. Дифференциальные уравнения: Практический курс / А.М. Самойленко. – М.: Высшая школа, 2006. – 383 с.
10. Аносов, Д.В. Дифференциальные уравнения: то решаем, то рисуем / Д.В. Аносов. – М.: МЦНМО, 2016. – 200 с.

11. Аполлонский, С.М. Дифференциальные уравнения математической физики в электронике. / С.М. Аполлонский. – СПб.: Питер, 2012. – 352 с.
12. Аполлонский, С.М. Дифференциальные уравнения математической физики в электротехнике / С.М. Аполлонский. – СПб.: Питер, 2019. – 320 с.
13. Арнольд, В.И. Обыкновенные дифференциальные уравнения / В.И. Арнольд. – М.: МЦНМО, 2012. – 344 с.
14. Демидович, Б.П. Дифференциальные уравнения: Учебное пособие / Б.П. Демидович, В.П. Моденов. - СПб.: Лань, 2006. - 288 с.
15. Гордин, В.А. Дифференциальные и разностные уравнения. Какие явления они описывают и как их решать / В.А. Гордин. – М.: ИД ВШЭ, 2016. – 531 с.

References

1. Spivak-Lavrov I.F., Kenzhegarin A.A., Sharipov S.U., Zhubanazarov S.E. (2021) [About moving the boat through a river]// American Journal of Engineering Research (AJER).
2. Irodov I.E. (2001) Zadachi po obshhej fizike. Ucheb. posobie dlya vuzov. 4-e izd. Ispravlennoe. – М.: Lab. Baz. Znaniy. [Problems in general physics. Proc. allowance for universities. 4th ed. Corrected.] – М.: Lab. Base Knowledge. [in Russian]
3. Elsgolts, L.E. (2014) Differencial'nye uravneniya: Uchebnik / L.E'. E'l'sgol's. – М.: LKI [Differential Equations]: Textbook / L.E. Elsholtz. – М.: LKI. [in Russian]
4. Elsgolts, L.E. (2019) Differencial'nye uravneniya. – М.: Izdatel'stvo LKI. [Differential Equations] / L.E. Elsholtz. – М.: Publishing house LKI. [in Russian]
5. Philips, G.(2017) Differencial'nye uravneniya. Per. s angl. / G. Filips. – М.: Izdatel'stvo LKI. [Differential equations. Per. from English]. - М.: Publishing house LKI. [in Russian]
6. Pontryagin, L.S. (2018) Differencial'nye uravneniya i ix prilozheniya / L.S. Pontryagin. – М.: Editorial URSS, [Differential equations and their applications]. [in Russian]
7. Pontryagin, L.S. (2019). Obyknovennye differencial'nye uravneniya / L.S. Pontryagin. – М.: Lenand [Ordinary differential equations]. – М.: Lenand. [in Russian]
8. Sabitov, K.B. (2005) Funkcional'nye, differencial'nye i integral'nye uravneniya. / K.B. Sabitov. – М.: Vysshaya shkola [Functional, differential and integral equations]. - М.: Higher School. [in Russian]
9. Samoilenko, A.M. (2006) Differencial'nye uravneniya: Prakticheskij kurs/. – М.: Vysshaya shkola, [Differential equations: Practical course. М.: Higher School. [in Russian]
10. Anosov, D.V. (2016). Differencial'nye uravneniya: to reshaem, to risuem / D.V. Anosov. – М.: MCNMO. [Differential equations: sometimes we solve, sometimes we draw]. [in Russian]

11. Apollonsky, S.M. (2012) Apollonskij, S.M. Differencial'nye uravneniya matematicheskoy fiziki v e'lektronike. / S.M. Apollonskij. – SPb.: Piter. [Differential equations of mathematical physics in electronics]. / СМ. Apollonian. – St. Petersburg: Piter. [in Russian]
12. Apollonsky, S.M. (2019) Apollonskij, S.M. Differencial'nye uravneniya matematicheskoy fiziki v e'lektrotexnike / S.M. Apollonskij. – SPb.: Piter. [Differential equations of mathematical physics in electrical engineering] / S.M. Apollonian. – St. Petersburg: Piter. [in Russian]
13. Arnold, V.I. (2012) Arnol'd, V.I. Obyknovennye differencial'nye uravneniya / V.I. Arnol'd. – M.: MCNMO. [Ordinary differential equations]. [in Russian]
14. Demidovich, B.P. (2006) Demidovich, B.P. Differencial'nye uravneniya: Uchebnoe posobie / B.P. Demidovich, V.P. Modenov. - SPb.: Lan'. [Differential Equations: Textbook]/ B.P. Demidovich, V.P. Modenov. – St. Petersburg: Lan. [in Russian]
15. Gordin, V.A. (2016) Gordin, V.A. Differencial'nye i raznostnye uravneniya. Kakie yavleniya oni opisyyvayut i kak ix reshat' / V.A. Gordin. – M.: ID VShE'. [Differential and difference equations. What phenomena do they describe and how to solve them]. – M.: ID HSE. [in Russian]

**КЕЗДЕСУДЕ ҮШ БІРДЕЙ ЕСЕПТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ШЕШІМІ
СПИВАК-ЛАВРОВ И.Ф.*, КЕНЖЕГАРИН А.А., ЖУБАНАЗАРОВ С.Е.,
САРСЕНБАЕВ Б.О.**

Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: spivakif@rambler.ru

Андатпа. Жұмыста қайықты өзен арқылы өткізу туралы белгілі есептің аналитикалық шешімі алынды. Қайықтың қозғалысы кезінде оның мұрны әрдайым өзеннің қарама-қарсы жағасында орналасқан пирстерге бағытталған есеп шешілді. Өзенмен байланысты санақ жүйеге ауысқан кезде, бұл есеп бірқалыпты және түзусызықты қозғалатын кемеге соққы беру үшін шығарылған инфрақызыл торпедалық қозғалыс есебіне ұқсас шешіледі. Кездесу туралы тағы бір ұқсас есеп жалпы физика бойынша белгілі И. Г. Иродовтың есеп кітабында келтірілген, онда оны шешудің түпнұсқа нұсқауы келтірілген. Бұрын катер мен торпедалардың қозғалысын сипаттайтын дифференциалдық теңдеулерді біз Эйлердің сандық әдісімен шешкен болатынбыз.

Түйін сөздер: қайықты өзен арқылы өткізу, қозғалыстың дифференциалдық теңдеулері, дифференциалдық теңдеудің аналитикалық шешімі.

ANALYTICAL SOLUTION OF THREE IDENTICAL TASKS FOR A MEETING

**SPIVAK-LAVROV I.F. *, KENZHEGARIN A.A., ZHUBANAZAROV S.E.,
SARSENBAYEV B.O.**

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: spivakif@rambler.ru

Abstract. In this work, an analytical solution of the well-known problem of ferrying a boat across a river is obtained. A problem has been solved in which, when the boat is moving, its nose is always directed to the pier, located on the opposite bank of the river. When moving to a reference frame associated with the river, this problem is solved similarly to the problem of the motion of an infrared-guided torpedo, which is fired to hit a ship moving uniformly and rectilinearly. Another similar task about the meeting is given in the well-known problem book on general physics by I.G. Irodov, where an original indication for its solution is given. Earlier differential equations describing the motion of a boat and a torpedo were solved by us numerically by the Euler method.

Key words: boat crossing a river, differential equations of motion, analytical solution of a differential equation

GTAMP 27.29.197

ПАРАМЕТРЛІ КВАЗИСЫЗЫҚТЫ МАТЬЕ ТЕНДЕУІ ҮШІН ШЕТТІК ЕСЕПТІ ШЕШУДІҢ САНДЫҚ ӘДІСТЕРІ

С.Т. МЫНБАЕВА^[0000-0001-6266-9357], Г. ЕРБОЛАТҚЫЗЫ^[0000-0002-2410-1426]*

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: forever.94@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада параметрлі квазисызықты Матье дифференциалдық теңдеуі үшін шекаралық және қосымша шартпен берілген есеп қарастырылады. Есептің шешімі функция мен параметрден тұратын жұп болып табылады. Ізделінді функцияның есеп қарастырылатын аралықтың бастапқы нүктесіндегі мәні қосымша параметр ретінде енгізіледі және ізделінді функция жаңа белгісіз функция мен енгізілген параметрдің қосындысымен алмастырылады. Квазисызықты жай дифференциалдық теңдеулер үшін Коши шарты пайда болады. Коши есебінің шешімін шекаралық шартқа қою нәтижесінде параметрлерге қатысты квазисызықты алгебралық теңдеулер жүйесі құрылады. Құрылған жүйенің шешімін табу үшін Ньютон итерациялық әдісі қолданылады. Қарастырылып отырған есепті шешудің Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісіне негізделген алгоритмі ұсынылады және сол алгоритмді сандық жүзеге асыруға әртүрлі әдістер қолданылады. Алгоритмнің кадамдары векторлық және матрицалық Коши есептерін шешуді қамтиды. Коши есептерін шешуге Булирш-Штер әдісі, төртінші ретті Рунге-Кутта әдісі және Адамс әдісі қолданылады және алынған нәтижелер салыстырылады. Әртүрлі сандық немесе жуық әдістерді қолданып, алгоритмнің жаңа сандық немесе жуық орындалуын аламыз. Есептің бөліктеу нүктелерінен басқа нүктелеріндегі мәндерін анықтау үшін кубтық интерполяция қолданылады. Сандық шешімінің дәлдігі Коши есептерін шешу әдістерін тандап алудан тәуелділігі анықталды.

Түйін сөздер. Матье дифференциалдық теңдеуі, квазисызықты шеттік есеп, Коши есебі, Ньютон әдісі, Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісі, алгоритм, сандық шешім.

Матье теңдеуі теориялық физикада көптеген жағдайларда пайда болды [1]. Матье теңдеуі параметрлік қозу құбылыстарын сипаттайтын математикалық модельдердің өкілі болып табылады. Қазіргі уақытта шеттік есептердің мейлінше толық игерілген саласы екі нүктелі шеттік есептер теориясы болып табылады. Жәй дифференциалдық теңдеулер үшін параметрлі шеттік есептер әртүрлі әдістермен [2-8] және басқаларының жұмыстарында зерттелді. Мұндай шеттік есептерді зерттеу және шешудің көптеген әдістері болуына қарамастан оларға деген қызығушылық осы күнге дейін бәсеңдеген емес. Есептеу техникасын қолданбалы есептерді шешуде қолдану ұсынылған әдістерге берілген дәлдік бойынша ізделінді шешімді табуды мүмкін ететін, конструктивтілік талабын қояды.

Жұмыстың мақсаты Джумабаев параметрлеу әдісі [9] негізінде квазисызықты Матье дифференциалдық теңдеуі үшін параметрлі шеттік есептерді шешудің сандық әдістерін жасақтау.

Квазисызықты Матье дифференциалдық теңдеуі үшін шеттік есепті қарастырамыз:

$$\frac{d^2 y}{dt^2} = -y + \varepsilon [\alpha \cos(2t)y + \beta y^3] + \mu \sin(2t) + g(t), \quad t \in (0, T), \quad y \in R, \quad (1)$$

$$y(0) = y(T), \quad (2)$$

$$y'(0) = y'(T), \quad (3)$$

$$y'(0) = a, \quad (4)$$

мұндағы $\varepsilon > 0, \alpha, \beta$ және a берілген сандар, $g(t) - [0, T]$ кесіндісінде үзіліссіз функция.

(1)-(4) есепті $x_1(t) = y(t), x_2(t) = y'(t)$ алмастыруын қолданып келесі есепке келтіреміз:

$$\frac{dx_1}{dt} = x_2, \quad t \in (0, T), \quad (5)$$

$$\frac{dx_2}{dt} = -x_1 + \varepsilon [\alpha \cos(2t)x_1 + \beta x_1^3] + \mu \sin(2t) + g(t), \quad t \in (0, T), \quad (6)$$

$$x_1(0) = x_1(T), \quad (7)$$

$$x_2(0) = x_2(T) \quad (8)$$

$$x_2(0) = a \quad (9)$$

(5)-(9) есептің шешімі деп $\mu^* \in R, [0, T]$ кесіндісінде үзіліссіз, $(0, T)$ интервалында үзіліссіз дифференциалданатын $x_1^*(t), x_2^*(t)$ функцияларынан тұратын (5), (6) теңдеулерді және (7)-(9) шарттарды қанағаттандыратын $(\mu^*, x_1^*(t), x_2^*(t))$ үштігін айтады.

(5)-(9) шеттік есепті шешуге [9, 10] жұмыстарда ұсынылған профессор Д.С. Джумабаев параметрлеу әдісін қолданамыз.

$\lambda = x_1(0)$ қосымша параметрін енгіземіз және $u_1(t) = x_1(t) - \lambda, u_2(t) = x_2(t) - a$ алмастыруларын жасап (5)-(9) есебін келесі есепке келтіреміз:

$$\frac{du_1}{dt} = u_2 + a, \quad t \in (0, T), \quad (10)$$

$$\frac{du_2}{dt} = -(u_1 + \lambda) + \varepsilon [\alpha \cos(2t)(u_1 + \lambda) + \beta (u_1 + \lambda)^3] + \mu \sin(2t) + g(t), \quad t \in (0, T), \quad (11)$$

$$u_1(0) = 0, \quad u_2(0) = 0, \quad (12)$$

$$u_1(T) = 0, \quad u_2(T) = 0. \quad (13)$$

(10)-(13) есебінің шешімі $(\mu^*, \lambda^*, u_1^*(t), u_2^*(t))$ төрттігі болып табылады, мұндағы $\mu^* \in R, \lambda^* \in R, u_1^*(t), u_2^*(t)$ функциялары (10), (11) теңдеулерді және (12), (13) шарттарды қанағаттандырады. Егер $(\mu^*, \lambda^*, u_1^*(t), u_2^*(t))$ төрттігі (10)-(13) есептің шешімі болса, онда

элементтері $x_1^*(t) = u_1^*(t) + \lambda^*$, $x_2^*(t) = u_2^*(t) + a$ теңдіктерімен анықталатын $(\mu^*, x_1^*(t), x_2^*(t))$ үштігі (5)-(9) есептің шешімі болады.

(10)-(12) параметрлі Коши есептерінің жалғыз шешімдері $u_1(t, \lambda, \mu)$, $u_2(t, \lambda, \mu)$ болсын. Коши есебінің $t = T$ нүктесіндегі мәнін (13) шекаралық шартқа қойып келесі алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз:

$$u_1(T, \lambda, \mu) = 0, \quad (14)$$

$$u_2(T, \lambda, \mu) = 0. \quad (15)$$

Егер (14), (15) алгебралық теңдеулер жүйесінің шешімі бар болса, онда (10)-(13) есеп шешілімді болады.

(14), (15) жүйені векторлық формада жазып аламыз

$$Q_*(\lambda, \mu) = 0. \quad (16)$$

Бұл теңдеуді Ньютон итерациялық әдісімен [11, 12] шешеміз. Енді сұрақ туындайды: нақты шешімге жақын болатын «жақсы» бастапқы жуықтауды қалай таңдауға болады? $\varepsilon > 0$ саны кішкентай сан екенін ескеріп, (10)-(13) есебін $\varepsilon = 0$ үшін шешіп анықтаймыз. Бұл жағдайда келесі сызықты шеттік есепті аламыз:

$$\frac{du}{dt} = A(t)(u + \hat{\lambda}) + B(t)\mu + f(t), \quad t \in (0, T), \quad (17)$$

$$u(0) = 0, \quad (18)$$

$$u(T) = 0, \quad (19)$$

мұндағы $\hat{\lambda} = \begin{pmatrix} \lambda \\ a \end{pmatrix}$, $A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}$, $B(t) = \begin{pmatrix} 0 \\ \sin(2t) \end{pmatrix}$, $f(t) = \begin{pmatrix} 0 \\ g(t) \end{pmatrix}$.

(17), (18) Коши есебінің шешімін келесі түрде жазуға болады:

$$u(t, \hat{\lambda}, \mu) = \Phi(t) \int_0^t \Phi^{-1}(\tau) A(\tau) d\tau \hat{\lambda} + \Phi(t) \int_0^t \Phi^{-1}(\tau) B(\tau) d\tau \mu + \Phi(t) \int_0^t \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \quad t \in [0, T], \quad (20)$$

мұндағы $\Phi(t)$ матрицасы $\frac{dz}{dt} = A(t)z$, $t \in [0, T]$ дифференциалдық теңдеуінің фундаменталды матрицасы.

$$\frac{dz}{dt} = A(t)z + P(t), \quad t \in [0, T], \quad z(0) = 0, \quad (21)$$

Коши есебінің жалғыз шешімін келесі түрде жазуға болады:

$$a(P, t) = \Phi(t) \int_0^t \Phi^{-1}(\tau) P(\tau) d\tau, \quad t \in [0, T],$$

мұндағы $P(t)$ - (2×2) өлшемді матрица немесе 2 өлшемді вектор. Олай болса, (17), (18) Коши есебінің (20) түрдегі шешімін $a(P, t)$ арқылы келесі түрде жазуға болады:

$$u(t, \hat{\lambda}, \mu) = a(A, t)\hat{\lambda} + a(B, t)\mu + a(f, t), \quad t \in [0, T] \quad (22)$$

(22) шешімді (19) шекаралық шартқа қою нәтижесінде

$$a(A, T)\hat{\lambda} + a(B, T)\mu + a(f, T) = 0, \quad (23)$$

λ, μ белгісіздеріне қатысты сызықты алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз. Осы жүйенің $(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})$ шешімін (16) теңдеудің бастапқы жуықтауы ретінде таңдап аламыз.

Бастапқы жуықтауды таңдап алдық, енді Ньютон итерациялық процесін жалғастыра аламыз. (16) теңдеу шешімінің келесі жуықтаулары

$$\begin{pmatrix} \lambda^{(n+1)} \\ \mu^{(n+1)} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \lambda^{(n)} \\ \mu^{(n)} \end{pmatrix} - \left(\frac{\partial Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial y} \right)^{-1} Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)}), \quad n = 0, 1, \dots, \quad (24)$$

формуласы бойынша анықталады, мұндағы

$$\frac{\partial Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial y} = \begin{pmatrix} \frac{\partial u_1(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \lambda} & \frac{\partial u_1(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \mu} \\ \frac{\partial u_2(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \lambda} & \frac{\partial u_2(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \mu} \end{pmatrix}.$$

$Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})$ матрицасының элементтерін (10)-(12) Коши есептерін $\lambda = \lambda^{(n)}, \mu = \mu^{(n)}$ үшін шешіп келесі түрде анықтаймыз:

$$Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)}) = \begin{pmatrix} u_1(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)}) \\ u_2(T, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)}) \end{pmatrix}.$$

$\frac{\partial Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial y}$ Якоби матрицасының элементтерін анықтау үшін (10)-(12) теңдіктердің екі

жағын λ және μ бойынша дифференциалдап келесі есептерді аламыз:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial u_1(t, \lambda, \mu)}{\partial \lambda} \right) = \frac{\partial u_2(t, \lambda, \mu)}{\partial \lambda}, \quad t \in [0, T],$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial u_2(t, \lambda, \mu)}{\partial \lambda} \right) = (-1 + \varepsilon [\alpha \cos(2t) + 3\beta(u_1(t, \lambda, \mu) + \lambda)^2]) \left(\frac{\partial u_1(t, \lambda, \mu)}{\partial \lambda} + 1 \right), \quad t \in [0, T],$$

$$\frac{\partial u_1(0, \lambda, \mu)}{\partial \lambda} = 0, \quad \frac{\partial u_2(0, \lambda, \mu)}{\partial \lambda} = 0,$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial u_1(t, \lambda, \mu)}{\partial \mu} \right) = \frac{\partial u_2(t, \lambda, \mu)}{\partial \mu}, \quad t \in [0, T],$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial u_2(t, \lambda, \mu)}{\partial \mu} \right) = (-1 + \varepsilon [\alpha \cos(2t) + 3\beta(u_1(t, \lambda, \mu) + \lambda)^2]) \frac{\partial u_1(t, \lambda, \mu)}{\partial \mu} + \sin(2t), \quad t \in [0, T],$$

$$\frac{\partial u_1(0, \lambda, \mu)}{\partial \mu} = 0, \quad \frac{\partial u_2(0, \lambda, \mu)}{\partial \mu} = 0.$$

$$v_1^{(n)}(t) = \frac{\partial u_1(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \lambda}, \quad v_2^{(n)}(t) = \frac{\partial u_2(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \lambda}, \quad w_1^{(n)} = \frac{\partial u_1(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \mu}, \quad w_2^{(n)} = \frac{\partial u_2(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial \mu}$$

функциялары сәйкесінше

$$\frac{dv_1}{dt} = v_2, \quad t \in [0, T], \quad (25)$$

$$\frac{dv_2}{dt} = \left(-1 + \varepsilon \left[\alpha \cos(2t) + 3\beta(u_1(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)}) + \lambda^{(n)})^2 \right]\right)(v_1 + 1), \quad t \in [0, T], \quad (26)$$

$$v_1(0) = 0, \quad v_2(0) = 0, \quad (27)$$

$$\frac{dw_1}{dt} = w_2, \quad t \in [0, T], \quad (28)$$

$$\frac{dw_2}{dt} = \left(-1 + \varepsilon \left[\alpha \cos(2t) + 3\beta(u_1(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)}) + \lambda^{(n)})^2 \right]\right)w_1 + \sin(2t), \quad t \in [0, T], \quad (29)$$

$$w_1(0) = 0, \quad w_2(0) = 0. \quad (30)$$

матрицалық Коши есептерінің жалғыз шешімдері болсын. Олай болса, Якоби матрицасы келесі түрде анықталады

$$\frac{\partial Q_*(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})}{\partial y} = \begin{pmatrix} v_1^{(n)}(T) & v_2^{(n)}(T) \\ w_1^{(n)}(T) & w_2^{(n)}(T) \end{pmatrix}.$$

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, (1)-(4) параметрлі квазисызықты шеттік есепті шешудің келесі сандық алгоритмі ұсынылады.

0- қадам.

а) (21) Коши есептерін шешу арқылы (23) сызықты алгебралық теңдеудің коэффициенттерін анықтау;

б) (23) сызықты алгебралық теңдеуді шешу, $(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})$ табу.

1- қадам.

а) $\lambda = \lambda^{(0)}, \mu = \mu^{(0)}$ үшін (10)-(12) Коши есептерін шешу, $u_1(t, \lambda^{(0)}, \mu^{(0)}), u_2(t, \lambda^{(0)}, \mu^{(0)})$ табу, $Q_*(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})$ векторын құру;

б) $\lambda = \lambda^{(0)}, \mu = \mu^{(0)}$ үшін (25)-(27), (28)-(30) Коши есептерін шешу, $v_1^{(0)}(t), v_2^{(0)}(t)$ табу,

$$\frac{\partial Q_*(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})}{\partial y} = \begin{pmatrix} v_1^{(0)}(T) & v_2^{(0)}(T) \\ w_1^{(0)}(T) & w_2^{(0)}(T) \end{pmatrix} \text{ Якоби матрицасын құру.}$$

с) $\begin{pmatrix} \lambda^{(1)} \\ \mu^{(1)} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \lambda^{(0)} \\ \mu^{(0)} \end{pmatrix} - \left(\frac{\partial Q_*(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})}{\partial y} \right)^{-1} Q_*(\lambda^{(0)}, \mu^{(0)})$ формуласы арқылы (16) теңдеу

шешімінің келесі жуықтауын анықтау.

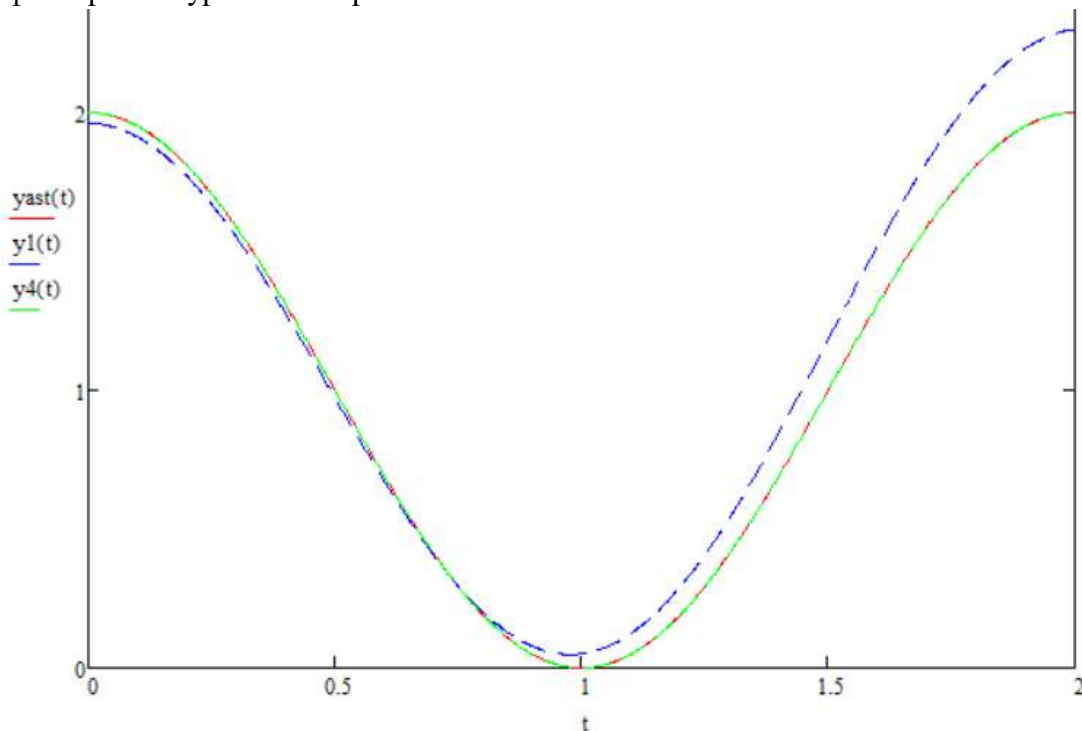
Осы процесті жалғастыра отырып, n - қадамда $(\lambda^{(n)}, \mu^{(n)})$, $u_1(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})$ және $u_2(t, \lambda^{(n)}, \mu^{(n)})$ табамыз. Итерациялық процестің жинақтылық шарттары $Q_*(\lambda, \mu)$ векторы және оның Якоби матрицасы терминінде 4.1 теоремада келтірілген [10, 1019 б.].

Алгоритмді орындау барысында Коши есептерін шешуге әртүрлі сандық немесе жуық әдістерді қолданып, алгоритмнің жаңа сандық немесе жуық орындалуын аламыз. Есептің бөліктеу нүктелерінен басқа нүктелеріндегі мәндерін анықтау үшін кубтық интерполяция қолданылады. Сандық шешімінің дәлдігі Коши есептерін шешу әдістерін таңдап алудан тәуелді болады.

Мысалы. (1), (2) шеттік есепте $T = 2$, $\alpha = 1$, $\beta = 1$, $\varepsilon = 0.1$, $g(t) = -2\sin(2t) + (1 - \pi^2)\cos(\pi) - 0.1(\cos(\pi) + 1)^3 - 0.1\cos(2t)(\cos(\pi) + 1)$ және дәл шешімі $(y^*(t), \mu^*) = (\cos \pi, 2)$ болсын.

Осы есептің жуық сандық шешімін ұсынылған алгоритм бойынша табу үшін аралық Коши есептерін Булирш-Штер әдісін қолданғанда $|\mu^* - \mu^{(4)}| \leq 1.143 \cdot 10^{-9}$, $\|y^*(\hat{t}) - y^{(4)}(\hat{t})\| \leq 3.351 \cdot 10^{-7}$, төртінші ретті дәлдікті Рунге-Кутта әдісін қолданғанда $|\mu^* - \mu^{(4)}| \leq 7.366 \cdot 10^{-9}$, $\|y^*(\hat{t}) - y^{(4)}(\hat{t})\| \leq 2.939 \cdot 10^{-7}$ және Адамс әдісін қолданғанда $|\mu^* - \mu^{(4)}| \leq 4.473 \cdot 10^{-6}$, $\|y^*(\hat{t}) - y^{(4)}(\hat{t})\| \leq 6.754 \cdot 10^{-6}$.

Көрнекі болу үшін есептің дәл шешімідегі функция, сондай-ақ осы функцияның Булирш-Штер әдісін қолданған жағдайдағы бірінші және төртінші жуықтауларының графиктерін 1- суретте келтірейік.

1-Сурет. Шеттік есептің дәл және жуық шешімдерінің графиктері. Мұндағы $yast$ – дәл шешім, $y1(t)$ – шешімнің бірінші жуықтауы, $y4(t)$ – шешімнің төртінші жуықтауы.

Бұдан итерациялар саны төртке тең болғанда, жуық шешімнің дәлдігі жоғары екенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Wilkinson, S.A., Vogt, N., Golubev, D.S., Cole, J.H. (2018). Approximate solutions to Mathieu's equation. *Physica E: Low-dimensional Systems and Nanostructures*, 100, 24–30. <https://doi.org/10.1016/j.physe.2018.02.019>
2. Kovacic I., Rund R.H., Sah S.M. (2018). Mathieu's equation and its generalizations: overview of stability charts and their features. *Appl. Mechanics Reviews*, 70 (2). <https://doi.org/10.1115/1.4039144>
3. He T., Yang F., Chen C., Peng S. (2011). Existence and multiplicity of positive solutions for nonlinear boundary value problems with a parameter. *Comput. Math. Appl.*, 61, 3355-3363. <https://doi.org/10.1016/j.camwa.2011.04.039>
4. Feng X., Niu P., Guo Q. (2015). Multiple solutions of some boundary value problems with parameters. *Nonlinear Anal: Theo., Meth. & Appl.*, 74, 1119-1131. <https://doi.org/10.1016/j.na.2010.09.043>
5. Jankowski T. (2002). Application of the numerical-analytic method to systems of differential equations with parameter. *Ukrainian Math. J.*, 54, 237-247. <https://doi.org/10.1023/A:1021043629726>.
6. Gadella M., Giacomini H., Lara L.P. (2015). Periodic analytic approximate solutions for the Mathieu equation. *Appl. Math. and Comput.*, Vol. 271, 436-445.
7. Xi-LanLiu, Wan-TongLi. (2007). Existence and multiplicity of solutions for fourth-order boundary value problems with three parameters. *Mathematical and Computer Modelling*, Vol. 46, Iss. 3–4, 525-534.
8. Dzhumabaev D., Bakirova E., Mynbayeva S. (2020). A method of solving a nonlinear boundary value problem with a parameter for a loaded differential equation. *Math. Meth. Appl. Sci.*, 43(4), 1788-1802. <https://doi.org/10.1002/mma.6003>.
9. Dzhumabaev D.S. (2018). A method for solving nonlinear boundary value problems for ordinary differential equations. *Math. J.*, 69, 43-51.
10. Dzhumabaev D.S. (2019). New general solutions of ordinary differential equations and the methods for the solution of boundary-value problems. *Ukrainian Math. J.*, 71, 1006–1031. <https://doi.org/10.1007/s11253-019-01694-9>
11. Deuflhard P. (2004). *Newton methods for nonlinear problems*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-23899-4>.
12. Ronto M., Samoilenko A.M. (2000). *Numerical-analytic methods in the theory of*

boundary-value problems. New York: Word Scientific, River Edge. <https://doi.org/10.1142/3962>.

References

1. Wilkinson, S.A., Vogt, N., Golubev, D.S., Cole, J.H. (2018). Approximate solutions to Mathieu's equation. *Physica E: Low-dimensional Systems and Nanostructures*, 100, 24–30. <https://doi.org/10.1016/j.physe.2018.02.019>
2. Kovacic I., Rund R.H., Sah S.M. (2018). Mathieu's equation and its generalizations: overview of stability charts and their features. *Appl. Mechanics Reviews*, 70 (2). <https://doi.org/10.1115/1.4039144>
3. He T., Yang F., Chen C., Peng S. (2011). Existence and multiplicity of positive solutions for nonlinear boundary value problems with a parameter. *Comput. Math. Appl.*, 61, 3355-3363. <https://doi.org/10.1016/j.camwa.2011.04.039>
4. Feng X., Niu P., Guo Q. (2015). Multiple solutions of some boundary value problems with parameters. *Nonlinear Anal: Theo., Meth. & Appl.*, 74, 1119-1131. <https://doi.org/10.1016/j.na.2010.09.043>
5. Jankowski T. (2002). Application of the numerical-analytic method to systems of differential equations with parameter. *Ukrainian Math. J.*, 54, 237-247. <https://doi.org/10.1023/A:1021043629726>.
6. Gadella M., Giacomini H., Lara L.P. (2015). Periodic analytic approximate solutions for the Mathieu equation. *Appl. Math. and Comput.*, Vol. 271, 436-445.
7. Xi-LanLiu, Wan-TongLi. (2007). Existence and multiplicity of solutions for fourth-order boundary value problems with three parameters. *Mathematical and Computer Modelling*, Vol. 46, Iss. 3–4, 525-534.
8. Dzhumabaev D., Bakirova E., Mynbayeva S. (2020). A method of solving a nonlinear boundary value problem with a parameter for a loaded differential equation. *Math. Meth. Appl. Sci.*, 43(4), 1788-1802. <https://doi.org/10.1002/mma.6003>.
9. Dzhumabaev D.S. (2018). A method for solving nonlinear boundary value problems for ordinary differential equations. *Math. J.*, 69, 43-51.
10. Dzhumabaev D.S. (2019). New general solutions of ordinary differential equations and the methods for the solution of boundary-value problems. *Ukrainian Math. J.*, 71, 1006–1031. <https://doi.org/10.1007/s11253-019-01694-9>
11. Deuflhard P. (2004). *Newton methods for nonlinear problems*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-23899-4>.
12. Ronto M., Samoilenko A.M. (2000). *Numerical-analytic methods in the theory of boundary-value problems*. New York: Word Scientific, River Edge. <https://doi.org/10.1142/3962>.

ЧИСЛЕННЫЕ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ КВАЗИЛИНЕЙНОГО УРАВНЕНИЯ МАТЬЕ С ПАРАМЕТРОМ

С.Т. МЫНБАЕВА, Г. ЕРБОЛАТКЫЗЫ*

Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: forever.94@bk.ru

Аннотация. В статье рассматривается задача, представленная граничным и дополнительным условием для квазилинейного дифференциального уравнения Матье с параметром. Решением задачи является пара, состоящая из функции и параметра. Значение искомой функции в начальной точке рассматриваемого интервала вводится как дополнительный параметр, а искомая функция заменяется суммой новой неизвестной функции и введенного параметра. Для квазилинейных обыкновенных дифференциальных уравнений возникает условие Коши. В результате постановки решения задачи Коши на граничное условие строится система квазилинейных алгебраических уравнений относительно параметров. Для нахождения решения построенной системы используется итерационный метод Ньютона. Предложен алгоритм решения рассматриваемой задачи, основанный на методе параметризации Д. С. Джумабаева, и для численной реализации алгоритма используются различные методы. Шаги алгоритма включают решение векторных и матричных задач Коши. Для решения задач Коши используются метод Булирша-Штера, метод Рунге-Кутты четвертого порядка и метод Адамса и эти результаты сравниваются. Используя различные численные или приближенные методы, мы получаем новую числовую или приближенную реализацию алгоритма. Для определения значений задачи в других точках, кроме точек деления используется кубическая интерполяция. Выявлена зависимость точности численного решения от выбора методов решения задач Коши.

Ключевые слова: дифференциальное уравнение Матье, квазилинейная краевая задача, задача Коши, метод Ньютона, метод параметризации Д.С. Джумабаева, алгоритм, численное решение.

NUMERICAL METHODS FOR SOLVING A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR THE QUASI-LINEAR MATHIEU EQUATION WITH A PARAMETER

S.T. MYNBAYEVA, G. YERBOLATKYZY*

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: forever.94@bk.ru

Abstract. The paper considers the problem given by the boundary and additional condition for the quasi-linear Mathieu differential equation with a parameter. The value of the desired function at the beginning point of the interval is considered as an additional parameter and the desired function is replaced by the sum of the new unknown function and the entered parameter. The Cauchy condition appears for quasi-linear ordinary differential equations. Employing the solution to the Cauchy problem to the boundary condition, a system of quasi-linear algebraic equations in parameters is formed. To find a solution for the system Newton's iterative method is used. An algorithm for solving the problem under consideration based on the D.S. Dzhumabaev parameterization method is proposed and various methods are applied to

the numerical implementation of this algorithm. Steps of the algorithm include solving Cauchy problems. To solve Cauchy problems the Bulirsh-Shter method, the Runge-Kutta method of the fourth order, and the Adams method are used and these results are compared. Using various numerical or approximate methods, we get a new numerical or approximate implementation of the algorithm. The accuracy of numerical solutions depends on the choice of methods for solving Cauchy problems.

Key words: Mathieu differential equation, quasi-linear boundary value problem, Cauchy problem, Newton's method, D.S. Dzhumabaev parametrization method, algorithm, numerical solution.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

IRSTI 14.35.09

**IMPLEMENTATION OF AUTHENTIC MEDIA TEXTS IN TEACHING LEXICAL
SKILLS**

A.M.YESSENGALIYEVA ^[0000-0002-0134-5460], **A.YELGEL** ^{[0000-0002-2053-6705]*}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*e-mail: ye_anara@mail.ru

Abstract: Teaching foreign languages is a multi-step procedure that involves a variety of skills and abilities. Grammar and vocabulary are the foundation of any language, therefore developing lexical competency is crucial to the formation of a system. A lexical approach to learning fundamentally means that the priority is encouraging students in improving vocabulary. This article is devoted to the use of authentic media texts in the process of teaching a foreign language, especially materials from the English newspapers during English language lessons. Authentic texts were non-pedagogical materials designed to assist students enhance not just learners communication even so students' cultural competencies. The term authentic was established as a reaction to textbooks' predefined structures. The survey was conducted in order to define difficulties and problems in using authentic media texts in teaching lexical skills. The purpose of the article is to study the difficulties associated with the use authentic media texts in teaching lexical skills and give the recommendations to improve teaching process. This research examines the historical basis and evolution of perspectives on the investigation of authenticity to see how differences in methods to English language education affected the usage of authentic resources.

Key words: authenticity, foreign language, lexical skills, authentic media texts, reading, survey.

Introduction. The foundation for teaching a foreign language is lexical competency. Furthermore, while lexical skill is an important aspect of overall vocabulary knowledge, the development of lexical abilities is necessary in the learning of a foreign language. At the present stage educational institutions are concentrating their efforts on enhancing the overall quality of the educational process and the effectiveness of foreign language instruction. During the XX century, disciplines such as methodology and didactics, linguistics, and psychology have been devoted to tackling a variety of interrelated issues, the most pressing of which is the challenge of foreign language learning by students of various ages and educational levels. The challenge of learning new vocabulary is one of the most essential techniques of dilemmas. Learning vocabulary is a unique process, as some expressions and words are easier to remember than others, requiring the completion of special activities aimed at increasing the memorizing procedure. Students practice learning new

vocabulary with the use of exercises aimed at developing and improving lexical skills. Lexis is the most significant component of speech activity: listening, speaking, reading, and writing, which determines its place in every foreign language lesson, and the teacher's attention is continually drawn to the development and improvement of lexical abilities. The lexical units of the language, including the grammatical structure, are the required building material helps to structure speech activity is carried out, and so they are one of the most significant aspect of the language learning materials. The efficacy of lexical learning is determined by the following factors:

- The teacher's personality, as evidenced by his professional attributes, creativity, i.e. his ability to plan work on lexical units, is intriguing, as it will result in the students' complete assimilation of the program's lexical minimum and firm consolidation of active vocabulary in their memory at the middle and senior stages of learning;
- The student's active and passive vocabulary is determined by a variety of additional linguistic criteria, such as the students' degree of initial training, their talents, etc as well.

The development of lexical abilities sets out the requirements for achieving personal and subject-specific educational outcomes. The implementation of multiple exercises seems to be the most essential method of teaching vocabulary, and they are also the most common way of structuring activities. While educating, keep in mind that the effectiveness of the exercise is primarily dependent on matching the exercise's attributes to the subject, the desired aim, and the conditions for attaining it. All exercises relating to its structure can be divided into two categories: exercises aimed at memorizing words, their semantics in conjunction with phonetic and grammatical form, which results in the repetition of words from long-term memory, and activities aimed at strengthening syntagmatic and paradigmatic relationships between lexical units [1, p.34].

“Authentic materials” are reading texts that were written by native speakers and published in contexts designed specifically for native-speaker consumption, with no thought given to non-native accessibility. The topics, language, syntax, structure, etc., are all pitched at a target audience of native speakers and offered through media intended primarily for native speakers [2].

The authentic text was described as a work written for a social purpose in the linguistic community in which it was written. The term authentic was coined as a reaction to textbooks' predefined patterns. Authentic recourses, often known as realia, are recourses created for native speakers of a language that can be used in the classroom. It is now usually recognized as materials that incorporate words, phrases, ideas and expressions that are heard and read in real-life circumstances, due to transforming language barriers [3, p.88].

The use of authentic materials in the teaching of English as a second language is not a new term. This research examines the historical basis and evolution of perspectives on the investigation of authenticity to see how differences in methods to English language education affected the usage of authentic resources. According to Widdowson, “authenticity lies not in the text, but in how speakers and readers utilize it, notably in their responses”. Considering that the relationship between a language and its social community can be fluid, we believe that cultural and communicative competency entails comprehending the target language speech community's social customs while maintaining one's own. Because the main purpose is to communicate rather than to behave like someone else, which would imply abandoning one's social and linguistic identity, learners might emulate the behavioral patterns of that society drawn from the authentic text to some extent [4, p.101]. The analysis of the terminology “authentic material” is marked by the several meanings used to convey the concept of authenticity. Numerous definitions of authentic resources in the field of language instruction emphasize the fact that they (authentic resources) are (1) not designed for specific linguistic teaching aims and (2) introduce pupils to a real language environment.

Methodology. The purpose of this article is to study the features of the development of lexical skills with students through media texts in teaching a foreign language. Authentic texts are naturally appealing to both teachers and students. It's inspiring to discover that you can read something written for a native speaker, and learning how to interact with “real” literature allows learners to read more comfortably and widely outside of the classroom. However, teachers should evaluate how beneficial the original text we select is to our students. At a certain level, authentic texts can be beneficial. In comparison to advanced learners with prior knowledge, beginners require easier textbooks. As a result, teachers must be extremely analytical and assess factors such as difficulty, interest, and themes. Many aspects of original manuscripts are significantly more complicated than they appear at first inspection. Widdowson emphasized that the language used with students does not need to be simplified in order to understand and explain it. He said that “Nowadays, there are suggestions that the language provided should be authentic”. In the format of advertising, brochures, menus, timetables, recipes, songs, and other items used in daily life, authentic materials eventually made their way into textbooks. Articles in newspapers and magazines, movies, trailers, photos, documentaries, interviews, and various sorts of broadcasts are among the other types. Literature, on the other hand, was still regarded as unsuitable material for language learning [5, p.103].

The authors of this paper invited teachers to participate in the study as most of them teach the English at schools or universities. This Questionnaire has been designed to collect data about English language teachers' opinions. The survey was conducted in order to determine whether teachers use

authentic media materials sufficiently in the English classes. A total of 15 teachers responded to the questionnaires. All the questions were evaluated after the participants had returned the surveys. The quantitative method was used for the result analysis. The quantitative method was implemented to analyze the results.

Results.As discussed in the previous section, we asked teachers feedback about the use of authentic materials in language classes. The results of the questionnaire are demonstrated in Diagrams.

We can observe from the results that many teachers are familiar with authentic media materials.

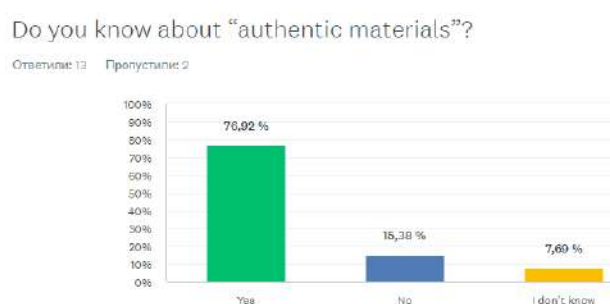

Figure 1. The questionnaire's response

The majority of participants mentioned that they use authentic materials because they expose students to the real world. According to more than half of respondents, authentic materials are an effective technique for enhancing learners' lexical skills. The findings of the study suggest that authentic materials increase learners' lexical skills significantly.

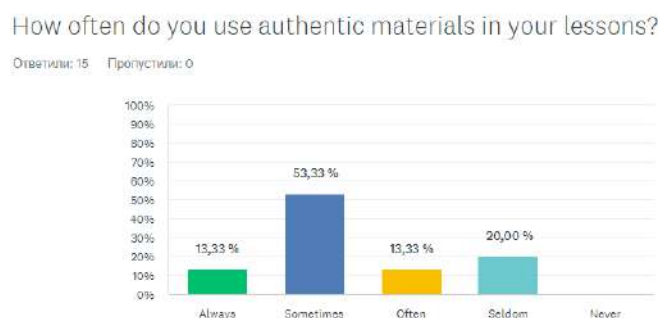

Figure 2. The respondents answer

On the report of few participants, authentic materials encourage students to learn. Authentic resources demonstrated to be a very significant source at all language levels, according to this

research, and some respondents consider that authentic materials can be implemented at different levels. The analysis of teachers' responses shows that 69,23 % of them use authentic materials from the Internet, while 23,08 % of the respondents use authentic materials from the newspapers or magazines.

Do you agree that authentic materials can be used up to a certain level?

Ответили: 15 Пропустили: 0

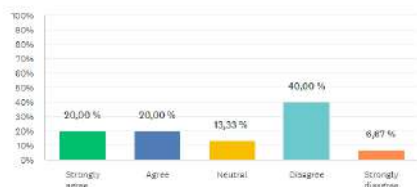

Figure 3. The results of survey

Which authentic material sources are best for use in a foreign language?

Ответили: 13 Пропустили: 2

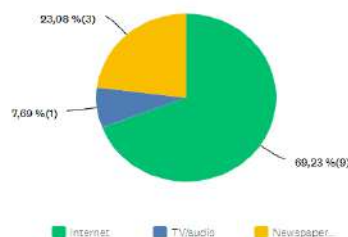

Figure 4. The analysis of teacher's response

The findings indicated that the majority of participants believed authentic resources will play a huge role in enhancing learners' language skills. Teachers have to choose authentic materials very forethought and carefully prepare projects for use in the classroom. One of the most important questions on the survey was the last question. Teachers were asked to write down kinds of issues/challenges which readers' commonly occurring when reading authentic media texts in English. According to the diagram below, it can be concluded that the majority of participants wrote that the huge number of tricky vocabularies in an authentic media texts are the largest problem students have when conducting reading activities in the classroom. It is indicated in the diagram that 47% of responders consider that the complicated part in learning and analyzing authentic media texts is the memorizing words within them.

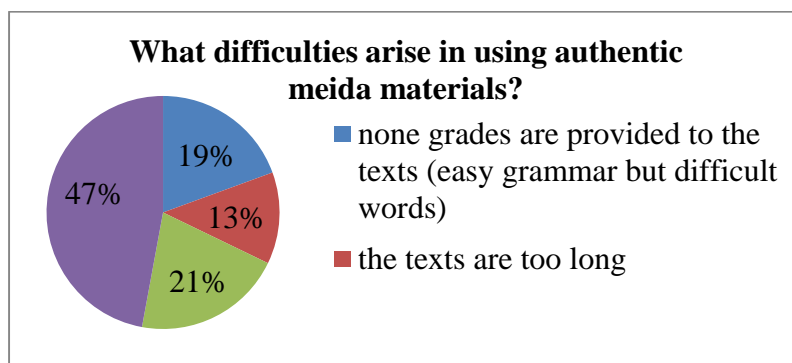

Figure 5. The results of survey

Discussion. The objective of the study was to determine the effect of authentic media texts in teaching lexical skills. One of the findings of the study, which was done to investigate the effects of authentic media materials use in demonstrating that authentic materials were effective in the development of reading abilities. This finding provides a significant contribution to the literature. According to Ulug, reading skills are the most significant means of achieving success at university or school and the most effective tools to acquire knowledge at the same time [6, p.32]. Additionally, reading skills are very effective in enhancing the overall performance of the educational process, increasing vocabulary, and developing learners' ability to comprehend the grammatical structure of the language [7, p.328]. To teach reading skills, according to Yasrida, Sutarsyah and Sukirlan, enhances the students' enthusiasm and understanding in generally while these types of resources bring new information for the students' [8, p.63]. Furthermore, Albilad who researched into the advantages and drawbacks utilizing authentic media texts in ESL reading classrooms observed that authentic texts may improve students' cultural understanding as well as provide a sense of reality and encourage them [9, p.67-77]. Authentic media materials help students to practice their language abilities in real-life situations and provide a variety of learning activities due to the wide variety of genre styles. Even if the classroom is not a “real-life” situation, authentic materials do have a very important place within it. Even though it is not a “real life” issue, authentic media sources play an important function in the lesson. It has been argued that by taking a text out of its original context, it loses its authenticity: “As soon as texts, whatever their original purpose, are brought into classrooms for pedagogic purposes they have, arguably, lost authenticity” [10, p.79]. Authentic media materials allow readers to get real information and keep up with what is going on in the world. Authentic materials also allow readers to get real information and keep up with what is going on in the world. They almost always have something to say, whether it's information or a review. They also give you a sense of success. Extraction of real information from a real text in a foreign context may be incredibly motivating, moreover introducing kids to “real” language can help them learn more effectively. The implementation of authentic media texts improved students' reading skills and encouraged them to read [11, p.60]. The criteria for selecting authentic resources are evaluated by the language level of the learners. All levels require students to be able to deal with a variety of situations that are likely to occur in practically every aspect of life; authentic materials are a valuable resource for achieving broad understanding of authentic English. The availability of huge variety of authentic materials makes it simple to find anything that will stimulate the students' attention and inspire them to further implement a real-life language situation. According to the findings of the study, authentic media texts typically contain several unfamiliar phrases that don't equal the level of

vocabulary knowledge of learners' or haven't been studied yet. Such type of barrier will make it tough for them to understand the texts they are reading. Berardo proposes a remedy to this dilemma by recommending professors, lectures or trainers to change the language used in the full texts [12, p.60-69]. Furthermore, before introducing authentic media texts, the teacher should introduce new words, idioms, and definitions to the students. Furthermore, teachers should use pre-reading activities. Pre-reading activities can also assist students in understanding the text's theme, vocabulary, and perhaps important grammar structures. It is always necessary to introduce key vocabulary in an ESL classroom so that students are not confused by unfamiliar words while reading. Introducing vocabulary doesn't have to be a difficult process; teachers can easily make a wordle with key words and see if students can tell something about them.

We believe that authentic resources are implemented successfully in the lessons by teachers, and that authentic media materials should be used in authentic ways by teachers.

Conclusion. The theoretical considerations of implementing authentic materials in a foreign language classroom were analyzed in this article. Authentic materials are a highly beneficial and valuable "tool" to encourage learners to acquire a language of the real world, according to both the theoretical component and the analysis of the research. When authentic material is used correctly in the classroom, it brings the real world into the classroom. Furthermore, it educates students to cultural characteristics, which leads to a deeper comprehension of the subject. Teachers should carefully choose materials to help students improve their language abilities, such as reading, writing, speaking, and listening. Authentic resources should communicate a specific message to learners and are the most effective way to improve learners' vocabulary.

Use of authentic media recourses in the reading lesson has various problems yet, it is recommended that the teachers implement authentic media appropriate instructional strategies because they are successful in supporting students' in developing language skills via real-life language implement. Moreover, it is recommendable if the teacher revises some difficult vocabularies in the text. Teachers need to be very careful when selecting authentic resources at a certain level, keeping in mind the grammatical and textual complexity of the material.

Әдебиеттер тізімі

1. Passov E.I., Kuznetsova E.E. The problem of skills in teaching foreign languages. Textbook. (Voronezh: SEI «Interlingua», 2002) 34p.
2. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2014/05/16/authentic-materials-classroom-advantages>

3. Little, D. G. and D.M. Singleton, *Authentic Materials and the Role of Fixed Support in Language Teaching: Towards a Manual for Language Learners*. Dublin; Trinity centre for Language and Communication Studies. – 1988.88p.
4. Widdowson, Henry G. *Aspects of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press. –1990.101p.
5. Widdowson, Henry G. *Aspects of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press. – 1990. 103p.
6. Uluğ, F. *Okulda başarı (7. Baskı)*. İstanbul: Remzi Kitabevi. –2000. 32p.
7. Stadler, A. Children of guest workers in Europe: Social and culturel needs in relation to library services. *Library Trends*, 29 (2), – 1980. 328p.
8. Yasrida, N, Sutarsyah, C., & Sukirlan, M. Using authentic materials in reading comprehension of students' low and high proficiency levels at SMAN 3 Bandar Lampung. *UNILA Journal of English Teaching*, 6(3), – 2017. 63p.
9. Albiladi, W. S. Exploring the use of written authentic materials in ESL reading classes: Benefits and Challenges. *English Language Teaching*, 12(1), – 2019. 67-77p.
10. Wallace, C. *Reading Oxford*, O.U.P. – 1992. 79p.
11. Berardo, S.A. The use of authentic materials in the teaching of reading. *The Reading Matrix*, 6 (2), – 2006. 60p.
12. Berardo, S. A. The use of authentic materials in the teaching of reading. *The Reading Matrix*, 6(2), –2006. 60-69p.

References

1. Passov E.I., (2002) Kuznetsova E.E. The problem of skills in teaching foreign languages. Textbook. (Voronezh: SEI «Interlingua»).
2. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2014/05/16/authentic-materials-classroom-advantages>
3. Little, D. G. and D.M. Singleton, (1988) *Authentic Materials and the Role of Fixed Support in Language Teaching: Towards a Manual for Language Learners*. Dublin; Trinity centre for Language and Communication Studies.
4. Widdowson, Henry G. (1990). *Aspects of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.

5. Widdowson, Henry G. (1990). *Aspects of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
6. Uluğ, F. (2000). *Okulda başarı (7. Baskı)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
7. Stadler, A. (1980). *Children of guest workers in Europe: Social and culturel needs in relation to library services*. *Library Trends*.
8. Yasrida, N, Sutarsyah, C., & Sukirlan, M. (2017) *Using authentic materials in reading comprehension of students' low and high proficiency levels at SMAN 3 Bandar Lampung*. *UNILA Journal of English Teaching*.
9. Albiladi, W. S. (2019). *Exploring the use of written authentic materials in ESL reading classes: Benefits and Challenges*. *English Language Teaching*.
10. Wallace, C. (1992) *Reading Oxford, O.U.P.*
11. Berardo, S.A. (2006). *The use of authentic materials in the teaching of reading*. *The Reading Matrix*.
12. Berardo, S. A. (2006). *The use of authentic materials in the teaching of reading*. *The Reading Matrix*.

ЛЕКСИКАЛЫҚ DAҒДЫЛАРДЫ OҚЫТУ BАРЫCЫНДА AУТЕНТИКАЛЫҚ МЕДИАМӘТІНДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

А.М.ЕСЕНГАЛИЕВА, А.ЕЛГЕЛ*

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

* e-mail: ye_anara@mail.ru

Аңдатпа: Шет тілдерін оқыту-бұл әртүрлі дағдылар мен дағдыларды қамтитын көп сатылы іс-әрекет болып есептеледі. Грамматика мен лексика кез-келген тілдің негізі болып табылады, сондықтан лексикалық құзіреттіліктің дамуы жүйесін қалыптастыру өте маңызды кезең болып табылады. Оқуға лексикалық көзқарас негізінен студенттердің сөздік қорын жақсартуға, дамытуға ынталандыру басымдылық екенін білдіреді. Бұл мақала шет тілін оқыту процесінде аутентикалық медиа мәтіндерін, әсіресе ағылшын тіліндегі сабақтарда ағылшын газеттерінен алынған материалдарды қолдануға арналған. Аутентикалық мәтіндер студенттерге қарым-қатынас дағдыларын ғана емес, сонымен бірге мәдени құзыреттіліктерін де жақсартуға көмектесетін педагогикалық емес материалдар болып табылады. «Аутентикалық» термині оқулықтардың алдын-ала анықталған құрылымына реакция ретінде енгізілді. Сауалнама лексикалық дағдыларды үйрету кезінде аутентикалық медиатекстерді пайдаланудағы қиындықтар мен мәселені шешуді анықтау мақсатында жүргізілді. Мақаланың мақсаты-лексикалық дағдыларды оқытуда аутентикалық медиатекстерді қолданумен байланысты қиындықтарды зерттеу және оқу процесін жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсыну, сонымен қатар оқу барысында

кездесетін қиындықтарды шешу жолдарын айқындау. Бұл зерттеу ағылшын тілін оқыту әдістеріндегі айырмашылықтар аутентикалық ресурстарды пайдалануға қалай әсер еткенін көру үшін аутентикалық материалды зерттеудің тарихи негіздері мен көзқарастарының эволюциясын қарастырады.

Түйін сөздер: аутентикалық, шет тілі, лексикалық дағдылар, аутентикалық медиамәтіндер, оқу, сауалнама.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МЕДИАТЕКСТОВ В ОБУЧЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКИМ НАВЫКАМ

А.М.ЕСЕНГАЛИЕВА, А.ЕЛГЕЛ*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*e-mail: ye_anara@mail.ru

Аннотация: Обучение иностранным языкам представляет собой несколько шагов, которая предполагает использование разнообразных навыков и умений. В то время как словарный запас, наряду с грамматикой, составляет основу любого языка, овладение лексической компетенцией имеет решающее значение для формирования системы. Лексический подход к обучению в основном означает, что приоритетом является поощрение учащихся к расширению словарного запаса. Данная статья посвящена применению аутентичных медиатекстов в процессе преподавания иностранного языка, в особенности материалов из английских газет на уроках английского языка. Аутентичные тексты были непедagogическими материалами, подготовленными для того, чтобы оказать помощь учащимся усовершенствовать не только свои коммуникативные навыки, но и свои культурные компетенции. Термин «аутентичный» был введен как реакция на предопределенные структуры учебников. Опрос был проведен с целью определения сложностей и проблемных задач в применении аутентичных медиатекстов при обучении лексическим навыкам. Цель статьи исследовать сложности, связанные с применением аутентичных медиатекстов в обучении лексическим навыкам, и дать рекомендации по совершенствованию учебного процесса. В этом исследовании рассматриваются исторические основы и эволюция взглядов на изучение аутентичности, чтобы увидеть, как различия в методах обучения английскому языку повлияли на использование аутентичных ресурсов.

Ключевые слова: аутентичность, иностранный язык, лексические навыки, аутентичные медиатексты, чтение, опрос.

IRSTI 16.01.33

CORONACOINS FORMED DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC

S.A. SADYKOVA^[0000-0003-3825-7680], **A.A. SAGIDANOVA**^{[0000-0003-1868-7042]*}

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: asagidanova@mail.ru

Abstract. The new vocabulary of the coronavirus pandemic is the most striking manifestation of the process of sustainable formation of a new vocabulary by the mass consciousness, striving to overcome the catastrophic consequences of the pandemic through formulation and understanding. This article discusses the concept of neologism and new lexical units that appeared in the English language during the coronavirus pandemic. The emergence of new lexical units in English is a natural phenomenon, since all the news in the world appears in English and spreads throughout the world in this language. New words allow the language to remain alive and flexible to develop according to the epoch. The neologisms studied in the article were taken from open sources, such as online dictionaries, online samples of periodicals, social networks and news portals. Coroneologisms were studied based on the collected data, and the selected neologisms were grouped by their meaning. Neologisms that have appeared in connection with the coronavirus perform such functions as overcoming people's fear through language games and reducing pressure and stress in society along with the activity of naming new concepts.

Keywords: linguistics, neology, neologisms, word formation, coronavirus, pandemic.

Introduction. It is a rare case that a word appears in the world in a short time and has a very high usage rate. However, in 2019, during the global coronavirus pandemic, the abbreviation "Covid-19" came to the fore. It is an international acronym for the concept "COrona VIRus Disease 2019".

As the spread of coronavirus has changed the lives of billions of people, it has introduced a new dictionary into the lives of ordinary people, which includes special terms of epidemiology and medicine, new abbreviations, words that denote social orders to keep isolation and distance. The immutable paradigm of lexicography that great social changes lead to great linguistic changes has once again proved itself in the context of this current global crisis.

The **purpose** of this article is to give a definition of the concept of neologisms, to study the new coinages that appear in English during the coronavirus pandemic, analyze and give their classification based on the meaning

Objectives arising from this goal:

- ✓ Analyze the definitions given to the concept of neologism;
- ✓ Study neologisms that appeared in English due to the coronavirus pandemic based on data from Internet sources;

- ✓ Classify coronacoins that emerged due to the pandemic according to their meaning.

The **relevance** of this topic lies in the fact that neology is a young branch of linguistics that needs further research and development. The significance of this work is determined by the study of neologisms that appeared during the coronavirus pandemic and have not yet been thoroughly investigated.

Materials and Methods. Neology is one of new fields of linguistics. Despite the fact that it is a relatively young branch, there are many studies on this topic, among them such authors, as A. Rey, M. Janssen, L. Guilbert, I. Arnold, N. Kotelova, V.V. Vinogradov, O. Zobotkina, R. Ginzburg, L.V. Shcherba, A.A. Bragina. There are bright works of kazakh linguists N. Oralbai, K. Esenova, A. Kalybaeva, M. Balakaev, R. Syzdyk. Modern language materials provide a wide range of opportunities for neological research. Our research was based on the language of online articles, online newspapers, online samples of regular print publications, social networks, and new English dictionaries.

As neologisms are changeable part of linguistics, we used methods of description and analysis to grasp general information about changes in language during the coronacrisis. We refer to classification and comparison methods to describe the development of coronacoinages and classify them according to their method of creation.

Results and discussion. Traditionally, neology is described by lexicologists as adding new elements to the vocabulary of the language. However, it is not so easy to distinguish and identify neology, since one of the features of neologisms is that they exist in «parole», that is, in discourse, but they are not yet registered in dictionaries or «langue», that means they are not yet present in the language [1].

The concept of neologism first came into circulation in France in 1759 and is still one of the topics that requires in-depth study. M. Janssen noted several reasons why neologisms are very important in the account of the language category: they are a reflection of language development, keeping the language alive and in a constant process of development [2].

A. P. Lykov considers that the concept of neologism is based on the novelty of the word. According to this, all new linguistic units appearing in the language and perceived as new by native speakers are neologisms [3].

T. Cabre proposes four dimensions to determine a lexical unit as a neologism. They are: the criterion of time - this should be a new word; a lexicographic criterion, that is, the word shouldn't be previously used in the dictionaries, the criterion of systemic instability - the neologisms characterized by morphological, phonetic, graphic or semantic instability and psychological criterion - a neologism

is a word that seems new to native people who speak that language. These criteria do not exclude each other and do not give the same results, also we can not apply all of them at the same time [4].

R. Syzdyk pointed out three reasons for the emergence of neologisms: the need to name emerging innovations, the need to give as accurate as possible equivalent of borrowed words from other languages in Kazakh, and the need to create words with evaluative meaning [5].

In the era of globalization, there are three main types of enrichment of the lexical fund of the language with neologisms:

1. a new word that didn't exist before;
2. a new meaning of the old word;
3. a new meaning of an existing word [6].

The first group includes words that were not present at all before. Previously, this group included a minimum amount of lexical units, but the huge changes that are taking place in the modern world according to coronacrisis give rise to new concepts, which in turn require new names. For example, the word combination **flatten the curve** means slowing down the spread of an epidemic disease, so that the capabilities of the health system are not overloaded. The **curve** shows the number of detected cases over a certain period of time, and this **flattening the curve** prevents a strong increase in new cases over a very short period of time.

The second group includes words with old forms preserved, but whose meaning has changed. In the context of the current coronavirus infection, many existing words are being recognized from a new angle. For example, if we take the word **communicable**, its first meaning **ready to communicate** was used in relation to communicable people, and now it has acquired a new meaning **contagious** and has become an adjective to describe a coronavirus infection.

In the third group, a neologism is formed by the appearance of an additional meaning of the word used. The emergence of a new meaning of a word is proof of the productivity of the dictionary, which leads to the development and expansion of the vocabulary. As a result, polysemantic words are formed. The word **furlough** usually means unpaid vacation, temporary dismissal from work. During the coronavirus outbreak, many workers were cut off from work and received **furlough** because small businesses were closed [7].

When choosing new words for our investigation, we were guided by the principle of novelty of neologisms, and also took into account words that were not previously used in articles and publications intended for ordinary readers. All words were taken from open sources; among them are occasionalisms and mixed neologisms, abbreviations and terms that were previously used within the framework of narrow terminological dictionaries and were later added to wide use due to being widely

known and understood. The smallest group consists of neologisms created by conversion, and the largest group consists of new words formed as a result of word-forming approaches. It should be noted that neologisms related to the coronavirus pandemic were created in a very short time. While some of them are completely new words that have never been used before, others have been transferred from narrowly specialized dictionaries into general dictionaries. Some of the neologisms in the dictionary articles we have studied belong to several etymological groups at the same time.

In the course of this work, we decided to divide the new words appearing in connection with the coronavirus pandemic into several groups depending on their meaning. This classification is demonstrated in the table 1:

Table 1. **Classification of neologisms according to their meaning**

According to our classification, there are five groups, that contain neologisms collected by their meaning:

I. The first group includes **words and phrases that characterize social reality**. The words of these groups reflect the changes, anxieties and public pressure that have been taking place in the lives of every individual since the beginning of the coronavirus pandemic in the world. For example: the word **aftershock** was previously used in reference to a natural disaster – a recurring wave that occurs after an earthquake, in its current state it is used to refer to the consequences of this COVID-19 pandemic. A word combination **armchair virologist** means an unskilled specialist who provides explanations or advice on the spread of the virus.

II. The second group includes **words and phrases that describe the work and learning process**. When the coronavirus infection pandemic began and a lockdown was announced, lots of changes were made to the learning and work processes. Pupils and students have switched to online learning, where they learn through video conferences and online platforms and become known as **quaranteens**. Classes were held in the form of **blended learning** or **hybrid learning**, and sometimes completely online. While some jobs started working remotely, some were forced to go on **furlough** – an unpaid vacation because of lockdown.

III. The third group includes **words and phrases that describe relationships and social connections**. The coronavirus pandemic has also taken human relationships to a different level. There appeared an **elbump** – a greeting with an elbow kick, instead of greeting with a hug and a handshake as before. We met only with a small group of **bubble** and communicate with friends only through the **covideo party**.

IV. The fourth group of words are **medical terms** that are caused by medical necessity or words of a narrow medical use transferred to general use. According to the time demands all people who know nothing about medicine, now watch the news every day and get acquainted with new drugs and methods of treatment. They know the **handsanitizer** for sanitizing their hands, **forehead thermometer** for temperature measurement in the entrance and **respirator** for protecting them from breathing dust and micro-organisms.

V. Words of the fifth group are formed from names caused by a coronavirus infection. In addition to official names such as **COVID-19, nCoV**, there are many new names that personified this infection, such as **Lady Rona, Miss Rona, Rona, rone, roni**, personified the pandemic, such as **the pando, the pandy**. Personification helps to present the pandemic in the shape of an enemy in order to get rid of fears of the unknown, on the other hand, personification makes it possible to create a bright and original image, convey feelings, express your point of view.

In the following table, you can see the classification of neologisms according to the meaning of words that appeared in connection with the coronavirus pandemic and their amount in each group:

Neologisms according to their meaning:		
1	Words and expressions that characterize social reality	42
2	Words and phrases that describe the work and learning process	31
3	Words and phrases that describe relationships and social connections	15
4	Medical words and phrases	35
5	Titles	15
	Total amount:	138

Table 2. **Amount of neologisms in each group.**

The following pie chart demonstrates the ratio of groups of neologisms based on their meaning.

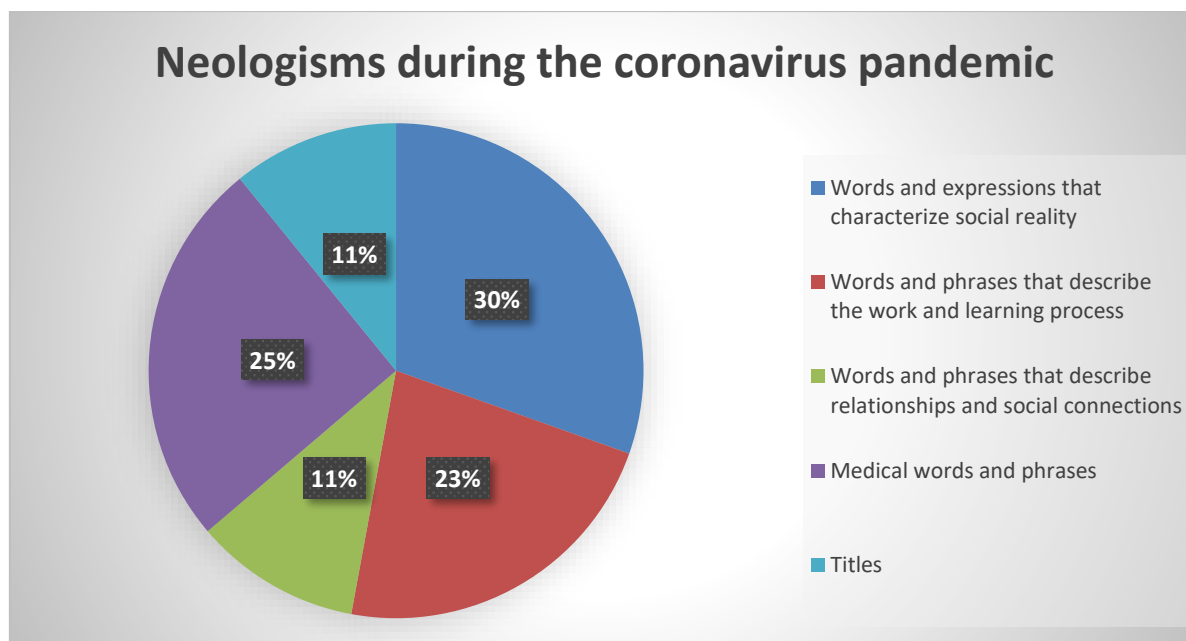

Diagram 1. **The ratio of neologisms according to their classification by meaning**

Conclusions. The great changes that occur in society, especially social crises, disasters and wars, are always reflected in the language. The COVID-19 pandemic, which has caused damage and destruction to people around the world, has led to a huge increase in linguistic creativity. Among the "coroneologisms" in English, there are combinations that describe the changed lifestyle of people in isolation, the anxiety and stress that people experienced during the pandemic, new technologies that help remote work and distance learning, pseudonyms for crazy people that expose COVID restrictions, and much more.

Most of these neologisms were created by journalists or appeared on social networks. These lexical formations are often playful and witty, and their main function is to attract the attention of the reader or listener. The use of certain general jargon, the use of humor to describe a terrible or tragic reality, helps people overcome fear and grief, to create a sense of unity and connection between the participants in the relationship; thus, «coroneologisms» perform an important social function.

Әдебиеттер тізімі

1. Denis Jamet. The Neological Functions of Disease Euphemisms in English and French: Verbal Hygiene or Speech Pathology? // Lexical and Semantic Neology in English.// Lexis - Journal in English Lexicology. 2018. №12

2. Janssen, M. Orthographic Neologisms: selection criteria and semi-automatic detection. Instituto de Linguística Teórica e Computacional, 2011.
3. Лыков А.Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – М.: Высшая школа, 1976.
4. Cabré, M. Teresa. 1999. Terminology: Theory, methods, and applications. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Translation of: La Terminología: Teoría, metodología, aplicaciones. Barcelona: Editorial Antártida, 1992.
5. Рабиға Сыздық. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-тынымдық зерттеу. –Алматы: Арыс баспасы, 2009.
6. Фархадова Г.И. Влияние глобализации на обогащение лексического фонда современных языков/ Г.И. Фархадова // Вестник КазНУ. Филологическая серия. №1 (181), 2021 – с.143-150
7. John Kelly. Coronavirus: The Words You Need To Understand The News, Published April 26, 2020

References

1. Denis Jamet. The Neological Functions of Disease Euphemisms in English and French: Verbal Hygiene or Speech Pathology? // Lexical and Semantic Neology in English.// Lexis - Journal in English Lexicology. 2018. №12
2. Janssen, M. Orthographic Neologisms: selection criteria and semi-automatic detection. Instituto de Linguística Teórica e Computacional, 2011.
3. Lykov A.G. Sovremennaya russkaya leksikologiya (russkoe okkazional'noe slovo) [Modern Russian lexicology (Russian occasional word)]. – М.: Vysshaya shkola, 1976. [in Russian]
4. Cabré, M. Teresa. 1999. Terminology: Theory, methods, and applications. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Translation of: La Terminología: Teoría, metodología, aplicaciones. Barcelona: Editorial Antártida, 1992.
5. Rabiga Syzdyk. Kazak tilindegi eskilikter men zhanalyktar. Gylymi-tanyndyk zertteu [Old and new in the Kazakh language. Scientific and Educational Research]. –Almaty: Arys baspasy, 2009. [in Kazakh]
6. Farhadova G.I. (2021). Vliyanie globalizacii na obogashchenie leksicheskogo fonda sovremennyh yazykov [The impact of globalization on the enrichment of the lexical fund of modern languages]/ G.I. Farhadova // Vestnik KazNU. Filologicheskaya seriya – Bulletin of KazNU. Philological series, 1, 143-150 [in Russian]

7. John Kelly. Coronavirus: The Words You Need To Understand The News, Published April 26, 2020

КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕ ПАЙДА БОЛҒАН КОРОНАКОИНДАР

С. А. САДЫКОВА, А.А. САГИДАНОВА*

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: asagidanova@mail.ru

Аңдатпа. Коронавирус инфекциясының пандемиясы кезінде пайда болған жаңа лексика – пандемияның апатты салдарын тұжырымдау және түсіну арқылы жеңуге ұмтылатын, бұқаралық сананың жаңа лексиканы тұрақты қалыптастыру процесінің ең айқын көрінісі болып табылады. Бұл мақалада неологизм ұғымы, коронавирус инфекциясының пандемиясы кезінде ағылшын тілінде пайда болған жаңа лексикалық бірліктер қарастырылады. Жаңа лексикалық бірліктердің ағылшын тілінде пайда болуы табиғи заңдылық, себебі әлемдегі барлық жаңалықтар ағылшын тілінде пайда болып, осы тілде әлемге тарайды. Жаңа сөздер тілдің тірі және икемді болуып қалуына мүмкіндік береді. Осы мақалада зерттелген неологизмдер онлайн сөздіктер, мерзімдік басылымдардың онлайн үлгілері, әлеуметтік желілер мен жаңалықтар порталдары сияқты ашық дереккөздерден алынды. Зерттерген мәліметтер негізінде короновирус тақырыбына байланысты пайда болған неологизмдер талданып, жинақталған коронеологизмдер мағыналарына қарай топтастырылды. Неологизмдердің тілдегі атқаратын негізгі қызметі жаңадан пайда болған заттар мен ұғымдарды атау қажеттілігі екені белгілі. Ал коронавирусқа байланысты пайда болған неологизмдер жаңа ұғымдарға атау беру қызметімен қатар, тілдік ойындар арқылы адамдардың қорқынышын сейілту, қоғамдағы стресс пен күйзелісті азайту сияқты қызметті де атқарады.

Түйін сөздер: лингвистика, неология, неологизмдер, сөзжасам, коронавирус, пандемия.

КОРОНАКОИНЫ, ПОЯВИВШИЕСЯ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

С. А. САДЫКОВА, А.А. САГИДАНОВА*

Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: asagidanova@mail.ru

Аннотация. Новая лексика пандемии коронавируса является наиболее ярким проявлением процесса устойчивого формирования новой лексики массовым сознанием, стремящимся преодолеть катастрофические последствия пандемии путем формулирования и понимания. В этой статье рассматривается понятие неологизма, новые лексические единицы, появившиеся в английском языке во время пандемии коронавирусной инфекции. Появление новых лексических единиц в английском языке закономерно, так как все новшества в мире появляются в английском языке и распространяются по всему миру на этом языке. Новые слова позволяют языку оставаться живым и гибким, развиваться согласно эпохе. Неологизмы, изученные в статье, были взяты из открытых источников, таких как онлайн-словари, онлайн-образцы периодических изданий, социальные сети и новостные порталы. На основе изученных данных были проанализированы неологизмы, возникшие в связи с пандемией коронавируса, а собранные коронеологизмы сгруппированы по значениям. Известно, что основной функцией неологизмов в языке является необходимость называть вновь возникшие предметы и понятия. Неологизмы, появившиеся в связи с коронавирусом, наряду с деятельностью по присвоению названий новым понятиям, выполняют и такие функции, как преодоление страхов людей посредством языковых игр, снижение стресса и стресса в обществе.

Ключевые слова: лингвистика, неология, неологизмы, словообразование, коронавирус, пандемия.

ҒТАМР 17.01.07.

ЛИРИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚЫРМАНДАРДЫҢ, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАБЫЛДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.С. КУШКИМБАЕВА^{[0000-0001-5546-4513]*}, **А.С. ЖАЛҒАСОВА**^[0000-0002-7053-7263]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

e-mail*: alitok@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемнің лирик ақындарына, оның ішінде Мағжан Жұмабаевтың «Мен кім?» өлеңіндегі айтылатын ойдың кез келген адам түсінбейтінін, лириканың қиындығына осы жерде екендігі айтылады. Лириканы оқытудың өзінің қиындығы ондағы айтылатын сөзді түсіну, ондағы айтылған сөз - ақынның басынан кешкен сезімі екенін, нақты мәселенің айшықтанып көрініп тұрмайтындығы, ол мәселені оқырманның өзі тауып алу керектігін оқырмандар мен оқушыларға қабылдату үшін Қанипа Бітібаеваның әдістемесі алынады. Ең алдымен теориялық біліммен терең танысу керектігі басты нысанаға алынады. Лирикалық шығарманы талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жасау, өлеңді мәнерлеп оқу, оқушылардан не сезінгенін сұрау, тақырыпқа сай басқа өнер түрлерін қолдану, шығармашылық жұмыс орындау, өзге де шығармалармен салыстыру арқылы оқырман қабылдауын қалыптастыратыны айтылған. Семантикалық карта толтыру арқылы кейіпкер мен кейіпкер прототипін салыстыру оқырман шығарманың көркемдігін анықтайды. Бұл әдісті Илияс Жансүгіровтың «Күлагер» поэмасын өткенде қолдану тиімді болатыны айтылған. Бұл мақалада оқырман – оқырмандар мен оқушылардың жалпы жиынтық атауы. «Автормен сырласып, ой түйю» әдісі арқылы Төлеген Айбергеновтың «Сағыныш» өлеңінен оқырманның қандай ой түйгенін анықтауға болатындығы көрсетілген.

Түйін сөздер: Лирика, Эпитет, Метафора, Аллитерация, Ассонанс, Сюжет, Композициялық құрылым

Кіріспе. Кезінде Мұқағали Мақатаев менің мың досым бар деп өзінің кітаптарын айтады екен. Сол кітаптардан кез келген адам айта бермейтін ақыл табылады. Бір адам өзіне дейінгі даналықты түсінсе, оны жазып қалдырады. Оны келесі бір адам оқып, толықтыра түседі. Кітапты қолға алып, көз жүгіртіп оқу көзді жаттықтыратыны да анықталған. Кітап дегенде барлық кітаптар, оның ішінде лирикалық шығармаларды қоса айтамыз. Бізге дейін қаншама лирик ақындар өмір сүрген. Барлығы да өмірдің қыр-сырларын, құпияларын білуге тырысты, жақсылық-жамандық, адамгершілік, саясат, әлем жайлы ойларын өлеңмен жазып қалдырды. Абай атамыз да өлеңнің сөздің патшасы екендігін айтып кетпеді ме?! Әлемде қаншама лирик ақындар өмір сүрді. Олардың барлығының мақсаты - адамзатқа пайдалы болу. Алған ақпаратты кейінгі буынға қалдыру үшін оны өлең сөзбен жазды. Мықты деген ақындар Дж. Байрон, А.Пушкин, Абай, М.Жұмабаев, М.Мақатаев сынды және бұдан өзге қаншама сан мыңдаған ақын бар. М.Жұмабаевтың мына бір өлеңін кез келген адам оқып, оны қабылдай ала ма?

Өзім - тәңірі, табынамын өзіме,

Сөзім - Құран, бағынамын сөзіме!

Бұзушы да, түзеуші де өзіммін,

Енді, ескілік, келдің өлер кезіңе, - деп барлық нәрсе адамның өз еркінде екендігін көрсететін өлеңін «өзін Тәңірімін» дегені несі деген ойға қалатындар болады. Біздің түсінігімізде «Тәңір» деген өте жоғары, оның дейгейіне адам он жерден «Тәңірмін» дегенмен оның дәрежесіне жете алмайтынын біледі, ал біз оны адамның еркі деп түсінуіміз керек. Оқырман - осындай сиқырлы сөздің анық-қанығын ажырата алатын, өзіндік пікірі, ойы бар жан. Лириканы оқыту барысында оқырмандардың, оқушылардың қабылдауын қалыптастырудың әдіснамалық негіздеріне тоқталсақ.

Негізгі бөлім. Лириканы оқытудың өзінің қиындығы бар. Ондағы айтылған сөз - ақынның басынан кешкен сезімі болғандықтан, нақты мәселе де айшықтанып көрініп тұрмайды. Оны оқырманның өзі тауып алады. Немесе прозадағыдай қара сөзбен беріліп, бәрі дайын тұрмайды. Сюжет қайсысы, композициялық құрылымы қай жерден басталатыны, поэтикалық тілі де шатастырады. Лирикалық шығармаларды оқытқанда, оқушылардың ішкі жан сырына терең бойлау білу керек. Өмір ақиқатының суреттелуіне, көркем сөз айшықтарының - эпитет, метафора, аллитерация, ассонанстарының айқындығына көз жіберіп қана қоймай, ақын жүрегінің соғысына, жан лүпіліне оқушы назар аудару керек.

Түркістан - екі дүние бесігі ғой,

Түркістан - ер түріктің бесігі ғой.

Тамаша Түркістандай жерде туған,

Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

Тұранның елі, шексіз, шөлі қандай,

Теңіздей кемері жоқ көлі қандай!

Тұранның дария аталған өзендері

Тасыса, шөлді басқан селі қандай! Үйлесім тапқан дыбыстар арқылы ақын Түркістанға деген сүйіспеншілігін, туған жеріне деген мейірімін білдіру үшін "Т" дыбысының қайталануы өлеңнің саздылығын, әуезділігін арттырып, әдеби туындыға көркемдік сипат беріп тұр. Сонымен қатар, "шөлі қандай", "көлі қандай", "селі қандай" деген тіркестер де өлеңге әр, сыр беріп тұр.

Ағасың, ақылың артық асқармен тең,

Асылдың асқар ұранды тіреуі сен.

Ала туын Абылайдың ала аттансаң,

Аламан артыңдағы біреуі мен.

Адамның аманатын алла алады,

Ажалға ақыл, ажар не қылады?

Алабы алыс сулар суалғанда,

Аңғарын айдын көлдің шаң алады.

Алайда аңсыраған алғыр тұйғын

Абайсыз аңұып ауға шырмалады. Бірыңғай «А» дыбысын қайталау арқылы ақын тыңдаушысына айтайын деген ойына жетелейді, оқырманның ой-сезіміне әсер етеді. Ақын бірыңғай дыбыстарға зер сала отырып, дыбысқа жан бітіреді. Қайталау арқылы дыбыстарды әсем сазбен сөйлетеді, ақындық ойды білдіреді, соған қызмет етеді. Ақын дыбыс үндестігін

тек әсемдік саздылық үшін ғана емес, шығарманы эмоционалды жағынан әрлендіру үшін қолданады [1].

Зерттеуші Серкешбаева Г. өзінің «Мәнерлеп оқу» еңбегінде Қасым Аманжолов өлең жайлы жазылған жыр жолдарын отты өлең дейді:

О, өлең!

Өлең деген не нәрсе бұл?

Өлең - су, - дейді біреу, ағыл-тегіл.

Ой толы отыз жасар жігіт-жырым,

Өлең - су жағасынан термейді гүл.

Өлеңім өзіме тарт! Тірі адам бол!

Кей өлең келеді тым қылтың-сылтың,

Жалтылдап ұсынады жұртқа сырын.

Топ жара енген менің жігіт-жырым

Оларды тыжырыңтар бәлкім, мүмкін.

Қалтылдақ қалпақ киген ғасырлардың

Қыз мінез қылтыңына бас ұрмадым.

Аламын ауыр ойдан ауыр сөзді,

Мақта емес, ми болған соң басымдағы... Зерттеушінің айтуы бойынша, бұл жерден ақынның эстетикалық талғамын, өлеңге қоятын талабын айтып, өзінің ақындық бағдарламасын ұсынғанын айтады [2]. «Өзім айтам, өз жайымда» деген өлең жолдарының, сондай-ақ, мынадай өлең жолдарының авторы:

Сақыпжамал! Бір өзінде

Екі әйелдің аты бар.

Күн боп көзің күлгеніңде,

Қабағыңнан ай туар, - деген махаббат лирикасының аса бір ерекше жолдарының авторы. Лирика қолға ұстауға тұрмайтын су секілді. Оны тап басып, мынау мынадай, мына жерде ақын былай дегісі келді деген формаға сыймайды. Лириканы оқытуда оқырман мен оқушының қабылдауын қалыптастыруда зейін аудару керек. "Білім алу үшін зейін керек. Зейіннің жетіспеуі білім алуға кедергі келтіреді. Гипербелсенді балалардың қозғалысы көп, ұмытшақ, үлгерімі төмен болады. Олар үшін академиялық материалдарға көңіл бөлу аса қиын. Олар сондай-ақ оперативті жадта толып жүрген қажетсіз тітіркендіргіштерге де бөгет бола алмайды. Зейін тұрақты болу үшін оқушылар жоспар құрып, өздерінің түсіну деңгейлерін бақылап отыруы тиіс" [3], - делінеді зерттеу еңбекте. Оқырмандар мен оқушылар үшін лирикалық шығарманы қабылдау үшін назары, зейіні болу керек. Әйтпесе, өлең жолдарын мүлде басқаша түсінеді. Зерттеуші Қанипа Бітібаеваның есептеуінше, лириканы оқытудың мынадай негіздері бар екен [4]:

1. Лирика термині жайлы терең ақпарат беру;
2. Лирикалық шығарманы талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жасау керек;
3. Лирикалық шығарманы сазына келтіріп, мәнерлеп оқу;
4. Оқушылардың не сезінгені жайлы сұрау;
5. Тақырыпқа сай өнердің өзге де түрлерін: сурет, музыка сияқты өнер түрлерін қатыстыру;
6. Шығармашылық жұмыс орындалуы;

7. Шығарманы өзге де шығармалармен салыстыру. Бұл негіздерді тек оқушыларға ғана емес, оқырмандарға қолдануға болады. Мәселен, лириканың бір түрі поэма жанрында жазылған І.Жансүгіровтың "Құлагер" шығармасын алайық. Ең алдымен, оқырмандар мен оқушыларға лирика жайлы, оның ішінде поэма жайлы ақпарат беріледі. Оқушылармен поэманы оқып, поэтикалық тіліне талдау жасаймыз, кейіпкерлеріне тоқталамыз. Одан соң, әрбірінен өзінің не сезінгенін, қандай ойда қалғанын сұраймыз. Немесе мынадай кесте толтыруға болады. Семантикалық карта толтыра отырып, кейіпкер мен кейіпкер прототипін салыстыру [1, 38].

Кейіпкер прототипінің іс-әрекеті	Көркем шығарма кейіпкерінің іс-әрекеті
Ақан сері Көкше жерінде 1843-1919 жылдары өмір сүрген. Туылғанынан бері өзгеше болған. Бөрігіне үкі салып, сері атанған. Өткір, сөзінің уыты бар, отырған жерінде өзінен басқаны сөйлетпеген. Тазы ұстап, жүйрік мінген, аңға құс салған. Киімнің әдемісін киіп, кір ыдыстан тамақты татып алмайтын болған. Өзі өмір сүрген уақытында орысша оқып, пайдасын білген. Үйленген, жары дүниеден ерте өткен, баласы кемтар, күйікпен жүрген уақытында Құлагерді ұстаған. Сағынайдың асына Құлагерін қатыстырып, содан тұлпары мерт болады.	Ақан күйікте жүрген уақытында жүз сом ақшасын беріп Құлагерді сатып алып, өзіне серік етеді. Ақан шын өмірде де көре алмаушылық, қызғаныштың құрбаны болса, шығармада да адамдардың ойлауының төмендігінен жапа шегеді. Құлагерін бәйгеге қосады. Сағынайдың асындағы бәйге. Батыраштардың жауыздығынан мерт болады.

1 – кесте. Прототиптік салыстыру

М.Жұмабаевтың "Ақан сері" деген мақаласын оқимыз. Мақаласында Ақан серіні ағылшын жазушысы "Дориан Грей" деген шығарма жазған, әдемілікті жақсы көрген Оскар Уайльд деген жазушысына теңеген; бағаланбаған тұлға деп көрсетеді. Заманынан кеш туған деген тұлғалар бар тарихта, алайда Ақан серінің бір ерекшелігі заманынан ерте туған. Оқырман шығарманы оқып, сан алуан эмоцияны бастан кешіреді. Шын Ақан мен шығармадағы Ақанның айырмасын ажыратады. Ақан жайлы жазылған мақалаларға тоқталып, ой тоқтады. Сонда шығатын қорытынды: халқымыздың қараңғылығы, адамда кеткен кегін еш күнәсі жоқ жануардан алуы. Оқырман осы ойға өзі келеді. Одан кейін бұл шығарманы Әбіш Кекілбаевтың "Бәйгеторы" шығармасымен салыстырады. Бұл шығармада тұлпар бағаланбай, кезіндегі жақсы көрген Сарысы Бәйгеторының қартайғанда көзін шығарады. Қандай парадокс. Бір тұлпар адамдардың надандығынан өлтірілсе, біреуі адамның барын бағаламайтын надандығынан кезіндегі айтулы тұлпарының көзін шығарды. Алайда екі шығарманың ұқсастығы адамдардың қараңғылығы. Екі шығармадан оқырман өзінің ойын шығарады,

қорытындылайды. Надандықтың емі - білім мен жан ашу, махаббат екенін дәйектейді. Осылайша, екі шығамраны салыстыру арқылы оқырмандар мен оқушылар анализ жасап үйренеді.

Төлеген Айбергеновтың туған інісіндей көрген Мұхтар Шахановқа арнаған "Сағыныш" өлеңі бар. Ақындық қуаты дәл осы өлеңде толығымен көрінеді. "Адамның заңғар ұлылығын сағынышымен есепте" деген жолдардың авторы Төлеген Айбергенов қазақ әдебиетінде 15-17 буынды өлеңді алып келіп жаңалық ашқан болатын. Лирика жайлы білеміз, таныспыз. Өлеңді оқимыз. Оқушылардан не сезінгенін сұраймыз. Мынадай сұрақтар қоюға болады:

1. Сенің ойыңша сағынышты заңғар ұлылықпен санау пафос емес пе?
2. Төлеген Айбергеновтың өзге өлеңдерін білесіз бе?
3. Бұлбұлдың дауысын бауларға сағынып келмесең ести алмайсың деген ойға қандай қарсы жауап айтар едіңіз?
4. Неліктен ақынмен келіспейсіз?
5. Не себептен ақынмен келіспейсіз?
6. Өлеңді оқып болған соң қандай сезімде болдыңыз? Оқырман осы сұрақтарға жауап беру кезінде өзінің ойларымен, пікірлерімен бөліседі.

"Сағыныш сезімі сап-сары мұң ба?" деген тақырыпта эссе жазып, шығармашылық жұмысты орындаймыз. "Автормен сырласып, ой түйю" әдісі арқылы оқырман өлең жайлы өз ойын білдіреді [1, 31].

Автормен сырласу	Ой толғаныс
Ақын аға, сіз өлеңізде сағыныштың аса бір ұлы сезім екендігін, адамның ұлылығын сағынышпен есептеу керектігін, тіпті оның заңғар екендігін айттыңыз. Баққа сағынып бармасаң, бұлбұлдың да дауысын ести алмайтыныңды, жел де сағынышпен соғатынын айттыңыз.	Сіздің бұл сөзіңізді былайша түсінемін: әрбір адаммен сағынатындай қашықтықта жүру керектігін. Сол кезде әрбір адаммен қатынаста тек сағыныш сезімінен бөтен, өзге сезім болмайтынын түсіндім. Ұрысу, жек көру, қызғану секілді сезімдердің орнын, сағыныш, махаббат, көңіл аудару, ғашық болу, эйфория сынды сезімдер келетінін білген болуыңыз керек. Сонымен қатар, адамдармен қары-қатынастың лимиті болатынын, одан артық қалса немесе кем болса бұзылады деген даналық ойда бар.

2 – кесте. Автормен сырласу

Лирика, жай ғана өлең жолдаы болғанда, кітап деген сөз де болмас еді. Лириканы жай оқып қоя салғанда, дүниетанымыздың деңгейі төмендер еді. Лириканы оқығанда оны сезініп, бұдан қандай қорытынды ала аламын деген ойды ұмытпау керек. Лирикалық шығармаларды оқығанда саралап, анализ жасау қабілеттерін дамытады. Тіпті біздің миымызда анализ

жасағанды ұнатады. Оқырмандар мен оқушылардың лирикалық шығармаларды қабылдауын дамыту үшін зерттеуші Қанипа Бітібаеваның айтқанын ескеру қажет, одан соң оқи беру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Жоламанова Т. Көркем шығарманы талдау жолдары: Оқу құралы. Қарағанды: «Ақнұр» баспасы, 2018. - 178 бет
2. Серкешбаева Г. Мәнерлеп оқу: Оқу құралы. Қарағанды, «Ақнұр» баспасы, 2018. - 2018 жыл
3. Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. - 608 бет
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: «Рауан», 1997. - 288 бет

References

1. Zholamanova T. (2018). Ways to analyze a work of Art: a textbook. Karaganda: «Aknur» publishing house. [in Kazakh]
2. Serkeshbaeva G. (2018). expressive reading: a textbook. Karaganda, «Aknur» publishing house. [in Kazakh]
3. Shun Dale H. (2019). theory of learning: educational horizons. - Almaty: public Foundation «National Translation Bureau». [in Kazakh]
4. Bitibaeva K. (1997). Methods of teaching literature. - Almaty: «Rauan». [in Kazakh]

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОГО, СТУДЕНЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЛИРИКЕ

КУШКИМБАЕВА А.С^{*}, ЖАЛҒАСОВА А.С

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: alitok@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена лирикам мира, в том числе Магжану Жумабаеву, в стихотворении «Кто я?» не все понимают выраженную мысль и говорится в этом трудность лирики. Метод Канипы Битибаевой используется для того, чтобы убедить читателей и студентов в том, что трудность обучения лирике состоит в понимании произносимых в ней слов, что слова в них – это чувства поэта, что реальная проблема не ясна, читатель сам должен найти проблему. Прежде всего, основная цель – ознакомление с теоретическими знаниями. Перед анализом лирического произведения говорится, что работа с учащимися, красноречивое чтение стихотворения, выяснение у учащихся их самочувствия, использование других видов искусства, связанных с темой, выполнение творческой работы, сопоставление ее с другими произведениями формируют читательское

восприятие. Сопоставление персонажа и прототипа персонажа путем заполнения смысловой карты определяет красоту работы чтеца. Говорится что, этот метод будет эффективен в прохождении поэмы Ильяса Жансугурова «Кулагер». В этой статье читатель – это общее название для читателей и студентов. Стихотворение Толегена Айбергенова «Сагыныш» показывает, что чувствует читатель через метод «мышления с автором».

Ключевые слова: лирика, эпитет, метафора, аллитерация, ассонанс, персонаж.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF READER'S, STUDENT'S PERCEPTION WHEN TEACHING LYRICS

KUSHKIMBAYEVA A.S.* , ZHALGASOVA A.S.

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: alitok@mail.ru

Annotation: This article is dedicated to the world's lyricists, including Magzhan Zhumabaev «Men kim?» They say that not everyone understands the thought expressed in the poem, and this is the difficulty of the lyrics. Kanipa Bitibaeva's method is used to convince readers and students that the difficulty of teaching lyrics is to understand the words spoken in it, that the words in them are the feelings of the poet, that the real problem is not clear, that the reader must find himself problem. First of all, the main goal is to get acquainted with theoretical knowledge. Before analyzing a lyric work, it is said that working with students, eloquently reading a poem, asking students about their well-being, using other types of art related to the topic, performing creative work, comparing it with other works form the reader's perception. The juxtaposition of the character and the prototype of the character by filling in the semantic map determines the beauty of the reader's work. They said that this method would be effective in a fragment of Ilyas Zhansugurov's poem "Kulager" Tolegen Aybergenov's poem "Sagynysh" shows what the reader feels through the method of "thinking with the author."

Key words: lyrics, epithet, metaphor, alliteration, assonance, character.

ГТАМР 17.07.31

АМАНТАЙ ӨТЕГЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Р. БАЛТЫМОВА^[0000-0002-2758-8436], **М.С. ВАЛИХАН**^{[0000-0001-8839-3870]*}

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: meru_98_20@mail.ru

Андатпа. Мақалада қазақ ақындық өнерінде өз орны айқындалған көрнекті ақын Амантай Өтегенов поэзиясының көркемдік ерекшеліктері талданған. Әр ақын өз туындылары арқылы әдебиетте тәлім-тәрбиелік және эстетикалық мән дарытуға, қоғам бейнесін танытуға үлесін қосады. Әдебиетімізде өзіндік орнымен ерекшеленетін ақын өлеңдерінде көбіне ақын бейнесі, қоғамдық мәселелер, өмір шындығы көрсетіледі. Ақын өлеңдерінің идеялық-тақырыптық өзгешелігі, жазу стилі қаламгердің өзіндік даралығын айқындайды. Туындыларына ұлттық құндылықтарды, елі мен жерін, тарихын арқау еткен ақынның көркемдік қолтаңбасы танылады. Қаламгер поэзиясында жиі ұшырасатын туған жер тақырыбы нақты мысалдармен зерделеніп, философиялық ойлары мақалада сараланған. Ақын қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерді қозғай отыра, адами қатынастар жайлы тереңдей толғанады. Оның өлеңдеріндегі әлеуметтік, моральдық мәселелер – бүгінгі қазақ қоғамындағы ең өзекті тақырыптар. Ақын өз туындыларында адам өмірін, замандастарының мінезін, іс-әрекетін, кескін-келбетін бейнелеп, заманның бейнесін ашып көрсеткен. Ақынның өлеңдерін психологиялық тұрғыдан қарастыру, ішкі жан дүниесін, өмір шындығын берудегі көркемдік тәсілдерін талдау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Өлеңдері орыс тілінде жазылғанымен, ақын туындыларының басты тақырыбы – ұлттық құндылықтарды сақтау, туған жерінің табиғатын суреттеу, ел мен жер жағдайын саралау. Бұл ретте ақын қолтаңбасының шеберлігі, көркемдік ерекшелігі, әсерлі сипаттаулары талданады.

Түйін сөздер: поэзия, өмір шындығы, қоғам, ұлттық құндылық, әдебиет, дүниетаным, көркемдік шеберлік.

Әр ақын өз өлеңдерінде замандас бейнесін танытуға, тәлім-тәрбиелік және эстетикалық мән дарытуға, таным көкжиегін кеңейтуге айрықша мол үлес қосады. Өзіндік қолтаңбасы бар Амантай Өтегенов «Нағыз ақын» деген атаққа лайық ақындардың бірі. Амантай қазақ әдебиетіндегі феноменальды көрініс болып қалады. Ол тек ақын ғана емес, сонымен бірге белгілі аудармашы. Амантай Өтегенов Абай Құнанбайұлы, Махамбет Өтемісов, Фариза Оңғарсынова, Қадір Мырза Әлі, Әбіш Кекілбаев, Әбдіжәміл Нұрпейсов, Тахауи Ахтановтың шығармаларын орыс тілінде сөйлетті.

Амантай Өтегенов – орыс тілінде жазатын қазақ ақыны. Өлеңдері орыс тілінде жазылғанымен, бүкіл бояуы, болмысы, табиғаты – қазақтың болмысы. Әрбір өлеңінен қазақшылық пен даланың иісі аңқып тұрады. Оның кез келген өлеңінде қазақы бояу бар. Соның ішінде Амантай Өтегеновтің «Наурыз», «Қазахи», «Бесқунак», «Айтыс» секілді өлеңдерін

ерекше атап өтсек болады. Жұматай Жақыпбаевтың Олжас Сүлейменовке арнаған «Аға» өлеңінде оның өлеңдері орыс тілінде жазғанымен, бүкіл болмысы «қазақтікі» деген образға әкеледі.

Қасокқа әкеп береді балық пен суын,

Іле өзені Қытайдан басталғанымен.

Ағам да сондай.

Алысты жақынға балап,

Қақтырған біздің намыс пен ақылға қанат [1, 58-б.].

Амантайдың өлеңдері сол секілді қанша орыс тілінде жазылса да, өзіміздің қазақтың қоғамын, жерін, тарихын береді, қазақы болмыс көрініс береді.

Академик З.Ахметов «Поэзия шыңы – даналық» еңбегінде поэзия жайында сөз етеді: «Поэзия – сөз өнері. Әдебиеттегі көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол – айналамыздағы дүниені, өмірді танып – білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен өнімді саласы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз – өмір құбылыстарын танып-білу, ұғып-түсіну. Қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады» [2, 11-б.]. Ақын Амантай Өтегеновтің поэзиясынан көркемдік шеберлікті, қоғамдық ой-сананы, ұлттық құндылықты, ақынның дүниетанымын көре аламыз. Амантайдың ақындық бейнесі өз өлеңдерінде көркем түрде көрініс табады. Ол өзін осы киелі әдеби әлемнің бір бөл шегі ретінде санайды. Яғни қатардағы жай қаламгердің бірі емес, даңқты жолдың жалғасы ретінде сезінеді. Оның әдеби ортада елеулі болуының өзі де ақынның өзіне деген сый-құрметі мен табиғат берген дарынына деген шын ықыласы. Ол өзін аса мақтап, асқақтап та кетпейді, алайда лайықты ізбасары болғысы келеді. Мәселен, ақынның мына өлең жолдарына қарайтын болсақ, ақын бейнесіне куә боламыз:

Пусть живут со мной,

напомяная,

Что я – песчинка по сравнению

с Абаем,

И пусть помогут мне в моем стремленьи

Стать мне ну хотя бы

половинкою Абая [3].

Амантай Өтегенов поэзиясының бастауы Абай туындыларынан алынғандығы көрініс береді. Әдебиет әлемінде Амантайдың орыс тілінде жазатындығына қарап сынаушылар да бар. Алайда, осы үзіндіден оның төл әдебиеттен сусындап өскен тел бала екені аңғарылады. «Песня потомка» өлеңіндегі мына жолдарға назар салатын болсақ:

Скажи, земля, ты помнишь Махамбета?

Молчит река. И степь молчит веками,

Храня в себе гортанные ураны.

Вношу в блокнот, склоняюсь над мрачным камнем,

Загадку с первым словом из Корана [3, 53-б.], - деп, ақын ұлы дала тарихын қозғайды.

Ол осынау мылқау жатқан даланың ұрпаққа айтқысы келген мұң-зарын өзінің жыры арқылы жеткізгісі келеді. Амантайдың лирикалық поэзиясы қандай көркем болса, оның азаматтық лирикасы да соншалықты жоғары деңгейде. Бір қызығы, ол өзін кейде қазақ әдебиетінің аясынан да тыс тұлға ретінде көрсетеді. Және бір айта кететін жайт, өзін солармен тең құрбыдай сезінеді. «Наследник» өлеңіндегі мына жолдарда:

И глубинная мудрость Абая,

И тончайшая грусть Навои,

И Есенина песнь голубая,

И улыбка Джоконды – мои , - дейді де, әрі қарай былай деп жалғастырады:

Все, что сделал и выдумал Ното

Sapiens, унаследовал я....

А к наследию этому что-то

Я обязан прибавить свое [3, 65-б.].

Ақын шығармашылығында өмір суреттері, адами қатынастар, қоғам бейнесі ерекше көрініс табады. Саналы ғұмырын журналистік қызметке арнаған ақынның адамдар арасындағы сезім, адалдық, сатқындық, т.с.с. қасиеттерді символдар арқылы жеткізуі суреткерлік шеберлігін көрсетеді. Амантай Өтегенов өзінің досы Мейірхан Ақдәулетұлына арнаған өлеңінде:

Как мало овец в степи осталось,

как много развелись волков.

Нам осень человечества досталось,

Не мы мельчаем,

мир теперь таков...

Замана көрінісін ақынның дәл осылай суреттеуі шынайы және нағыз уақытында қойылған «диагноз» деуге болады. З.Қабдоловтың: «Шын мәніндегі көркем сөз ұсталары қашан да болсын, өз өнер туындысына айналдырып отырған өмір шындығын бетінен қарпымай, тереңнен қамтиды; жалаң алмайды: ішкі қыртыстарымен қоса, қопара көрсетеді; қолдан бояп, жасандылыққа апармайды, өз түр-түсімен табиғи қалпында кескіндейді», - деген пікірінің ақиқаттығын А.Өтегеновтің өлеңі дәлелдей түсті [4, 213-б.]. Иесіз қалған қоғам, ақылшысы жоқ тобыр, бас-көзсіз, бағдарсыз қалып адасқан адамдар. Заманның суық уақытында талан-таражға түскен ұлт мұрасы, руханияты, ділі – осының бәрінің ақын көңіліне тастай батқаны көрінеді. Өлең жолында «бізге адамзаттың күзі бұйырыпты» деген эпитеттің өзінде де үлкен символдық белгі жатыр. Абайдың «Күз» немесе «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» секілді өлеңдерінде адамдар халін суреттеуіне ұқсап кетеді. Ақын айтқандай, мүмкін біз де ұсақталып бара жатқан шығармыз. Адамзат та, қазақтар да...

Құлағының түбін жарып бара жатса адам зарын естімейтін, көз алдындағы сұмдықтар көрмегендей көз жұма беруге еті үйренген мынау тасбауыр қоғам мен адамдардың ішкі жан дүниесін көргенде кейде іштей күйінесін. Сол кезде Мұқағали секілді ақ қайыңмен сырласып кеткің келеді. Ал ақын Амантай болса өзінің осы жалғыздығын, меңіреу қоғамның бейнесін «Забор» өлеңінде былайша келтіреді:

Стоял я долго

У забора.

В воротах на глухом

Запоре,

Стучал.

Кричал.

Мне не открыли.

А за забором

Люди были.

Но мне ответил

Только пес [3, 36-б.], - дейді ақын. Осының өзінде бәрі түсінікті, бәрі ұғынықты. Тек үнсіз ғана келісесің.

Оның өлеңіндегі «туған жер», «дала» бейнесі қазақ поэзиясындағыдай пафосқа толы емес. Ол кейде туған даласын жақсы көреді, кейде жек көреді. Кейде мүлде тастап кеткісі келеді, кейде өбіп құшқысы келеді. Алайда оның осы далаға деген махаббаты шынайы, әрі шексіз. Және ол одан тым қашық та емес, жан-дүниесіне еніп кеткен. Ақын өлеңдерін оқып

отырған кезде сол даланың перзенті екендігінді және соны сезіне отырып оқысың. Ақынның бір ғана дала өлеңіндегі жолдарды оқи отырып, Мұқағалидың «көр болса да болса екен қазақ жері, Қазақ жері болғасын – Атамекен» дейтін жолдары еске түседі. Ақынның мына өлеңінде:

Был в тебе разочарован,
Степь, Тебя я разлюбил,
Стал к тебе я равнодушен,
Не люблю тебя теперь,
Долго по свету скитался,
Пережил немало бед...

Разлюбить тебя пытался, – дейді де, алайда одан артық мекен жоқтығын, шексіз махаббатын:

«Но к тебе вернулся снова,
Без тебя я жалким был.
... Но сыскать не мог я лучше,
Равных не нашел тебе.
... Разлюбить тебя пытался –

Равных не нашел тебе [5, 77-б.], - деп жеткізеді. Оқырман да ақынмен қосыла дәл осы күйді бастан кешіреді. Олжас Сүлейменов өлеңдеріндегі дала көрінісі қалайша көркем болса, Амантай Өтегенов өлеңдеріндегі дала көрінісі де сонша асқақ

Чти предков.
Уважай себя.
Служи за честь,
А не за плату.
И свою родину любя,
Будь воином и азаматом [5, 9-б.].

Бұл ақынның өз ұлына арнаған «Сыну» атты өлеңінен үзінді. Жай ғана өз перзентіне емес, осы халықтың барша баласы арнаған үндеу сынды. Біз қарастырған ақын поэзиясының кейбір тұстары осы. Орысша жазса да, өлеңінен ұлттық құндылықтар көрініс беретін ақын мұрасы уақыт өткен сайын жаңа қырынан ашыла бермек.

Әдебиеттің құндылығы – оның көркемдігінде. Әдебиеттегі өмір – қаламгердің ой-қиялына салынып, ой сүзгісінен екшеліп шыққан көркемдік әлемі. Осы көркемдік әлемнің өзіне тән «тұрғындары», яғни көркем бейнелері, кейіпкерлер әлемі болады. Адамның ішкі ой мен сезім қайшылықтарынан туындайтын сыртқы құбылыстарға ерекше ден қойып, сана

ағымына бойлаған ақын өз шығармаларында алуан түрлі көркемдік эксперименттерге барады. Осы әдіс-тәсілдер арқылы ол қайталанбас көркемдік әлемін жасайды, шығарма идеясын да нақты жеткізеді және көркемдей түседі. Бұл ретте ақын Ә.Нілібаев: «Поэзия – қасиетті ұғым. Поэзия – адманың ішкі сезімінің тіл жетпес тылсымында жатқан әсем әлемі. Поэзия – адамның ішкі ішегінің қырындысы. Поэзия – жеке адамның ешкімге айтпас құпия қастерлі ішкі сыры. Сонымен бірге поэзия – әлемдік ұғым. Поэзия тек қана ішкі сезім емес. Поэзия – адам жанының алаулаған алтын жалыны. Поэзия – адам жанының жыршысы. Поэзия – тарихтан да, тіпті философиядан да жоғары екенін бағзы заманнан-ақ ұлы Аристотель айтып берген ғой. Поэзия – әлемнің жыршысы. Поэзия – субстанция. Поэзия – ақылдың айнасы. Поэзия – халық мұңы, өнердің шыңы», - деп көрсетеді [6].

Поэзияда ерекше көркемдік қолтаңбасымен танылып қалыптасқан көрнекті қаламгер Амантай Өтегеновтің өлеңдері әдебиетімізді байытып, тереңдете түсті. Оның қаламынан туған өлеңдеріне арқау болған әлеуметтік, моральдық мәселелері – бүгінгі қазақ қоғамындағы ең өзекті тақырыптар. Оның өзіндік стилі, көркемдік ерекшеліктері ерекше әсер қалдырады. Ақын өз өлеңдерінде ұлттық құндылықтар мен адамгершілік мәселелерін ұлттық бояулармен, ұлттық концептілермен көркем жеткізе білген. Амантай Өтегенов шығармалары өзіндік философияға құрылып, қазақы болмыспен өрілген.

Әдебиеттер тізімі

1. Жақыпбаев Ж. Кенежирен: Өлеңдер/ Құраст. Б.С.Қошым-Ноғай. – Алматы: «Раритет», 2005. – 288 б.
2. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: «Фолиант», 2002. – 408 б.
3. Утегенов А. Мост через остров. Сборник стихов, сонетов, газелей. – Ақтобе, 1999. – 226 с.
4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалары. Т. 2. – Алматы, 1983. – 456 б.
5. Утегенов А. Дом из запятых. Сборник стихов, сонетов, газелей. – Ақтобе. 2007– 413 с.
6. Нілібаев Ә. Поэзия және философия // Жас қазақ. – 2010. – 6 тамыз.

References

1. Zhakyrbayev Zh. Kenezhiren: Olender/Qyrast. B.S.Qoshym-Nogai. – Almaty: «Raritet», 2005. – 288 p. [in Kazakh.]
2. Akhmetov Z. Poezia shyny – danalyq. – Astana: «Foliant», 2002. - 408 p. [in Kaz.]

3. Utegenov A. Most cherez ostrov. Sbornik stikhov, sonnetov, gazelei. – Aktobe, 1999. – 226 p. [in Rus.]
4. Kabdolov Z. Tandamaly shygarmalary. T.2. – Almaty, 1983. - 456 p. [in Kaz.]
5. Utegenov A. Dom iz zapyatykh. Sbornik stikhov, sonnetov, gazelei. – Aktobe. 2007 - 413 p. [in Rus.]
6. Nilibaev A. Poezia zhane philosophia // Zhas Kazakh. – 2010. – 6 тамыз. [in Kaz.]

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ АМАНТАЯ УТЕГЕНОВА

М.Р. БАЛТЫМОВА, М.С. ВАЛИХАН*

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: meru_98_20@mail.ru

Аннотация. В статье проанализированы художественные особенности поэзии известного поэта Амантая Утегенова, определившего свое место в казахском поэтическом искусстве. Каждый поэт через свои произведения вносит свой вклад в воспитание, развитию в литературе воспитательного и эстетического смысла, в представление образа общества. В стихах поэта, отличающихся своим местом в литературе, часто отражается образ поэта, общественные проблемы, реалии жизни. Поэзия, стиль письма подчеркивают индивидуальность писателя. В его произведениях признается художественный почерк поэта, вобравшего в себя национальные ценности, страну и землю, историю. Тема родного края, часто встречающаяся в поэзии писателя, изучается на конкретных примерах, философские мысли анализируются в статье. Поэт углубляется в человеческие отношения, затрагивая актуальные вопросы казахского общества. Социальные и моральные проблемы, пронизанные в его стихах – одно из самых значимых тем в современном казахском обществе. В своих произведениях поэт отразил человеческую жизнь, поступки, характер и облик современников, раскрыл образ времени. Психологическое осмысление стихотворений поэта, анализ художественных приемов передачи внутреннего мира, реалий жизни являются основной целью статьи. Несмотря на то, что стихи написаны на русском языке, главная тема произведений поэта – сохранение национальных ценностей, описание природы родного края, анализ состояния страны и земли. Анализируются мастерство, художественная самобытность, впечатляющие описания в произведениях поэта.

Ключевые слова: поэзия, реалии жизни, общество, национальные ценности, литература, мировоззрение, художественное мастерство.

ARTISTIC FEATURES OF AMANTAY UTEGENOV 'S POETRY

M.R. BALTYSOVA, M.S. VALIKHAN*

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: meru_98_20@mail.ru

Abstract. The article analyzes the artistic features of the poetry of the famous poet Amantay Utegenov, who determined his place in the Kazakh poetic art. Each poet, through his works, contributes to education, the development of educational and aesthetic meaning in literature, and the representation of the image of society. The poet's poems, distinguished by their place in literature, often reflect the poet's image, social problems, and the realities of life. Poetry, writing style emphasize the individuality of the writer. His works recognize the artistic handwriting of the poet, who absorbed national values, country and land, history. The theme of the native land, often found in the writer's poetry, is studied by concrete examples, philosophical thoughts are analyzed in the article. The poet delves into human relations, touching on topical issues of Kazakh society. The social and moral problems permeated in his poems are one of the most significant topics in modern Kazakh society. In his works, the poet reflected human life, actions, character and appearance of contemporaries, revealed the image of time. The psychological understanding of the poet's poems, the analysis of artistic techniques for transmitting the inner world, the realities of life are the main purpose of the article. Despite the fact that the poems are written in Russian, the main theme of the poet's works is the preservation of national values, a description of the nature of his native land, an analysis of the state of the country and the earth. The author analyzes the skill, artistic identity, impressive descriptions in the works of the poet.

Key words: poetry, realities of life, society, national values, literature, worldview, artistic skill.

ГТАМР 17.07.31

ӨТЕЖАН НҰРҒАЛИЕВТІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЛИРИКАСЫ

М.Р. БАЛТЫМОВА^{[0000-0002-2758-84361]*}, **Н.С. ЧАПАЙ**^[0000-0002-0300-319X2]

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: mbr76@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көрнекті ақын Өтежан Нұрғалиев шығармашылығы, соның ішінде ақын мұрасындағы философиялық көзқарастары жан-жақты талданған. Ақынның әр өлеңінің мән-мәтінінен көрініс беретін автордың ішкі толғанысы, шығармашылық шабыты мен оны оқырманға жеткізудегі бейнелі сөздері Өтежан Нұрғалиевті басқа ақындардан ерекшелеп тұрады. Пәлсапа ұғымы тек қана қоршаған ортаның, білім мен ғылымның, қоғам мен мәдениеттің ғана емес, сонымен қатар адамның да өзін де түсінуге ұмтылатын күрделі де мағыналы ұғым. Өзінің қамтитын мәселесі жағынан да ол біршама ғылымдармен тығыз байланыс орнатады. Философияның әдебиетпен тығыз байланысы қазіргі заманғы қарастыратын мәселелерімен, ой-пікірлерімен тарихи үрдіске әсер етеді. Бұл ретте ақынның адамның ішкі рухани болмысы мен адамгершілік жөніндегі терең ойлары және өмір құбылыстары туралы білдірген пікірлері оның шығармашылығындағы автордың өз бейнесін танытатын көркемдік шеберлігі ретінде талданады. Ақынның «Афина мектебі» жинағында қоғамда бір рет жалт етіп, жоқ болатын жағдайлар мен өзгерістер жоқ. Автор бұл еңбегін жазуда басты мақсат етіп Адам Ата мен Науа Анадан басталған бүкіл адамзаттың жағдайын жырлауды алған, сондықтан ертедегі бағзы замана сазы, өлім мен өмір, тағдыр мен тіршілік, жақсылық пен жамандық сынды мәселелер көтерілген.

Түйін сөздер: философиялық лирика, әдебиет, поэзия, қоғам, мәдениет, жаратылыс, дін.

Өзі өмір сүрген заман шындығын ақындық шалқар шабытымен жырлай отырып, тұтастай бір дәуірдің поэтикалық панорамасын беруді мақсат тұтқан Өтежан Нұрғалиевтің шығармашылық жолы – төл әдебиетіміз үшін айрықша құбылыс.

Ақын Өтежан Нұрғалиевтің қаламынан шыққан әрбір туындының ұлттық бояуының сипаты қалың қазақы лирикадан «қарасөздік» сұсты, әрі ащы ақиқат жыршысына айналуымен құнды. Әлемдік пәлсапа бастауы саналған грек ойшылдарын бетке ұстай отырып, ғаламзат пен адамзат жаратылысы, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, болмыс сырын және де соғыс жылдарындағы ел басына түскен ауыртпашылық, балалықсыз өткен сәби шақ, қажыр-қайрат пен ізгілік сезімдерін көркем сөзбен бейнелі өрнектеуі – оның әдебиет әлеміне әкелген батыл қадамы еді.

Ақынның философиялық лирикасы турасында сөз қозғамас бұрын, ең алдымен, пәлсапа ұғымының мәнін ашып алайық. Пәлсапа – бұл даналыққа ұмтылу. Ол өзінің бойына барлық білімдерді сіңіреді, өйткені жеке ғылымдар әлемнің тұтас бейнесін түсіндіріп бере алмайды. Сол себептен де оның жетекші мәселесі – ғаламның бар екендігі. Пәлсапа тек қана

қоршаған ортаның, білім мен ғылымның, қоғам мен мәдениеттің ғана емес, адамның да өзінде түсінуге ұмтылады. Соған сәйкес, өзінің қазіргі заманғы ой-пікірлерімен тарихи үрдіске әсер етеді. Осы ретте философия ғылымдарының докторы, профессор Ә.Тұрғынбаев пәлсапа ұғымы жөнінде: «...Пәлсапаның негізгі мәселесінің мәні шындықтың екі негізгі типінің – объективтік, материалдық және субъективтік, идеялық жақтары бар екенін және олардың қайсысы алғашқы, қайсысы кейінгі екенін мойындауда... Пәлсапаның негізгі мәселесі материалдық пен руханилықтың қайсысы алғашқы деумен ғана шектелмейді. Ол сонымен қатар материалдық деп нені, руханилық деп нені түсіну керек деген сұрақты да қамтиды. Осыған байланысты материализмнің ішінде де, идеализмнің ішінде де негізгі философиялық мәселені қоюына, шешуіне қарай түрліше тармақтар пайда болады» [1, 13-б.], - дейді.

Ұлы жазушылардың еңбектерінде де, әдеби шығармашылықтың материалы мен тілінде де тұтас пәлсапалық көзқарастардың түпкі өзегі жатыр. Ежелгі дәуірдегі төл әдебиетіміздің де толғау ақындарының шығармашылықтарына пәлсапалық көзқарастардың арқау болғандығын аңғарамыз. Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы бастап дамыта түскен дәстүрлер тағы бар. Яғни, қазақы дәстүрдегі пәлсапа көркем сөз арқылы ой-толғау туғыза білуінің арқасында ақын-жазушыларымыздың, жыршы-жырауларымыздың туындыларында өзгеше бір сипат алады. Бұл ретте философ ғалым Ә.Нысанбаев: «дала поэзиясы – қазақы дүниетануды түсінудің, халықтың өзін-өзі танудың қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақы ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемдікпен кестеленген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйініштері – бәрі-бәрі оның поэзиясында сайрап жатыр. Қазақ поэзиясы – қазақ халқының рухани даму эволюциясының шежіресі іспеттес. ...Ендігі жерде өзіндік «менін» сақтауға ұмтылған әрбір жұрт, ең алдымен, тарихи жадын, бірегей ойлау машығын, өзіндік дүниетанымын, ана тілі мен ерекше ділін, төл мәдениетін дамыту, аман алып қалу жолында жанталасуы қажет. Себебі, қазақ жыры бар кезде, оны оқитын ұрпақ өсіп-өніп жатқан кеңістікте қазақ ұлты да ғұмыр кеше бермек» [2], - деп ой қозғайды. Ал философиялық лирика – көпқабатты (көркемдік, эстетикалық, танымдық, діни аспектісі астасқан) жанр.

Белгілі сыншы С.Әшімбаев: «Қазіргі қазақ әдебиетінің даму тарихында алпысыншы жылдардың алар орны айрықша. Себебі, осы мерзім аралығындағы әдебиетіміздің творчестволық өсу, толысу, толығу жағы басқа уақыттармен салыстырғанда ерекше көзге түседі. Алпысыншы жылдар аумағында әдебиетіміздің барлық жанрларында ізденіс үстінде ілгерілеу процесі болды. Осы кезеңде әдебиет табалдырығын аттағандар санымен де,

сапасымен де өзгеше жақсы әсер қалдырады. Бүгінде бұл толымды толқын өкілдері әдебиеттің қай саласында да өндіре жазып өнімді еңбек етіп келе жатыр... Біз сөз қозғағалы отырған Өтежан Нұрғалиев осы тегеурінді буынның тең ортасынан орын алады» [3, 8-б.], - деп ақын тұлғасы мен шығармашылығы туралы орамды ой айтады.

Зерттеушілер Өтежан еңбегін үшке бөледі. Бірінші – лирикасы, екінші – өмірбаяндық балладалары («Соғыстың соңғы жазы»), үшіншісі – философия тақырыбына жазылған «Афина мектебі». Ақын қаламынан туған отызға жуық жыр жинағы басылды. Олар: «Менің махаббатым», «Түрлі түсті кітап», «Ақ нәсер», «Нәсерден кейін», «Кемпірқосақ», «Қайыңды тоғай», «Ай астында ақ боз үй», «Таңдамалы», «Соғыстың соңғы жазы» (4 кітап), «Афина мектебі», тағы басқа еңбектері. Өмірінің соңғы жылдары 1000-ға жуық өлең, балладалар жазған.

Ақын Өтежан Нұрғалиевтің пәлсапалық көзқарастары көркем әдебиетімізде терең орын алады. Ертедегі бағзы заман, өлім мен өмір, тағдыр мен тіршілік, жақсылық пен жамандық сынды мәселелерді көтеретін ақынның «Афина мектебінде» қоғамда бір рет жалт етіп, жоқ болатын жағдайлар мен өзгерістер жоқ. Себебі автор бұл еңбегін жазуда Адам Ата мен Хауа Анадан басталған бүкіл адамзаттың жағдайын жырлауды басты мақсат етіп алған. Ақынның тіршіліктің шынайы философиясын танудың өрісін осылайша өткеннен іздеуі оны «Афина мектебіне» әкелді. Ол өзінің «Афина мектебі» кітабында көне грек философиясының шытырман тарихын баяндай отырып, арасына қазақ даласының кейіпкерлерін қосады және оның ойынша, әрбір ауылдың ақсақалы Сократтан немесе Гераклиттен кем емес.

Автордың осы «Афина мектебі» жайында жазған сөзінен үзінді келтірсек: «...Игіліктің ерте-кеші жоқ, құдай сәтін қаласа, енді жарық көргелі тұрған бұл кітапқа адамзаттың дана ойының бесігі болған бағзы заман даналары өзек етілді. Мен Грецияда болған да емеспін, оның тілін де оқыған емеспін, өнеріне де етене қанық емеспін. Мүмкін, сондықтан ба екен, мұсылман пәлсапасының өзегіндей Зұлқарнайынға тәрбиеші болған Аристотель, оның ізгілік, ар, иман туралы қалдырған мұрасы мені қатты тебірентті. Сократтың тағдыры, оның Абай үлгі ұтқан хакімдігі өз алдына бір төбе тақырып болды. Ал Платонның бүкіл философиялық ойлау жүйесі, оның өз тағдыры, надандықтың қара түнегін сәулелендірген ойлары, диалогтары менің жан дүниеме өлең боп енді. Телевидениеде балаларға, мектеп жасындағы жеткіншектерге хабар арқылы да біраз насихаттаған бұл ойларым оқырман алдына барса, оның бағасын оқығандар берер күн туса, одан үлкен не мұрат бар?..». Автордың бұл сөздерінен біз аталмыш еңбектің бірден жарық көрмей, бірнеше жыл суырмада жатқандығын аңғарамыз. Өз ойын автор мынадай пәлсапалық көзқарастарымен аяқтайды: «...Аспанда жалғыз билеуші бар –

Әлемді, сөзді сол жаратса, оның жалғыз қызы Афина философияны кілемнен тоқып, Аспанның әміршісі Аполлон күйменен шерткен екен. Қазақтың әр ауылында байлап қойған аттай төбе бар, төбе басында тқбеби ақсақал бар. Қазаққа ақылды ызындаған жел айтпайды, ақсақал тебіренгенде аузынан төккен маржандай билік, лағылдай мақал, мәтел айтады. Әр ақсақалымыз бір-бір Сократ болса, әр заманымыз бір билік болса, біз неге жерден бас көтермейміз! Қазаққа философтар аспанынан жұлдыз теретін, оны ақын арқылы жазып беретін күн туды. Менің айтарым осы» [4, 4-б.]. Еңбектің атауының өзінің «Афина мектебі» деп аталуының өзінде үлкен бір мән-мағына жатқан секілді. Афина қаласы – ежелгі өркениет орталықтарының бірі, Грекияның астанасы. Қала-мемлекеттің қалыптасу тарихын баяндайтын негізгі еңбек те Аристотельдің «Афина политиясы» болып табылады. Афиналықтар шежіресі бойынша, қала Афина акрополинің төңірегінде таңдаулы рулық қауымдарды біріктірудің нәтижесінде пайда болған. Әрбір елім, жерім, халқым, отаным деген азамат ұлтына қызмет етуге міндетті. Қызметтің түрін талдау өз мүмкіндігі мен рухына байланысты. Алайда Афина мектебінің сабағына үңілсек, қарапайым жандардың барлығы да ұлтына қызмет етіп, ұлтшылдық рухын көрсете алады. Ежелгі Афина азаматтарына эллада тілінде сөйлей алмайтындармен некеге тұруға заң жүзінде тыйым салынған. Бұл заң талабын орындау грек патриотизмі ретінде қабылданған және мемлекеттік дәрежеде насихатталып, бұлжытпай орындалған. Олай болса, ұлтшыл боламын деген қазақ азаматы мен қазақ азаматшасы не істеу керек?! Әрине, Афина мектебін негізге ала отырып, өзге тіл мен өзге діннің аясын шектейтін ұлттық намысты көтеру қажет.

Өтежан Нұрғалиевтің де «Афина мектебі» атты көлемді еңбегі өз мазмұнына Афина мектебі хақында «Төрт анық туралы. Будда мен Шәкәрім», «Дүниенің үш бағын ажырату», «Архимедті тірілту», т.б.; су идеясы турасында «Гомер мен Гесиод», «Фалес»; от идеясы немесе Гераклитке апарар жол хақында «Анаксимандр: адамның балыққа айналуы», «Анаксагордың соңғы сөзі», «Гераклит: жауыздыққа жауап берген жаңғырық»; Элеяның бірінші ұстаздары Ксенофон, Парменид, Зенонды; өмір сүру өнеріне қатысты «Бәрін білген адам өмір нәрін кері қарай шақырады», «Стойктер туралы. Зенон Стойк», «Эпикурдың бағы», «Қараңғыда күн сәулесін төгетін жыршы ғана» сынды мәселелерді қамтиды.

Осы еңбегіндегі «Өмір жыры» атты жыр жолдарында автор:

«...Ұсынды өмір кейде жалған. Жалған деген өмірің бе,
Шын дүниеге қол созуға – жұлдыздарға көңіліңде?
Көңілімізде қаймақ болса, Абай айтқан қаспақ жемің,
Неге мені пәс қыласың, жанартаудай асқақ демім?!»

Үлкен бақыт жолым емес, мезгіл де сол ұстаз айтқан,

Өсиеті сол өсиет, орындалмай, күшті азайтқан.

Діңкемізді құртқан да сол – байлық деген мұра ма екен?

Қол жетпейтін жалған мұрат неге Жолға тұрады екен?..» [4, 47-б.]. - деген сөздері арқылы бұл дүниенің жалған екендігін және де өмірдің мәні байлықпен, ақшамен өлшенбейтіндігін терең пәлсапалық ойымен жеткізе білген. Ал «Кір дүкенге, кілт мынау: ой кедейлігі – ең жаман кедейлік» өлеңінде автор:

«Есік алды адамдар, өзіміздей олар да,

Ашылуын күтеді оның тура сегіз боларда.

Біреулерге киім керек, біреулерге басқа бір

Қызық дүние, қызық өмір... бейне жанған тас көмір...

...Мен де сондай дүкен аштым сол көшенің бойынан,

Хабар берсем деген оймен ұлылардың ойынан...», - дейді. Өлеңнің осы тұстағы жолдарынан ақын өмірдегі ең жаман нәрсе – ойдың кедейлігі екендігін ашып көрсетеді, яғни адам ретінде ешкімге жақсылық жасай алмау, адамдық ойдың болмауы.

«...Арға сауда жүре алмайды, жанға сауда жүргенмен,

Кір, шырағым,

Бай боласың бұл дүкенде кіргеннен...». Бұл жолдардағы автордың «бұл дүкен» деген сөзді ерекше бөліп алуының себебі бар сияқты. «Дүкен» сөзін өзінің жыр жолдарына басты арқау етуінің астарында да терең мағыналы ой жатқан секілді.

«...Байлық деген біреу болса, тазарады жүрегің,

Тек ештеңе білмейтін жан екенімді білемін», -

Деген ғой бұл Дүкен иесі, сөздің иесі Сократ,

Мен де талай Сократ болдым, Жар басында тоқырап...», - деген жолдарда «дүкен» сөзінің мағынасын автор сөз иесі деп көрсеткен грек ойшылы Сократтың ойларымен тоғыстырады. Яғни «дүкен» – көркем ойдың синонимі. Осы тұста автордың ақындық шеберлігі байқалады. «...Менің де дүкенім бар жылдар бойы жүрегімде ұйықтаған,» - деп, автор жан дүниесіндегі кемел ойларын оқырманға біртіндеп жеткізе бастайды. Өтежан Нұрғалиев өзіне дейінгі Ұлы Адамдардың ой-пікірлерін тұжырымдай келе, өзінен кейінгі ұрпаққа адамшылық мен адалдықтың, әділеттіліктің, дарқандық пен даналықтың мәнін осы бір жыр жолдары арқылы көрсетеді. Батыс философиясының негізін қалаушы ежелгі грек философы Сократты, «адамзаттың бірінші ұстазы», грек ойшылы Аристотельді, ежелгі грек материалист-философы Эмпедоклді, өзіміздің төл әдебиетіміз бен тарихымыздағы қоғам

қайраткерлері, қазақтың көркем ақын-жазушылары Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Бейімбет Майлинді өлең жолдарына кірістіре келе, өзінің терең пәлсапалық ойларының бастауында осы ірі тұлғалардың білім-тәжірибесі жатқандығын көрсетеді.

«...Кірсін менің Дүкеніме туған жердің ұл-қызы...

...Сырым да осы, жырым да осы туған елге айта алған,

Көздің ақ пен қарасындай ұясында шайқалған...

...Ашық тұрған терезенді батқан күнге тапсырып,

Келер күнгі таза ауаңа тілейін мен жақсылық!» [4, 24-32 б.], - деп жыр жолдарын аяқтай келе, «дүкенінің» кілтін, өмірдегі бар жиған білімі мен тәжірибесін саналы ұрпақтың қолына табыстайды.

«Афина мектебіне» енген «Дүниенің үш бағын ажырату» деген тағы бір өлеңінде:

«...Үш бағы бар дүниенің, Бірі – оның Жастығы...

Екіншісі – сол арқылы Дүниені тануы...

Үшінші Бақ – Ақыл Бағы, кемелденген Ой бағы...» [4, 19-б.], - деп, дүниенің үш бағытын сараласа, «Даудың басы – біреуге зорлық жасасам екен» өлеңінде пендешілік, адам бойындағы жағымсыз қасиеттер мен пендешілікпен жасайтын іс-әрекеттері жөнінде сөз қозғалады.

«Ерте деме Ештеңені, Ақымақ деп және айтпа,

Ақымақты дәл бағалап, Өшпенділік молайтпа!» [4, 273-б.] - деуі арқылы кез келген жағдайда сабырлылық сақтай білу керектігін, ойланбай сөйлеудің артының еш жақсылыққа апармайтындығын, адамдардың құбылмалы мінез-құлқы мен жағымсыз қылықтарының адамдық көркінен айыратындығын меңзейді. «Бес саусақ бірдей емес» демекші, адамның да мың түрлі түрі бар. Ал сол мыңның арасынан ерек болып ерекшеленудің жалғыз жолы ретінде автор елден бұрын жете алмайтын дәрежеге жүгірмеуді, өзіндік дегеніңе жетсең де соның лебіне масаймауды, ешкімді ренжітпей, әлсіздерді жылатпауды тілге тиек етеді. Бұдан Өтежан Нұрғалиевтің «Афина мектебі» хақында жазылған өлеңдерінің астарында мол мағына жатқандығы аңғарылады. Жалпы ақынның лирикасындағы пәлсапалық ойлары өте күрделі, мағынасы терең. Ой-идеяларын да ашық түрде емес, астарлап тұрып жеткізеді. Қазақ поэзиясында ақынды өзге тұлғалардан ерекшелендіріп тұратыны да осы тұсы.

Ақын Өтежан Нұрғалиевтің шығармашылық портреті туралы жазушы, мәдениеттанушы Әуезхан Қодар өзінің «Еленбеген асулар» атты мақаласында «Афина мектебіне» қатысты былай дейді: «...Өтекеңнің грек антикасына баруы өте орынды. Сосын, шынын айту керек, көне грек мәдениеті аттап өтуге болмайтын мәдениет қой. Бұл – адамзат өркениетінің алғашқы

негідері салынған мәдениет. Сондықтан ол әрбір этностың, әрбір ұлттың жадында жаңғыруға тиіс. Өтекеңнің табысы мол, біздің философтардың өзі бұл тақырыпқа назар аудармай тұрғанда, Өтекең оны бізге поэзия тілімен жырлап берді. Мен, өз басым, Өтекеңнің тапқан осы үрдісі – Батыс мәдениетімен жақындасу, қазақ ұлтын жаңартуға, қайта түлеуге апаратын жол деп санаймын...» [5, 98-б.]. Автордың бұл ойымен толықтай келісуге болады.

«...От қалмайды жер астында жер үстіне шықпаған,

Сөз қалмайды жер үстінде мағынасын ұқпаған...

...Жер жұлдызы жақындайды жұлдыздарға көктегі

Бір жанатын кезеңдерге жетпесе де... жеткені.

Солай дейді Рафаэль – Искусство көктемі,

Аспан егер... мектеп болса, ол – Афина мектебі...», - деген өлең жолдары арқылы автор Афина мектебінің түпкі мағынасын толықтай ашып беріп тұр.

«...Дүниеге келген әрбір екі аяқты Пенденің –

Мен сенгенмін – жұлдызының жануына – сенгенмін...», - деп, жер бетіндегі әрбір адамның бұл өмірдегі өзіндік орны мен орындайтын миссиясы болатындығын көрсетеді.

«...Өз атымнан қосатыным, айтып-айтып шаршаған,

Ұлы Тудың астында тұр адал ниет барша адам.

Ту бетінде жалғыз тілек – Жер бетінде... Тыныштық...

Жер мен көкке сонда ғана тең орнайды Тыныштық...», - дей келе, автор сөзінің соңын:

«...Адам деген – дүниенің бір келетін қонағы,

Үзілмесін аспандағы жұлдызының жолағы...» [4, 356-б.], - деп аяқтайды.

Жазушы Ә.Кекілбайұлы Өтежан Нұрғалиев туралы: «Ерекше күйініп, ерекше түңілетін Өтежан Нұрғалиев әлі сол өте жұмбақ қалпында. Азу тигізбестей асау. Тіл тигізбестей тылсым. Оның тұңғиығына бойлаймын деп әлі талай ұрпақтың қары талады...», - деп сипаттайды [6, 5-б.]. Ақын шығармаларындағы жалпыадамдық құндылықтарды саралағанымызда, әсіресе, уақыт пен кеңістіктің атқарар рөлінің айрықша үлкен екеніне көз жеткіздік. Өйткені аталмыш қос философиялық категория әлемді танудың басты тіректері болып саналады. Уақыт пен кеңістік кейіпкерлер болмысын ашуда зор қызмет атқарады. Тарихи-реалды уақыттан әдеби-көркемдік уақыттың бір ерекшелігі сол, автор-баяндаушының немесе автор-кейіпкердің уақытты баяулату – ретродациялық тәсілдерді еркін қолдануында болса керек. Өйткені «көркем әдебиеттің уақытты тығыздай алатын, қысқартатын, ұзартатын пәрмені бар, олар сюжет дамытуға, психологизмді күшейтуге қызмет етеді» [7, 120-б.]. Сыршылдық және философиялық кеңдік Өтежан Нұрғалиев лирикасының басты мүддесі екені шүбәсіз. Сонымен

бірге ақындық қуаты мен эстетикалық талғамы үндесіп келіп, ерекше пафоспен асқақтатып берілген, қайталанбас осындай айқындаулармен даралана түседі. Тұтас өлеңнің жеткізер идеясы бар да, жекелеген шумақтар мен тармақтарда кейде астармен, кейде ашық айтылған кесек-кесек ойлар, үзік-үзік пайымдаулар, қысқа-қысқа философиялық түйіндер бар. Себебі өмір шындығы – тарихи, философиялық-эстетикалық ұғым. Ақын тек мағыналы ойларды, сұлу сөзбен безендіріп, белгілі бір ұйқасқа құрып бере салатын өнер иесі ғана емес. Әдеби қарымы қуатты, тілдік, стилистикалық қуаты бай, философиялық танымы жоғары, психологиялық қабілеті биік, эстетикалық тынысы кең сөз өнеріндегі әлеуеті жан-жақты ой иесі. Ақын Ө.Нұрғалиевтің философиялық мәнге құрылған терең тынысты жырларының ішінде ер мен ерлік, адалдық пен азаматтық, туған ел мен жерге деген сүйіспеншілік тақырыбындағы ойға құрылған өлеңдері ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінен маңызды орын алады.

Ойымызды түйіндейтін болсақ, «Афина мектебі» – Өтежан Нұрғалиевтің тосын үнді пәлсапалық ойларын толығымен жинақтаған еңбек. Ақынның Афина мектебі хақындағы терең ойлары оқырманды көне грек мәдениетінен хабардар еткізіп қана қоймайды, сонымен қатар өмірдің мәнін кеңінен ұғынуға, нағыз бақыттың кілтін табуға, әлемде тек бейбітшілік, тыныштық болғанда ғана, өмірдің мәнді болатындығын және де өмірдегі ең құнды нәрсе адам болып қалу, адамшылық екендігін де көрсетеді. Өтежан Нұрғалиевтің шығармашылығы әдебиетімізде соны қалпында айрықша орынға ие. Жоғарыда талдап көрсеткеніміздей, ақынның пәлсапалық көзқарастары да дүниенің өткінші, жалған екендігін сипаттап, өмірге шынайылықпен және шыншылдықпен қараудың керектігін ұғындырады. Ақын шығармалары өмірдің мәні мен қайшылықтары проблемасын өзектендіретін риторикалық фигуралармен, философиялық мәселе қоюмен немесе лирикалық сыршылдықпен аяқталып отырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұрғынбаев Ә.Х. Философия: Оқулық. – Алматы: «Білім», 2005.
2. Нысанбаев Ә. Екі мың жылдық дала жыры Ахурамаздадан Маралтайға дейін // Қазақ әдебиеті. – 2001. – 29 маусым.
3. Әшімбаев С. Балладалар шерткен сыр // Кітапта: Өтежан. Мақалалар, естеліктер, арнаулар, сұхбаттар жинағы /Құраст. Е.Ашықбаев, Б.Бабажанұлы, Т.Тілеулесов, М.Балтымова. – Ақтөбе, 2018. – 297 б., суретті.
4. Нұрғалиев Ө. Афина мектебі: Өлеңдер. – Алматы: «Жазушы», 1996 – 360 б.
5. Нұрғалиев Ө. Соны сұхбаттар: 3-том. – Алматы: «Жазушы», 2015. – 288 б.

6. Алаш айнасы. Республикалық қоғамдық-саяси ақпараттық газет. – 2012. – 14 қыркүйек. – №162 (844). – 5 б.

7. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 186 б.

References

1. Turgynbayev A.H. Philosophy: Oqulyq. – Almaty: «Bilim», 2005. [in Kazakh]
2. Nysanbayev A. Eki myn zhyldyq dala zhyry Ahuramazdadan Maraltaiga deyin // Qazaq adebieti. – 2001. – 29 mausym. [in Kazakh]
3. Ashimbayev S. Balladalar shertken syr // Kitapta: Otezhan. Maqalalar, estelikter, suhbattar, arnalar zhinagy /Qurast. E.Ashyqbayev, B.Babazhanuly, T.Tileulesov, M.Baltymova. – Aktobe, 2018. – 297 b., suretti. [in Kazakh]
4. Nurgaliev O. Afinymektebi: Olender. – Almaty: «Zhazushy», 1996. – 360 b. [in Kazakh]
5. Nurgaliev O. Sony suhbattar: 3-tom. – Almaty: «Zhazushy», 2015. – 288 b. [in Kazakh]
6. Alash ainasy. Respyblikalyq qogamdyq-saiasi aqparattyq gazet. – 2012. – 14 qyrkuiek. – №162 (844). – 5 b. [in Kazakh]
7. Esembekov T.O. Korkem matin teoriyasy: oqu quraly. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2015. – 186 b. [in Kazakh]

ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА ОТЕЖАНА НУРГАЛИЕВА

М.Р. БАЛТЫМОВА*, Н.С. ЧАПАЙ

Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: mbr76@mail.ru

Аннотация. В статье проанализировано творчество известного поэта Отежана Нурғалиева, в том числе его философская лирика. Внутреннее наполнение, творческое вдохновение и образные слова автора, отражающие смысл каждого стихотворения поэта, отличают Отежана Нурғалиева от других поэтов. Философия – сложное и осмысленное понятие, стремящееся к пониманию не только окружающей среды, образования и науки, общества и культуры, но и самого человека. По своей проблеме он также имеет тесную связь с некоторыми науками. Тесная связь философии с литературой влияет на исторический процесс с современными проблемами, мыслями. При этом анализируются глубокие мысли поэта о внутренней духовной реальности и нравственности человека и высказанные им мнения о явлениях жизни как о художественном мастерстве автора, отражающем его образ в его творчестве. В сборнике «Афинская школа» поэта нет ситуаций и изменений, которые бы не происходили, когда-то в обществе. Автор ставит своей целью воспевание состояния всего человечества, начиная с Адами и Евы, поэтому были подняты такие вопросы, как мелодии древних времен, смерть и жизнь, судьба и жизнь, добро и зло.

Ключевые слова: философская лирика, литература, поэзия, общество, культура, бытие, религия.

PHILOSOPHICAL LYRICS BY OTEZHAN NURGALIEV

M.R. BALTYSOVA*, N.S. CHAPAY

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: mbr76@mail.ru

Abstract. The article analyzes the work of the famous poet Otezhan Nurgaliyev, including his philosophical lyrics. The inner content, creative inspiration and figurative words of the author, reflecting the meaning of each poem of the poet, distinguish Otezhan Nurgaliyev from other poets. Philosophy is a complex and meaningful concept that seeks to understand not only the environment, education and science, society and culture, but also the person himself. According to his problem, he also has a close connection with some sciences. The close connection of philosophy with literature influences the historical process with modern problems and thoughts. At the same time, the deep thoughts of the poet about the inner spiritual reality and morality of man and the opinions expressed by him about the phenomena of life as about the artistic skill of the author, reflecting his image in his work, are analyzed. In the collection "The Athenian School" of the poet there are no situations and changes that would not have occurred once in society. The author aims to glorify the state of all mankind, starting with Adam and Eve, so such issues as melodies of ancient times, death and life, fate and life, good and evil were raised.

Key words: philosophical lyrics, literature, poetry, society, culture, being, religion.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

FTAMP 06.52.17

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ СЕКТОРЫ

А.А. КУРМАНАЛИНА [0000-0002-0012-2775], **Қ.С. ТЕЛ** [0000-0002-2154-060X]*

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kuanysh_050505@mail.ru

Андатпа. Коронавирустың (*COVID-19*) өршуі цунами сияқты әлемдік экономикаға соққы берді. Пандемия адамзат қоғамының барлық салаларына, соның ішінде энергетика саласы мен нарыққа әсер етті. Пандемия бағаға, сұранысқа, ұсынысқа, инвестицияға және мұнай-газ саласын қоса алғанда, энергетикалық сектордың бірқатар басқа аспектілеріне әсер етті.

Бұл мақаланың мақсаты – *COVID-19* мұнай-газ саласына әсерін талдау және *COVID-19* кейін мұнай мен газ нарығы туралы түсінік беру. Бұл мақаланың нәтижелері *COVID-19* мұнай-газ саласына әсер ететінін көрсетеді. Қысқа мерзімді әсер - бұл мұнай тұтынудың шамамен 25% төмендеуі, ол баяу бұрынғы деңгейге дейін қалпына келеді және тіпті артады. Ұзақ мерзімді салдар АҚШ аймақтық ауқым болып табылатын мұнай және газ нарығымен салыстырғанда ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (ҒЗТҚЖ) күрделі шығындар мен инвестициялардың 30%-дан 40% төмендеуі болып табылады, бұл мұнай өндіру жобаларының 2019 жылы 800-ден 2021 жылы 265 дейін төмендеуіне әкелді.

Болжам бойынша, бұл мұнай мен газдың жаңартылатын энергия көздеріне үнемі төмендейтін бағалар сияқты басқа энергия көздерімен салыстырғанда бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Осылайша, мұнай-газ саласы энергетикалық нарықтағы елеулі үлесін жоғалтпас бұрын тез өзгеруі тиіс. Сонымен, бұл мақалада мұнай мен газ саудасын Дүниежүзілік сауда ұйымының (ДСҰ) ережелерінің бір бөлігі ретінде тану қарастырылады.

Түйін сөздер: табиғи газ нарығы, мұнай өнеркәсібі, мұнай өнімдері, дүниежүзілік сауда ұйымы, сұйытылған табиғи газ, пандемия

21 ғасырдың басынан бастап көптеген теоретиктер мен философтар бүкіл әлемді дүр сілкіндіретін және қамтитын жаһандық дағдарыс туралы айтты. Коронавирустық Пандемия (*COVID-19*) әлемнің келбетін өзгертті. Оның салдары экономикаға күшті цунами сияқты әсер етті және экономиканың әр саласына зиян келтірді. Халықаралық валюта қоры (ХВҚ) 2021 жылдың ортасына қарай экономикалық өсім шамамен – 4,1% құрайды деп болжайды. Алайда, Еуропалық Одақ (ЕО) мен АҚШ әлемдегі орташа деңгейден гөрі тереңірек зардап шекті.[1]

Шикі мұнайға сұраныс *COVID-19* вирусына және оның экономикалық құлдырауына байланысты күрт төмендеді. Демек, әр түрлі шикі мұнай индекстері 2020 жылдың ортасына қарай ең төменгі деңгейге жетті (2016 жылғы бағамен).

Маккензи Вуд институтының мәліметінше, мұнай-газ саласындағы инвестициялық шығындардың төмендеуі алдағы бірнеше жылда өндіруге тікелей әсер етеді. [2] Соңғы инвестициялық шешім қабылдауға мәжбүр болған ірі жобалар, 2020 жылға қарай мұнай өндіруге күніне шамамен 1,8 миллион баррель және 20 жылдың ортасына қарай газ өндіруге күніне 2020 миллиард текше фут қосады. Бірақ қазір жобалардағы кідірістер және оларды жою бұл өндірістің 90% мүлдем болмайды дегенді білдіреді.[3]

Көптеген дамушы мұнай экспорттаушы елдер әртараптандырылмаған, секторға тәуелді экономикаға ие, ал мұнай олардың экспорты мен мемлекеттік кірістерінің көп бөлігін қамтамасыз етеді. Мұнай бағасының қазіргі құлдырауы бұл елдердің қызмет көрсетуді қаржыландыруға, денсаулыққа қауіпті азайтуға және макроэкономикалық қысымды төмендетуге көп ақша қажет болған кезде *COVID-19* туындаған ішкі қысымға жауап беру қабілетін шектейді. Осы 2020 жылдың наурызында Халықаралық энергетикалық агенттігі (ХЭА) мұнай өндіретін негізгі елдер, соның ішінде Ирак, Нигерия және Ангола 2020 жылы таза пайдасының 2019 жылмен салыстырғанда 85%-дан 50% төмендеуін көрді.[4] Екі онжылдықтан астам уақыт ішінде осы елдердің секторларынан алынған ең төменгі табыс және ХЭА болашақ нарықтық жағдайларға байланысты кірістер одан да көп түсуі мүмкін деп ескертті. Инвесторлардың қазба отынына деген тәбеті төмендеп, *COVID-19* басталған кезде компаниялар жаңа жобаларды кейінге қалдырды және мұнай бағасының құлдырауына жауап ретінде жоғары шығынды операцияларды біржола тоқтатты. Кішігірім немесе жаңа өндіруші елдер ашылулар мен инвестициялардың қысқаруынан көп зардап шегеді деп күтілуде.[5]

2020 жылдың бірінші жартысында мұнай-газ саласы екі күрделі сын-қатерге тап болды. Біріншіден, әлемдік нарықта көмірсутек шикізатына бағаның айтарлықтай төмендеуі орын алды. Екіншіден, компаниялар коронавирустық инфекцияның таралуына байланысты туындаған шектеулерді ескере отырып, өз бизнес-процестерін жедел қайта құруға мәжбүр болды. Әрине, көмірсутек шикізаты бағасының елеулі ауытқуы сала үшін жаңа құбылысқа айналған жоқ: тек соңғы 15 жылда мұнай бағасы бірнеше рет қатты төмендеді, бірақ содан кейін белгілі бір деңгейге дейін қалпына келтірілді. Сондықтан жетекші салалық ойыншылар өздерінің стратегияларындағы осындай ауытқуларды ескереді. Сонымен бірге, коронавирустық пандемияның қарқынды шеруі қарапайым оқиға болды. Компанияларға өз қызметкерлерінің денсаулығын сақтау және эпидемия жағдайында үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қысқа мерзімде бірқатар шаралар қабылдау қажет болды.

Әлемнің көптеген елдерінде енгізілген карантиндік шаралар энергия ресурстарына сұраныстың едәуір төмендеуіне, соның салдарынан көмірсутек шикізатын өндірудің төмендеуіне және «қара алтын» мен «көк отын» бағасының құлдырауына әкелді. Бұл жағдайда барлық мұнай-газ компаниялары шығындарды түзетуге мәжбүр болды. Мысалы, *ExxonMobil* компаниясы 2020 жылдың екінші тоқсанында өзінің қазіргі тарихындағы ең ірі таза шығынды – 1,1 миллиард доллар алды, *Chevron* соңғы 30 жылдағы ең нашар нәтижені көрсетті, минус 8,3 миллиард долларға кетті. Пандемия жағдайында *BP*, *Shell*, *Equinor*, *Petrobras* және *Eni* қатарынан екі тоқсан бойы таза шығынға ұшырады. [6]

Қысқа мерзімді перспективада бүкіл әлемдегі мұнай компанияларының негізгі бағыты шығындарды түбегейлі қысқарту және квоталар бойынша қабылданған міндеттемелер аясында және төмен бағалардың қысымымен ұңғымалар қорының бір бөлігін консервациялау болады. Өндіруге салынатын жаһандық инвестициялар 2020-2021 жылдары 45% төмендеді. бұл кейіннен жете инвестицияланбау дағдарысына, нарықтағы мұнай тапшылығына және кезекті баға циклына әкелгені сөзсіз.

Газ саласы мұнайға қарағанда аз дәрежеде сұраныстың төмендеуінен зардап шекті. Газға деген сұраныс негізінен өнеркәсіпте және коммерциялық секторда азаяды. Электр энергетикасында оның серпіні ең алдымен ұлттық реттеу мен қуаттар құрылымының ерекшеліктеріне байланысты. Жалпы, газға деген орташа жылдық әлемдік сұраныстың 3-5% қысқаруы туралы айтуға болады.

Қысқа және орта мерзімді салдар ретінде жабдықтарды жеткізу кестесінің бұзылуына және жұмыс күшінің карантиніне байланысты ағымдағы жобаларды (жаңа құбырлар, сұйылтылған табиғи газ (СТГ) зауыттары, газ-химия өндірістері) іске асыру мерзімдерінің өзгеру қаупі бар екені сөзсіз. Корона дағдарысы инвестициялық бағдарламаларды түзетуге, жаңа, әсіресе капиталды қажет ететін жобалардың бір бөлігін тоқтатуға және толығымен жоюға әкелуі мүмкін. Қаржы секторының газ саласын қаржыландыруға деген көзқарасында өзгерістер болуы мүмкін-ірі жобаларға коронавирустан кейінгі әлемде қажетті банктік қаржыландыруды алу қиынға соғады (егер оларда қуатты мемлекеттік қолдау болмаса).

Барлық мұнай-газ компаниялары үшін 2020 жыл тез ұмытпастай жыл болды. Сала жетекшілері үшін оның басталуы өте қиын болды: қысқа мерзімде олар әдеттегі уақытта бірнеше жыл қажет болатын мәселелерді шешуге мәжбүр болды. Олардың арасында жаңартылатын энергетика технологияларының әсерінен сұраныс құрылымының өзгеруі де бар. Мұнай қорларының өсуіне байланысты ұсыныстың шамадан тыс болуы, олар пайдаланылмай қалуы мүмкін. Төмен көміртекті болашаққа деген жаһандық ұмтылыс одан да айқын болды. Инвестициялардың кірістілігін қамтамасыз етуді қажет ететін инвесторлар

тарапынан қысымның артуы. Экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық жауапкершілік (ESG) қағидаттарын іске асыру. Ақырында, COVID-19 пандемиясы. Оқиғалардың қалыпты барысы тек мұнай-газ саласы үшін ғана емес, жалпы әлем үшін де бұзылды. Энергетикаға тиген соққы өте ауыр болды. Нәтижесінде мұнай-газ саласының он жылға есептелген өтпелі кезеңі бірнеше апта ішінде өтуге тура келді. Мұнайға сұраныс төмендеді. Кейбір елдерде көмірмен де осындай жағдай қалыптасты. Бұл ретте шығарындылар көлемі қысқарды, бұл экологиялық бастамаларды іске асыруды жеделдетті. Бұл оқиғалардың салдары ұзақ уақыт бойы мұнай-газ саласына әсер етуі мүмкін.

Теріс салдарға қатысты, барлық компаниялар қызметкерлердің денсаулығы мен қауіпсіздігін қорғауға және қолма-қол ақшаны сақтауға тырысады. Олар қосымша жоспарланған капиталды және операциялық шығындарды азайтады немесе кейінге қалдырады, олардың көпшілігі дивидендтер төлеуді тоқтатты. Бірақ бұл шаралар қиын қаржылық жағдайға тап болған ойыншыларды құтқармайды. Саланың көптеген сегменттерінде түбегейлі өзгерістерге жағдай жасалуы мүмкін.

Барлау және өндіру. Кейбір мұнай-газ бассейндерінде активтерді қайта құрылымдау орын алуы ықтимал. Мұның себебі – бірқатар ойыншылардың әлсіз қаржылық жағдайы, әсіресе АҚШ құрлықтағы кен орындарында және басқа да жоғары жетілген бассейндерде. Бассейндерде үстем жағдайға ие компаниялар нақты шығындарды азайту және синергетикалық әсерге қол жеткізу үшін кең ауқымды шоғырландыруды бастай алады. Біздің бағалауымыз бойынша, тақтатас кен орындарында ғана активтерді шоғырландыру және ауқымды үнемдеу есебінен жұмысқа жаңа тәсілдемелермен үйлесімдікте бір баррельге 10 АҚШ долларына дейін үнемдеуге болады, бұл шығынсыздық шегін төмендетеді және жеткізушілердің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Мұнай өңдеу зауыттары (МӨЗ) және шығындары жоғары басқа кәсіпорындарды немесе ЭЫДҰ кірмейтін өсіп келе жатқан нарықтардан алыс активтерді жабу кез келген жағдайда мұнайға сұраныстың біртіндеп, бірақ тұрақты төмендеуіне қарай қажет болар еді. Кез келген жаңа МӨЗ құрылысы үлкен күмән тудырып, болжамды модельдердің сезімталдығы тұрғысынан ең жағымсыз сценарийлерге төтеп бере алатын күшті көрсеткіштермен (қаржылық, экономикалық, әлеуметтік) негізделуге тиіс. Алайда, 1980-1990 жылдардағы тәжірибе бойынша, Үкіметтер тиімсіз кәсіпорындарды қолдау үшін нарықтық жағдайға араласуы мүмкін, бұл жаһандық мұнай өңдеу экожүйесінің басқа бөліктеріндегі бәсекеге қабілетті активтерге қосымша қысым жасайды. Сала тарапынан тағы бір ықтимал жауап шарасы - шоғырландыру, ол тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді, бірақ әрбір МӨЗ және жеткізу тізбегінің әрбір элементінде оңтайландырудың барлық экономикалық мүмкіндіктерін

анықтау және іске асыру үшін үлкен күш-жігерді талап етеді. Орта мерзімді перспективада бөлшек сауда желілері мен соңғы тұтынушыға қол жеткізу құны өсуі мүмкін.

Мұнай-газ секторының көптеген жеткізушілері дағдарысты бастан кешірді. Олар бұрыннан айтарлықтай артық қуатқа ие болды, ал 2014 жылы кірістіліктің құлдырауы болды. Банкроттық пен қайта құрылымдау толқынына қарамастан, салада қажетті түбегейлі шоғырлану, қуаттарды қысқарту және дағдыларды жаңарту болған жоқ. Шоғырландыру қазір жақсы болуы мүмкін және активтерді жою 1980-ші жылдардағы мұнай дағдарысының қатаң сценарийі бойынша, 2015-2020 жылдардағы қаржылық қайта құрылымдаудың жұмсақ моделі емес, шоғырландыру бизнесті қайта құрылымдаудың және жеткізілім тізбегінің жаңа толқынымен, сондай-ақ клиенттермен серіктестік құрумен қатар жүреді.

Ұлттық мұнай компаниялары ұлттық бюджетті қалыптастырудағы және қоғамның сұраныстарына байланысты үкіметтердің қажеттіліктерін қанағаттандырудағы маңызды рөліне байланысты қосымша қысымға ұшырайды. Бұл компаниялар саланың үздіксіз жеткізілуін қамтамасыз ету және нарықтағы өз үлестерін қорғау арасында таңдау жасауда күрделі шешімдер қабылдау қажеттілігіне тап болады. Арзан ресурстары жоқ компаниялар іргелі өзгерістер туралы ойлануға мәжбүр болады, мысалы, жекешелендіру немесе халықаралық мұнай және мұнай сервистік компаниялармен ынтымақтастық тәсілін қайта қарастыру.

Қалай болғанда да, пандемия мұнай-газ саласы бұрыннан қажет болған ояту сигналына айналды. Қолданыстағы бизнес-модельдер мен дәстүрлі ойлаудың сәтсіздігі одан да айқын болды. Қазір мұнай-газ саласында ойын ережелерін өзгертетін және бәсекелестік артықшылықтардың жаңа көздерін құратын құрылымдық өзгеріс бар деп айтуға болады.

Біздің талдамалық зерттеулеріміздің деректері 2040 жылы мұнай мен газдың үлесіне бұрынғысынша әлемдік энергетикалық теңгерімнің жартысынан астамы тиесілі болатынын куәландырады. Бұл болжам ондаған жылдар бойы жұмыс істегісі келетін мұнай-газ компаниялары үшін жұбаныш болып көрінуі мүмкін. Бірақ бұл мүлдем дұрыс емес. Мұнай мен газ бұрынғысынша энергияның маңызды көздері ретінде қарастырылатын болады, бірақ осы ресурстарды тұтыну моделі, сондай-ақ оларды өндіру, өңдеу және коммерцияландыру тәсілдеріне қатысты күтулер түбегейлі өзгереді.

Бизнесті жүргізу құқығын сақтау үшін компаниялар осы өзгерістерге тез бейімделуі керек. Құрылымдық өзгерістерді олардан жалтарудың орнына қабылдау керек. Компаниялар болашақтың энергетикалық жүйесіндегі рөлін толығымен қайта қарастыруы керек. Сенімді қалпына келтіру үшін шаралар қабылдау керек және олар әлемге ұсынатын құндылықты қайта қарау керек. 2020 жыл мұнай-газ саласының қазіргі жағдайында қаншалықты осал екенін

көрсететін жыл болды. 2021 жыл оның қаншалықты икемді, тұрақты және өміршен болатындығын дәлелдейтін жыл болуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. WHO. WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard; 2020. <<https://covid19.who.int/>>(Accessed December 16, 2020).
2. Brosemer K, Schelly C, Gagnon V, et al. The energy crises revealed by COVID: intersections of indigeneity, inequity, and health. *Energy Res Soc Sci.* 2020; 68:101661. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
3. Crider J. COVID-19 Bankrupts 19 Energy (oil & gas) Companies; 2020. <<https://cleantechnica.com/2020/08/05/covid-19-bankrupts-19-energy-oil-gas-companies>> [Accessed October 30, 2020].
4. Elavarasan RM, Shafiullah GM, Kannadasan R, et al. COVID-19: impact analysis and recommendations for power sector operation. *Appl Energy.* 2020;279:115739. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
5. Le Q, Jackson RB, Jones MW, et al. Temporary reduction in daily global CO2 emissions during the COVID-19 forced confinement. *Nat Clim Change.* 2020;10:647-653. [Google Scholar]
6. Norouzi N, de Rubens GZ, Choubanpishhezafar S, Enevoldsen P. When pandemics impact economies and climate change: exploring the impacts of COVID-19 on oil and electricity demand in China. *Energy Res Soc Sci.* 2020;68:101654. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

References

1. WHO. WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard; 2020. <<https://covid19.who.int/>>(Accessed December 16, 2020).
2. Brosemer K, Schelly C, Gagnon V, et al. The energy crises revealed by COVID: intersections of indigeneity, inequity, and health. *Energy Res Soc Sci.* 2020; 68:101661. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
3. Crider J. COVID-19 Bankrupts 19 Energy (oil & gas) Companies; 2020. <<https://cleantechnica.com/2020/08/05/covid-19-bankrupts-19-energy-oil-gas-companies>> [Accessed October 30, 2020].
4. Elavarasan RM, Shafiullah GM, Kannadasan R, et al. COVID-19: impact analysis and recommendations for power sector operation. *Appl Energy.* 2020;279:115739. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

5. Le Q, Jackson RB, Jones MW, et al. Temporary reduction in daily global CO₂ emissions during the COVID-19 forced confinement. *Nat Clim Change*. 2020;10:647-653. [Google Scholar]

6. Norouzi N, de Rubens GZ, Choubanpishhehzafar S, Enevoldsen P. When pandemics impact economies and climate change: exploring the impacts of COVID-19 on oil and electricity demand in China. *Energy Res Soc Sci*. 2020;68:101654. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]

НЕФТЕГАЗОВЫЙ СЕКТОР В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

А.А. КУРМАНАЛИНА, К.С. ТЕЛ*

Актыбинский Региональный Университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: kuanysh_050505@mail.ru

Аннотация. Вспышка коронавируса (*COVID-19*) нанесла удар по мировой экономике, как цунами. Пандемия затронула все сферы человеческого общества, включая энергетическую отрасль и рынок. Пандемия затронула цены, спрос, предложение, инвестиции и ряд других аспектов энергетического сектора, включая нефтегазовую отрасль.

Цель этой статьи – проанализировать влияние *COVID-19* на нефтегазовую отрасль и дать представление о рынке нефти и газа после *COVID-19*. Результаты этой статьи показывают, что *COVID-19* влияет на нефтегазовую отрасль. Краткосрочным эффектом является снижение потребления нефти примерно на 25%, которое медленно восстанавливается до прежнего уровня и даже увеличивается. Долгосрочными последствиями является снижение с 30% до 40% капитальных затрат и инвестиций в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (НИОКР) по сравнению с рынком нефти и газа, где США являются региональными масштабами, что привело к снижению проектов по добыче нефти с 800 в 2019 году до 265 в 2021 году.

По прогнозам, это снизит конкурентоспособность нефти и газа по сравнению с другими источниками энергии, такими как постоянно снижающиеся цены на возобновляемые источники энергии. Таким образом, нефтегазовая отрасль должна быстро измениться, прежде чем потерять значительную долю на энергетическом рынке. Таким образом, в этой статье рассматривается признание торговли нефтью и газом частью правил Всемирной торговой организации (ВТО).

Ключевые слова: рынок природного газа, нефтяная промышленность, нефтепродукты, Всемирная торговая организация, сжиженный природный газ, пандемия

THE OIL AND GAS SECTOR IN A PANDEMIC

A.A. KURMANALINA, K.TEL *

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kuanysh_050505@mail.ru

Annotation. The Coronavirus outbreak (COVID-19) has had a major impact on the economic development, comparable to a storm. The oil and gas sectors, as well as the global marketplace, have mostly been affected by this global disease. Covid-19 seems to have an impact on a variety of parts of the economy, including prices, investments, and the oil and gas sector.

The point of this article is to investigate COVID-19's impact on the oil and gas industry and to provide insight into the post-pandemic oil and gas market. As a result, COVID-19 seems to have an impact on the oil and gas industry. The primary result is a 25% decline in oil use, which is likely to come back to earlier levels or perhaps increase. Especially compared to the US oil and gas market, the primary effect is a 30% to 40% reduction in capital expenditures and investments in research and development. As a response, the number of planned oil-related projects has reduced from 800 in 2019 to 265 in 2021.

This decreases the oil and gas industry's competitiveness in comparison to certain other energy sources, such as renewable energy sources, which do have fewer, less competitive rates. As a response, the oil and gas industry should undergo a more radical transformation so that it can adapt more rapidly and maintain a steady in the energy market. This article outlines the methods of recognizing oil and gas commerce as a part of the World Trade Organization's guidelines (WTO).

Key words: natural gas market, oil industry, oil products, World Trade Organization, liquefied natural gas, pandemic.

МРНТИ 10.53.30

**ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢІНДЕ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚОРҒАУ
МАҚСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БОЙЫНША МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК
ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

КУРМАНОВА А.К. [0000-0002-0450-3671]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Экологиялық қарым - қатынас пен қоршаған әлемнің тұтастығын сақтау негізінде мемлекеттік органдардың функцияларын жүзеге асыру арқылы адамдар мен халықтың денсаулығын қорғау мәселелері құқықтық қатынастардың әрбір субъектісінің азаматтық құқықтары мен мүдделеріне қатысты. Адам денсаулығының сақталуын қамтамасыз етудің мақсаты - адамға қолайлы орта құруда және оның табиғатқа деген көзқарасын жақсартуда. Мемлекеттік билік органдары қоршаған табиғи объектілер мен ресурстарға азаматтық құқықтарды жүзеге асыруға байланысты жүргізетін шаралар мен шаралар кешені азаматтардың денсаулығын қорғау мақсатын іске асыру саласындағы мемлекеттік билік жүйесін анықтайды. Азаматтық құқықтық қатынастар субъектілеріне мемлекеттік ықпал ету механизмі халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету және оған қол жеткізу мақсатында қарастырылады. Ғылыми жұмыста жоғарыда аталған мақсатқа жетудің тиімді әдісі ретінде осы механизмді жетілдіру мәселесі мен мемлекеттік билік органдарының өзара әрекеттесу мүмкіндігі қарастырылады. Мұндай өзара әрекеттесу негізінде жұмыс табиғатты да, өзара байланысты адамның өмірі мен денсаулығын қорғау жүйесін қалыптастыру мүмкіндігін негіздейді. Мақалада әр түрлі мемлекеттік органдардың қызмет саласы мен өкілеттіктері бойынша бірлескен жұмыс мүмкіндігі туралы ұсынымдар анықталған.

Түйін сөздер: денсаулық, қоршаған орта, қорғау, халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығы, заң, мемлекеттік орган.

Кіріспе. Қоршаған ортаның жағдайы адамдардың денсаулығының жай - күйін және олардың өмір сүру ұзақтығын анықтайды. Қоршаған ортаның жағдайы мен репродуктивті денсаулық жағдайының арасында тығыз байланыс бар.

Экономикалық даму, қоршаған ортаның жағдайы, ерлер, әйелдер мен балалардың денсаулығы мен олардың әлеуметтік жағдайы бір - бірімен тығыз байланысты. Даму адамның өмірін жақсартуды талап етеді, әдетте оның күшімен қол жеткізілетін; әйелдердің әлеуметтік мәртебесі даму деңгейін тікелей анықтайды, ал олардың мәртебесін жақсарту үшін әйелдерге сапалы репродуктивті денсаулық сақтау қажет. Бұл түсінік 1990 - шы жылдардағы жаһандық кездесулерде талқыланған қабылданған консенсус құжаттарында айтылды. Олардың назары 1992 жылы экология мен даму мәселелеріне, 1994 жылы халық пен даму мәселелеріне, ал 1995

жылы әлеуметтік даму мен әйелдердің құқықтарына аударылды. 1994 жылы Халық саны мен дамуы жөніндегі халықаралық конференция демографиялық өсімнің баяулауы, кедейліктің деңгейін төмендету, экономикалық прогреске қол жеткізу, қоршаған ортаны қорғау және қажетсіз тұтыну мен өндірісті қысқарту арасындағы байланысты мойындады. Конференция әйелдердің құқықтарын, оның ішінде репродуктивті денсаулықты сақтау құқығын қамтамасыз ету, қатысушылардың тұрақты даму құқығын қамтамасыз етудің негізі болып табылатынын және оған жетудің маңызды құралы болып табылатынын атап өтті.

ЖИТС–ке (СПИД-ке) қарсы күрес конференцияның шаралар кешенінің бөлігі болып табылады. Алайда ВИЧ жұқтырған миллиондаған адамдарды емдеуге және оларға күтім жасауға көп ақша қажет. Отбасын жоспарлау құралдарына қажеттілікті толығымен қанағаттандыру қазір халықаралық деңгейде келісілген мәселеге айналды; оны шешу үшін қосымша ресурстар қажет болады. Ана өлімін азайту - тағы бір маңызды мәселе.

Әдістер. Жұмыста жалпы логикалық және жалпы ғылыми әдіс қолданылды: арнайы – құқықтық және формальды құқықтық. Жалпы әдіс - ғылыми зерттеулердің әдіснамалық негізі, логикалық зерттеу әдісі дұрыс ойлау тұжырымдамасына негізделген және талдау мен синтез арқылы жүзеге асады. Арнайы құқықтық әдіс заң институтын, заң ережелері мен нормаларын қарастыруға мүмкіндік береді. Формальды-құқықтық (құқықтық-догматикалық немесе техникалық-құқықтық) нысандарды тарихи, әлеуметтік-саяси мазмұнына қарамастан зерттейді, формальды логиканы қолдана отырып, құқықтық категориялардың түсінігі мен мазмұнын қалыптастыруды жүзеге асырады.

Дискуссия. Мемлекет тұрғындарының құқықтары мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға тікелей демография деңгейін жоғарылату, әйелдердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, репродуктивті денсаулықты қорғау міндеттері жүктелген мемлекеттік бағдарламалар көмектеседі. Сонымен қатар олар қоршаған ортаны қорғау қызметте айтарлықтай пайда әкеледі. Көптеген факторлардың өзара әрекеттесуіне байланысты оларды есептеу оңай емес. Алайда, репродуктивті денсаулық сақтау қызметтеріне толық қол жетімділікті қамтамасыз ету ұзақ мерзімді перспективада жоғары демографиялық өсудің экологиялық зардаптарын жоюға қарағанда әлдеқайда арзан болатынына күмән жоқ, бұл репродуктивті денсаулық қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Адам құқықтарына қол жеткізу, кедейлікті жою, репродуктивті денсаулықты жақсарту және халық санымен, даму қажеттіліктері мен қоршаған ортаны қорғау арасындағы тепе - теңдікке қол жеткізу үшін күресу кең ауқымды әрекеттерді қажет етеді. Басымдықтарға мыналар жатады:

- өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында энергия үнемдейтін технологияларды әзірлеу мен енгізуді экономикалық ынталандыру, қайталама ресурстарды кеңінен қолдану;
- қоғамдық, мемлекеттік резервтік және басқа да көмек қорларын қалыптастыру;
- бақылаудың қолда бар әдістері мен әдістерін қолдана отырып, адамдардың денсаулығының жай -күйін талдау мен қарастыру үшін базаны қалыптастыру;
- экологиялық апат аймақтарынан қоныс аударған адамдарды қорғау бойынша мемлекеттік экологиялық және демографиялық саясатты қалыптастыру;
- халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы ғылыми зерттеулерді дамыту;
- Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің барлық кезеңдері деңгейінде экологиялық дүниетанымды зерттеуге негізделген білім мен тәрбие механизмін жетілдіру;
- азық - түлік пен ауыз судың сапасын жақсартуға, қауіпті улы қалдықтарды өңдеу, тасымалдау және жою және т.б. арналған бірнеше элеуметтік мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу.

Шараларды қабылдамау адам денсаулығына зиян келтірумен қатар, экономикалық дамудың бірқатар маңызды бағыттарының экологиялық блокадасының нақты мүмкіндігіне және Қазақстан экономикасына орны толмайтын залал келтіруі мүмкін.

Тұрғындардың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы халықтың денсаулығының жай-күйімен анықталады, онда қоршаған орта факторларының адамға зиянды әсері жоқ, оның өмір сүруіне қолайлы жағдайлар қамтамасыз етілген. Қауіп-қатердің болмауы және адам ағзасына қолайлы жағдайдың болуы халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығының маңызды элементтері болып табылады. Адамдардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету елді мекендерді жобалау, салу және реконструкциялау кезінде экологиялық талаптарды қамтамасыз ету арқылы, сондай - ақ басқа аймақтарда қолайлы адам ортасын құру арқылы жүзеге асады. Адам ағзасына қолайлы жағдай жасау өндірілетін өнімдердің, қызметтердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қоршаған ортаға жүктеменің қол жетімді максималды стандарттарын орнату арқылы жүзеге асады.

Қазіргі уақытта халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз етудің мемлекеттік саясаты мыналарға негізделуі керек:

- халықтың экологиялық қауіпсіздігіне қатер төндіруі мүмкін өндірістік немесе басқа қызметті жүзеге асыруға рұқсат беру тәртібі;
- кез келген өнімді салу, қайта құру және өндіру жобаларына, бағдарламаларына санитарлық - эпидемиологиялық сараптама жүргізу міндеттілігі;

- экологиялық себептер бойынша адам денсаулығына және құрбандардың әлеуметтік қорғалуына келтірілген зиянды өтеу міндеттемесі;
- азаматтар мен ұйымдарды санитарлық - эпидемиологиялық жағдайдың жағдайы мен осы салада жүргізілетін іс - шаралар туралы толық, сенімді және уақытылы ақпараттандыруды қамтамасыз ету;
- халықаралық құқық нормаларын сақтау, қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалануды реттейтін Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарын орындау;
- халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету саласындағы халықаралық іс-шараларға міндетті түрде қатысу.

Халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығы әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде Қазақстан Республикасының барлық азаматтарының қоршаған ортаны қорғау құқығымен қамтамасыз етіледі. Ол бес негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылады:

1. табиғи ортаның сапасын жоспарлау және нормалау, экологиялық зиянды әрекеттерді болдырмау және қоршаған ортаны жақсарту, апаттардың, табиғи апаттардың салдарын болдырмау және жою жөніндегі шараларды жүзеге асыру;

2. халыққа медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыру, ерікті медициналық сақтандыру азаматтарға медициналық көмектің кепілдік берілген көлемінен басқа оларға қосымша қызметтер көрсету үшін сақтандыру түрі ретінде;

3. әркімнің өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы жағдайда өмір сүруіне нақты мүмкіндіктер беру;

4. адамның денсаулығы мен өміріне, адамдарға, қоршаған ортаға, табиғи объектілерге зиян келтіруге, ластануға қатысты азаматтық іс жүргізу немесе әкімшілік іс жүргізу тәртібімен сот арқылы қорғау;

5. қарастырылатын құқықтық қатынастардың барлық субъектілерінің іс - әрекеті мен қызметінің зерттелетін саладағы ұлттық заңнамаға сәйкестігі туралы мемлекет пен тиісті қоршаған ортаның сапасы бойынша мемлекеттік органдардың реттеу мен қадағалауы, сондай - ақ оны бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілеу.

Мемлекет адамның денсаулығы мен өмірін қорғау саласындағы құқықтық қатынастарды мемлекеттік басқаруды қамтамасыз ету, сондай - ақ халықтың денсаулығын санитарлық - эпидемиологиялық қорғау мәселелері бойынша орталық уәкілетті орган - Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі. Оның құрамына медициналық ұйымдар мен жергілікті мекемелер ғана емес, сонымен қатар санитарлық - эпидемиологиялық органдар кіреді. Бұл ретте осы органдардың қызметін құқықтық қамтамасыз ету мәселелерін реттейтін

осы саладағы ұлттық салалық заңнамаға «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдегі Қазақстан Республикасының Кодексі, Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігіне кіретін республикалық мемлекеттік ұйымы Санитарлық – эпидемиологиялық бақылау комитетінің ережесі енгізілген. Соңғы нормативтік құқықтық акт Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 8 қазандағы бұйрығымен бекітілген.

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Санитарлық - эпидемиологиялық бақылау комитеті Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің құзыреті шегінде бақылау, қадағалау мен іске асыру функцияларын, сондай - ақ халықтың денсаулығын санитарлық -эпидемиологиялық қорғау саласындағы сектораралық үйлестіруді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің департаменті болып табылады.

Комитеттің негізгі міндеттері: халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру, санитарлық-эпидемиологиялық жағдай бойынша мониторинг, бақылау мен қадағалауды, сондай-ақ халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету бойынша шаралар ұйымдастыру.

Нәтижелер. Мемлекеттік санитарлық - эпидемиологиялық қадағалау органдарының санитарлық - эпидемиологиялық құқықтық нормалардың бұзылуының алдын алу мен жолын кесу бойынша қызметін жақсарту үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

1) халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығын халықаралық стандарттарға жақындату және мемлекеттік санитарлық -эпидемиологиялық қызметтің жұмысын құқықтық қамтамасыз ету үшін нормативтік құқықтық базаны одан әрі жетілдіру және инфекциялық бақылаудың жаңа тәсілдерін әзірлеу қажет;

2) жақын арада қызметтің тиімділігін арттыруды, басқа бақылаушы органдармен функциялар мен өкілеттіктерді нақты бөлуді және ведомствоаралық өзара әрекеттестіктің тереңдеуін ескере отырып, қызметті дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламасын әзірлеу және енгізу қажет. Қызметтің рөлі халыққа қолайлы экологиялық жағдайды қамтамасыз етуде, жоспарланған экономикалық іс - шаралардың жобаларына сараптама жасауда, меншіктің әр түріндегі өнеркәсіптік кәсіпорындардағы өндірістік жағдайды бақылауда қанық болуы тиіс;

3) қызметтің экономикалық тетіктерін жетілдіру қажет. Осыған байланысты шаруашылық субъектілерінің халықтың санитарлық - эпидемиологиялық салауаттылығына теріс әсерін болдырмау бойынша жүргізілген жұмыстар үшін санитарлық - эпидемиологиялық қызметтің шығындарын өтеу жүйесін құру қажет. Халықтың санитарлық - эпидемиологиялық

салауаттылығын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды қаржыландыру және санитарлық-эпидемиологиялық қызметтің сақталуы шаруашылық жүргізуші субъектілердің сұранысы бойынша ақылы қызмет көлемінің кеңеюінің қажетті жеткіліктілігі принципінен шығуы тиіс;

4) сонымен қатар санитарлық - эпидемиологиялық қызметтің зертханалық құралдарын жетілдіру мүмкіндігін табу қажет.

Халықтың денсаулығының жағдайы аймақтағы басым әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық, экологиялық жағдайларға, өмір салты мен денсаулық сақтау жағдайына байланысты. Денсаулықты жақсарту жолдары мен әдістері аурудың себеп-салдарлық байланысын және оған әсер ететін факторларды зерттеуде, осы себептерді жоюда жатыр.

Болашақта республикалық деңгейде халықтың денсаулығын жақсарту мәселелерін шешу үшін міндетті және ерікті сақтандыру жүйесін дамыту; ауылдық жерде медициналық кадрларды қамтамасыз ету үшін жағдай жасау; аурулардың жекелеген топтарының, соның ішінде қатерлі ісік аурулары мен өлімінің себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу қажет.

Халық денсаулығын санитарлық - эпидемиологиялық қорғаудың мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру қоғамдық қатынастардың осы саласын мемлекеттік реттеу тарапынан ерекше назар аударуды талап етеді. Олар санитарлық нормалар мен ережелерді сақтамағаны үшін заңды жауапкершілік талаптарымен үйлесетін мемлекеттің, оның билік пен басқару органдарының құқықтары мен міндеттерін елеулі реттеуді талап етеді. Бұл үшін бізге халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғаудың мемлекеттік жүйесін құру қажет. Ол мыналарды қамтиды:

- мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін және халықтың санитарлық -эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ететін үкімет-парламенттік ведомствоаралық бірлескен орган;
- қоршаған ортаны қорғау және халықтың денсаулығы жөніндегі парламенттік (заң шығарушы) орган;
- экологиялық қауіпсіздік, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы мәселелері бойынша президенттік құрылымдары, үкіметтің ведомстволары мен мемлекеттік бақылау және қадағалау органдары өз құзыреті шегінде;
- экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша міндеттер жүктелген арнайы уәкілетті органдар.

Қорытынды. Зерттелетін тақырып бойынша мәселелерді неғұрлым егжей-тегжейлі және тереңірек зерттеу және шешу үшін жоғары кәсіби мамандардың дайындығы мен қызметі сияқты ұсынысты анықтау қажет. Бұған қоса, бұл талап қоршаған ортаны қорғау және халықтың денсаулығы, соның ішінде адамдардың санитарлық - эпидемиологиялық

қорғанысын жақсарту саласындағы мемлекеттік органдардың байланыс жүйесін жетілдіруге жатқызылуы тиіс.

Мемлекетке қатысты заңнамалық актілер деңгейінде азаматтардың қолайлы ортаға құқығы Конституциямен және ұлттық заңнамамен, мемлекет қабылдаған және ратификациялаған халықаралық нормативтік құқықтық актілермен анықталады. Бұдан шығатыны, мемлекеттің экономикалық қызметіне, негізінен, мемлекеттік меншіктегі табиғи объектілер қатысады. Бұл дегеніміз, халықтың денсаулығын санитарлық - эпидемиологиялық қорғау және табиғи ресурстарды қорғау және тиімді пайдалану сияқты ұғымдар олардың тұжырымдамалық сәйкестігіне байланысты дәл осылай жүзеге асады. Сонымен қатар, халықтың, адамның өмірі мен денсаулығын қорғау, атап айтқанда, қолайлы ортаны қамтамасыз ету үшін адамның өзі қоршаған ортаның, табиғаттың бір бөлігі болып табылатындығынан тікелей туындайды.

Бұл - халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету үшін заңнаманы жетілдіру бойынша белгіленген ұсыныстар. Бұл саладағы заңнамалық процесс жалғаса береді, өйткені халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету саласындағы қатынастарды нақты реттеу олардың дамуы мен жақсаруының маңызды кепілі болып табылады.

Бұған қоса, халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз ету саласындағы заңнаманы жетілдіру, тек жаңа заңдарды әзірлеуге ғана емес, сонымен қатар қолданыстағы қарама-қайшылықтарды жоюға, қажетті нормативтік құқықтық актілермен заңдардың жұмыс істемейтін нормаларын шығаруға да назар аудару өте тиімді болар еді. Бұл іс жүзінде қоршаған ортаны қорғау және халықтың денсаулығы саласындағы кәсіпорындардың қызметін бақылауға және шешімдер қабылдауға халықтың қолжетімділігін ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексі (өзгерістер мен толықтырулар 01.01.2020 ж.) [Электрондық ресурс]. - URL: // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> (интернет көздері).

2. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Экологиялық кодексі (өзгерістер мен толықтырулар 01.01.2020 ж.) [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000212> (интернет көздері).

3. Постановление Министра здравоохранения РК от 8 мая 2019 года № 207 «Об утверждении положений республиканского государственного учреждения «Комитет контроля качества и безопасности товаров и услуг Министерства здравоохранения РК» и его территориальных подразделений» [Электрондық ресурс]. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=396560 (интернет көздері).

4. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі № 301-III «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Заңы (с изм. и доп.на 28.10.2019 г.) [Электрондық ресурс]. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000301_ (интернет көздері).

5. Приказ Министра энергетики Республики Казахстан № 27 от 21 января 2015 года «Об утверждении Перечня экологически опасных видов хозяйственной и иной деятельности» [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010301> (интернет көздері).

6. Доклад Председателя Комитета по водным ресурсам Министерства сельского хозяйства РК [Электрондық ресурс]. - URL: http://www.cawater-info.net/5/national_report_kazakhstan.htm (интернет көздері).

7. Экологи бьют тревогу [Электрондық ресурс]. - URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-01/ekologi-byut-trevogu-v-reke-aktyubinskoj-oblasti-prevyshen-uroven> (интернет көздері).

8. Единый экологический интернет - ресурс [Электрондық ресурс]. - URL: <http://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2018/03/140320171.pdf> (интернет көздері).

9. Состояние окружающей среды города Актөбе [Электрондық ресурс]. - URL: <http://tabigat.aktobe.gov.kz/ru/node/50179> (интернет көздері).

10. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексі [Электрондық ресурс]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> (интернет көздері).

11. Курманова А.К. Законодательное обеспечение общественных отношений в сфере санитарно – эпидемиологического благополучия населения // Вестник АГУ. – 2007. - № 2. - 107 – 112 беттер (журналдағы мақала).

12. Курманова А.К. Эколога-правовое обеспечение санитарно-эпидемиологического благополучия населения / Монография. – Ақтөбе, изд. Ріс, 2020 ж. – 158 б. (кітаптар).

13. За последние 3 года показатель заболеваемости в РК [Электрондық ресурс]. - URL: <https://pharmnews.kz/ru/news/za-poslednie-3-goda-pokazatel-zabolevaemosti-> (интернет көздері).

14. Петров В.В. Экология и право. - М., изд.Спринт, 1981 ж. – 342 б. (кітаптар).

15. Хартия европейской безопасности // Деловая неделя. - 1999. – 16 желтоқсан. – 4 -6 беттер (мақала).

References

1. Qazaqstan Respublikasynyn «Halyq densaulyǵy jáne densaulyq saqtau júiesi turaly» Kodeksi, (2020). [Code of the Republic of Kazakhstan «On public health and the healthcare system»]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360> [in Kazakh]

2. Qazaqstan Respublikasynyn Ekologiyalyq kodeksi, (2021). [Environmental code of the Republic of Kazakhstan «On public health and the healthcare system»]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000212_ [in Kazakh]

3. Postanovlenie Ministra zdavoohraneniya «Ob utverzhdenii polozheniy respublikanskogo gosudarstvennogo uchrezhdeniya «Komitet kontrolya kachestva i bezopasnosti tovarov i uslug Ministerstva zdavoohraneniya RK» i ego territorialnyih podrazdeleniy», (2019). [Resolution of the Minister of Health "On approval of the provisions of the republican state institution «Committee for quality control and safety of goods and services of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan» and its territorial divisions]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=396560 [in Russian]

4. Qazaqstan Respublikasynyn «Tamaq önimderiniñ qauipsizdigi turaly» Zajy, (2007). [Law of the Republic of Kazakhstan "On food safety"]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000301_ [in Kazakh]

5. Prikaz Ministra energetiki Respubliki Kazahstan «Ob utverzhdenii Perechnya ekologicheski opasnyih vidov hozyaystvennoy i inoy deyatel'nosti», (2015). [Order of the Minister of Energy of the Republic of Kazakhstan «On approval of the List of environmentally hazardous types of economic and other activities»]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010301> [in Russian]

6. Doklad Predsedatelya Komiteta po vodnyim resursam Ministerstva selskogo hozyaystva Respubliki Kazahstan (2020). [Report of the Chairman of the Committee on Water Resources of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from http://www.cawater-info.net/5/national_report_kazakhstan.htm [in Russian].

7. Ekologi byut trevogu (2019). [Environmentalists sound the alarm]. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-01/ekologi-byut-trevogu-v-reke-aktyubinskoy-oblasti-prevyshen-uroven> [in Russian].

8. Edinyiy ekologicheskiy internet – resurs (2018). [Single ecological Internet resource]. Retrieved from <http://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2018/03/140320171.pdf> [in Russian].

9. Sostoyanie okruzhayuschey sredy goroda Aktobe (2020). [State of the environment of the city of Aktobe]. Retrieved from <http://tabigat.aktobe.gov.kz/ru/node/50179> [in Russian].

10. Qazaqstan Respublikasynyn «Äkimşilik qūqyq būzuşylyq turaly» Kodeksi, (2014). [Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> [in Kazakh]

11. Kurmanova, A.K. (2007). Zakonodatelnoe obespechenie obschestvennyih otnosheniy v sfere sanitarno – epidemiologicheskogo blagopoluchiya naseleniya [Legislative support of public relations in the field of sanitary and epidemiological welfare of the population]. Vestnik AGU [ARU Bulletin], no.2, 107 – 112. [in Russian].

12. Kurmanova, A.K. (2020) Ekologo-pravovoe obespechenie sanitarno-epidemiologicheskogo blagopoluchiya naseleniya / Monografiya [Ecological and legal support of sanitary and epidemiological welfare of the population]. Aktobe, Pic Publ. [in Russian].

13. Za poslednie 3 goda pokazatel zaboлеваemosti v Respublike Kazahstan (2020). [Over the past 3 years, the incidence rate in the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://pharmnews.kz/ru/news/za-poslednie-3-goda-pokazatel-zaboлеваemosti-> [in Russian].

14. Petrov, V.V. Ekologiya i pravo (1981) [Ecology and law]. Moscow, Sprint Publ. [in Russian].

15. Hartiya evropeyskoy bezopasnosti [Charter for European Security] (1999). Delovaya nedelya [Business week], 4 -6 [in Russian].

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В РЕАЛИЗАЦИИ ЗАДАЧ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

КУРМАНОВА А.К.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

*e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация: Вопросы осуществления охраны здоровья людей, населения посредством реализации функций государственных органов на основе сохранения экологической взаимосвязи и целостности окружающего мира касаются гражданских прав и интересов каждого субъекта правоотношений. Непосредственно в создании благоприятного для человека окружающего мира и улучшении его отношении к природе заключается цель обеспечения охраны здоровья человека. Комплекс мероприятий и мер, осуществляемый органами государственной власти, в отношении осуществления гражданских прав на окружающие природные объекты и ресурсы определяет систему государственной власти в области реализации цели защиты здоровья граждан. Рассматривается сам механизм государственного воздействия на субъектов гражданских правоотношений в целях обеспечения и достижения санитарно – эпидемиологического

благополучия населения. В научной работе рассматривается вопрос совершенствования данного механизма и возможности взаимодействия органов государственной власти как эффективного метода для достижения вышеуказанной цели. На основе такого взаимодействия в работе обоснована возможность формирования системы защиты как природы, так и взаимосвязанных в ней жизни и здоровья человека. В работе определены рекомендации относительно возможности совместной работы различных по сферам деятельности и полномочиям государственных органов.

Ключевые слова: здоровье, окружающая среда, защита, санитарно – эпидемиологическое благополучие населения, закон, государственный орган.

TOPICAL ISSUES IN THE ACTIVITIES OF STATE AUTHORITIES IN IMPLEMENTING THE TASKS OF HUMAN HEALTH PROTECTION AT THE MODERN STAGE OF KAZAKHSTAN'S DEVELOPMENT

Kurmanova A.K.

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Annotation. The issues of protecting the health of people, the population through the implementation of the functions of state bodies on the basis of preserving the ecological relationship and the integrity of the surrounding world relate to the civil rights and interests of each subject of legal relations. The goal of ensuring the protection of human health lies directly in the creation of a favorable world for a person and an improvement in his attitude towards nature. The complex of measures and measures carried out by state authorities in relation to the exercise of civil rights to surrounding natural objects and resources determines the system of state power in the field of realizing the goal of protecting the health of citizens. The mechanism of state influence on the subjects of civil legal relations is considered in order to ensure and achieve sanitary and epidemiological well-being of the population. The scientific work examines the issue of improving this mechanism and the possibility of interaction between public authorities as an effective method to achieve the above goal. On the basis of such interaction, the work substantiates the possibility of forming a system for protecting both nature and the interconnected life and health of a person. The paper identifies recommendations on the possibility of joint work of various state bodies in terms of spheres of activity and powers.

Keywords: health, environment, protection, sanitary and epidemiological well-being of the population, law, state body.

FTAMP 71.37.75

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ПОТЕНЦИАЛЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

А.С. НУРГАЗИНА^{[0000-0002-1020-5283]*}, Н.С. ҚАЛИЛА^[0000-0003-1298-6041]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: najzharkyn@mail.ru

Аңдатпа. Туристік рекреация саяхатшылардың ішкі жан дүниесінің қажеттіліктерін қанағаттандыратын, өмірге деген құлшынысын арттырып, ұзақ уақыттық демалыс ұйымдастыратын нысандар. Оның қатарына сауықтыру, танымдық, табиғи, мәдени-тарихи, спорттық, мәдени көңіл-көтеру нысандары кіреді. Әр адамның жеке қызығушылығына байланысты рекреация ресурстарын туристік іс-әрекет мақсатында ұйымдастыру саланың жаңашылдығының белгісі. Туристік саладағы рекреациялық ресурстар аймақ, аудан, елді-мекендердің қалыптасу тарихына, орналасуы орнына, құрылым ерекшеліктеріне байланысты сан түрлі болып келеді. Белгілі бір аймақтың туристік ерекшелігінің қалыптасуы сол жердің рекреациялық ресурсы мен мүмкіншілігіне тікелей байланысты. Туристік рекреациялық орындардың аймақтарда кеңінен таралуы, туризм саласының жаңашылдықпен дамуындағы негізгі көзі болып табылады. Рекреацияның негізі бұл қалыпқа келтіру. Емдік мақсатта ғана емес, рухани бағытта да қарастырылады. Рекреация түсінігі рекреациялық орын, рекреациялық іс-әрекет, рекреациялық мүмкіншілік және тағы да басқа элементтермен құрылады. Әр аймақтың өзіндік рекреациялық ерекшелігі бар. Мүмкіншіліктің болуы аймақтың туристік деңгейінің белгілі бір нәтижеге қол жеткізуіне көп септігін тигізеді. Тек оны ұтымды, орынды ұйымдастыра білу шарт. Нәтижесінде көпшіліктің сұранысына ие, барлығына дерлік қолжетімді, жоғары деңгейлі, қайталанбас жаңа дүниелер жарық көріп, туристік рекреация түсінігінің ауқымы кеңейе түседі. Әлемдік деңгейде қарқынды даму үстіндегі туризм саласының рекреациясы ешқашан тыс қалмайтын фактор. Себебі, туризмнің әр бөлігімен байланысып, өзіндік ауқымды орнын қалыптастырған сала болып табылады.

Түйін сөздер: Туристік рекреация, экскурсия, курорт, мұражай, кесене, ішкі туризм, туристер, этно-саябақ.

Туризм саласында адам жанына тыныштық пен жайлылық әсер сыйлайтын бұл - туристік рекреация. Ол дегеніміз туристердің рухани жан дүниесінің қажеттіліктерін қанағаттандыратын, күш-жігерін қуаттандырып, тынымсыз тіршілік әлемінен сергітетін табиғи, тарихи және мәдени нысандар қатары. Рекреациялық нысандар қатарына курорттар, емдік-сауықтыру шипажайлары, спорттық және экскурсиялық орындар, табиғи-мәдени, тарихи, архитектуралық объектілер мен тағы да басқа туристердің қызығушылықтарын оятатын жаратылыстан пайда болған аймақтар кіреді. Туристік рекреациялық нысандар әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері мен құрылымына байланысты таңғажайып орындарға ие. Нысандар орналасу аймағы, қалыптасу тарихы мен дамуы және өзіндік тың қасиеттері бойынша жергілікті орындардан ерекшеленеді.

Қызылорда облысының аймағы туристік бағыт бойынша мәдени, тарихи және табиғи рекреациялық нысандарды қамтиды. Аталған бағыттағы нысандар аймақты туристендіру мақсатында болашаққа қойылған жоспарлық бағдарламалар бойынша даму негізінде жұмыстар атқарып, туризм саласында маңыздылығын арттыру үстінде. Сыр өңірінің барлығына танымал рекреациялық нысандар қатарына Жаңақорған емдік-сауықтыру шипажайы, Байқоңыр ғарыш айлағы, Қорқыт Ата мемориалдық кешені және Арал теңізінің көлдері жатады [1]. Бұдан бөлек облыс аймағында ерте заманда іргесі қаланып, қазақ жұртшылығына танылған Ұлы Жібек жолының бойында орын тепкен тарихи қалалардың орындары мен батыр ата-бабаларымыздың, аналарымыздың кесенелері орналасқан. Сыр бойындағы бұл орындардың өзіндік қадір-қасиеті, ерекшелігі мен ғажайыбы, тарихы мен маңыздылығы жоғары. Соның бірі 1918 жылы өз жұмысын бастаған Жаңақорған емдік-сауықтыру шипажайы келушілерге денсаулық жағдайына байланысты қызмет көрсетеді. Нысанның басты ерекшелігі бальнеологиялық курорттық негізде, яғни келушілер мұнда батпақпен және тұзды сумен емдеу шараларын қабылдай алады. Негізгі емдік көзі - Теріскен көлінің батпағы мен тұзды суы. Келушілер үшін 3 түрлі негіздегі жатын орындары, мезгілдік тамақтандыру және ем қабылдайтын арнайы физиотерапиялық бөлмелер қарастырылған. Бұдан бөлек 2020 жылы іргесі қаланған Орда-Сығанақ шипажайы балшықпен және рапа тұзды суымен емдеу шараларын жүргізеді. Мұндағы қызметтің бағасы 9500 теңгеден басталып, 19000 мыңға дейін жетеді. Емделушілерді дәрігерлік бақылаумен, ыстық тамақпен және бос уақытын тиімді ұйымдастыру үшін спорттық залдармен қамтамасыз етеді. Орын алып жатқан пандемиялық жағдайларға сәйкес қазірде шипажайлардың қызметіне сұраныс тұрақты деңгейде. Десек те, бұл орындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және дамуын жоғарылату үшін келушілерге қызмет көрсету мен қажеттіліктерін толық қанағаттандыру бойынша әліде бірқатар жұмыстар атқарған жөн. Заманның дамуына сай жаңа технологиялық құралдармен қамтамасыз ету, қосымша қызмет түрлерін ұсыну арқылы алғашқы қадамдарды орындау басты міндет болып табылады. Екінші қарастыратын нысанымыз көпшіліктің қызығушылығын тудыратын Байқоңыр ғарыш айлағы. Бұл ғарыш әлеміне қызығушылар үшін таптырмас орын. Ондағы басты нысан Космоновтика мұражайы ашық аспан астындағы экспозиция және КСРО-ның бас зымыран құрастырушысы Сергей Королёвтың және тұңғыш ғарышкер Юрий Гагариннің өмір сүрген мекені болып табылады. Бұл аймаққа саяхатшыларды әкелуге 28 туроператордың құқығы бар. Соның ішіндегі 7-і ғана отандық туроператорлар. Сұранысты көптеп тудыратын аймаққа саяхат жасаудың да өзіндік қиыншылықтары бар. Жұлдызды қалашыққа барғысы келетін ҚР мен ТМД елдерінің азаматтары үшін 25, ал өзге мемлекеттер үшін 50 күн бұрын арнайы «Роскосмос» - ғарыш айлағын басқаратын

мемлекеттік органға өтінім берілуі тиіс. Ал зымыранның көк аспанға самғауын тамашалау мүмкіндігін алу үшін арнайы рұқсатнама құжаттары бөлек рәсімделеді. Одан бөлек Байқоңыр қаласының Ресей мемлекетінің аумағына қарастырылуы да азаматтардың қалаға кіріп-шығу мәселелерін туындатады. Аймақта туристердің ағымын дамытуда басты мәселе осы болып табылады. Егерде өз жерімізге емін-еркін кіріп шығудың ешқандай қиыншылығы болмаса, осындай кішкентай қалашықтың өзінде туризмнің дамуына үлес қосуға мүмкіндік ала аламыз. Себебі, қазір адамдар бірсарынды саяхаттан гөрі өзгешелікті қалайды. Жаңашылдықпен танысу, жұмыстардың жүргізілу барысын тамашалау, көзбен көру, сезіну, қызықты сұрақтарға жауап алу сынды сұраныс пен ұсыныстардың кедергісіз орындалуы саяхаттың өткізілуіне жоғары баға береді. Жоғары баға беріліп, сұраныстың артылуы әрине аймақтың туристік жағдайын қалыптастырады. Еліміздің ерекше нысандарының бірі, мақтанышымыз болып саналатын байлығымызды таныту үшін атқарылатын жұмыстар міндетті түрде оң нәтижесін берері хақ. Келесі көпшілік сұранысына ие келесі нысан 1980 жылы іргесі қаланған Қорқыт ата мемориалдық кешені Қызылорда облысының Жосалы кентінің жанындағы «Қорқыт» теміржол станциясының аумағында орналасқан. Ұлттық музыкаға қызығатындар үшін атақты Қорқыт атаның мекен еткен аймағы қасиетті болып саналады. Әлемнің барлық жағына бағытталған стеллаларға орнатылған құбырлар арқылы естілетін қобыз үні мұнда келушілерді таң қалдырмай қоймайды. Кешеннің қабырғаларындағы әр түрлі құпиялы ою-өрнектер мен тың дүниелер сақталған мұражай кез-келген саяхатшыны қызықтырады. Осындай ерекше орынды тамашалау барлық азаматтарға бірдей мүмкіндік туғызады. Арнайылап ат басын бұрмасада, жол-жөнекей кешеннің тыныс-тіршілігімен танысып, тамашалауға болады. Кешеннің саяхатшылар үшін қызығушылық тудыруы қазіргі уақытта аймақтағы тарихи туристік рекреация дамуының басты нысаны ретінде қарастырылады. Қорқыт бабамызға сый-құрметін көрсетіп, жолай жолаушылар арнайылап аялдап, кешеннің сәулетімен танысып шыға алады. Мұражай іші қазақ халқының құнды өнер туындыларымен, кешеннің құрылу тарихын баяндайтын ақпараттармен, Қорқыт атамыздың және қастерлі қобыздың мүсінімен жабдықталған. Мүсін мұражайдың ортаңғы бөлігінде, күн сәулесінің шуағын мол түсіретін төбесі күмбезді бұрышында орналастырылған. Рухани байып, азық аламын деген тарих сүйер саяхатшылар болса, кешен таптырмас, қайталанбас әсер сыйлайтын нысан болып табылады. Жағажайлық құмды демалыс мекенін қалайтындар үшін Қамыстыбас (Қамбаш) көлі келушілер назарын өзіне аудартады. Жаз мезгілі бастала салысымен көптеген келушілердің орнына айналатын нысан суының емдік қасиетімен ерекшеленеді. Аймақтың ауылшаруашылық жағдайы саяхатшылардың агро және этнографиялық туризммен айналысуына мүмкіндік береді. Яғни, мұнда келушілер түйемен, атпен, қайықпен серуен құра

алады. Тек қана жағажайлық демалыспен шектелмейтін бұл аймақта келушілер үшін басқа да ойын-сауық орындары мен тынығу үйлерін ұйымдастыратын болсақ, алдағы уақытта демалушылардың сұранысын арттыруда көп мүмкіндік аламыз. Өйткені, көптің ұзақ күтетін жазғы демалысын жағажайлы аймақта өткізуі өз сұранысын жоғалтпайтын демалыстың түрі. Жаздың самал желін сезініп, суға шомылып, күнге қыздырыну әр адамға жазғы демалыстарына қоятын басты жоспардың бірі. Демек, келушілер ауқымын ұлғайту аса қиындық тудыра қоймайды. Тек бастысы демалушыларды жайлылықпен, қызмет түрлерінің алуан түрлілігімен қамтамасыз ету. Су туризмінің түрлерін дамытуға да мүмкіндіктер қарастыруға болады. Жағажайлық волейбол, гандбол, футбол сынды спорттық шараларды іске асыруда оң пайдасын тигізетіні рас. Сол үшін аймақтың инфрақұрылымына көптеп көңіл бөлінуі қажет. Одан бөлек көл суының антропогендік күштердің және үй жануарларының әсерінен ластануы басты мәселе болуда. Осы тарап бойынша табиғатты қорғау, сақтау, ластану шаралары қолға алынса нұр үстіне нұр болар еді. Демалушылардың таза аймақта тынығуы әлбетте жағымды әсер қалдырмай қоймайды. Сондықтан, инвестициялық қаржы көздерінің қолдауымен материалдық-техникалық базаны жаңашаландыру басты маңызды шарт болып табылады. Арал теңізі – Қызылорда облысында орналасқан ірі су айдыны. Бұрынғы толқынған теңіз қазірде тұзды шөлге айналып келеді. Аясы тарылған Аралдың маңында өзге өңірде кездеспейтін ерекше көркемдік орнаған. Құмды дала, елсіз өлке, шексіз аспан және көз жеткізбес көкжиек [2]. Иә, бұл қазіргі Арал теңізінің жағдайы. Ландшафттың тартымдылығы ерекше аймақтағы шөлді алқаптарда джип-туралрдрв ұйымдастыруа болады. Шөл даласында теңіздің орналасуы өзгеше үйлесім. Алайда, сол үйлесімділікті ұтымды пайдалана білу келушілер назарын аудартады. Бұл орынның туристік аймақ ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Табиғи ерекшелігімен сипат алатын Арал маңындағы Барсакелмес қорығы осы аттас жұмбақ аралда орналасқан. Аумағы 160 гектардан асады. Қорықтың бірегейлігі оның маңайында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарында, бұл климат өзгеруін талдау және табиғи ландшафттың шөлдену себептерін іздестіру және биосфераның рельефі мен құрылымының қалыптасуын зерттеу болып табылады. Барсакелмес – тірі табиғаттың сирек кездесетін және әдемі өкілдерінің қазынасы. Жергілікті флора өсімдіктердің 278 түрін, оның ішінде Борщовтың әсем қызғалдақтарын, Қандым бұталарын, сексеуіл қалың шоқтарын қамтиды. Жануарлар әлемі көптеген омыртқасыздармен ерекшеленеді, сондай-ақ қорық көптеген бауырымен жорғалаушыларға, құстар және Қызыл кітап жануарларын қоса алғанда сүтқоректілердің 28 түріне мекен ету ортасы болып табылады [2]. Ерекше құрылымды қорықтың табиғаты да өзгеше. Ауаның ластануынан мұндағы көп өсімдіктердің түрлері жойылған. Аймақты зерттеушілердің айтуынша қорық тылсым күштердің мекені саналады.

Бұл мистикалық туризмге қызығатын туристерді тартудың бірден-бір жолы. Сыр өңірінің тарихына қызығушылық танытушы саяхатшылар үшін тарихи-рекреациялық орындар маңызды орын алады. Соның бірі этно-туристік орталықтардың бірі – Сығанақ қалашығы. Қалашық туралы алғашқы жазбалар 10-11 ғасырға жатады, ол кезеңдері қала оғыз қоныстарына тиесілі болған. Орта ғасырларда Сығанақ Қыпшақтың астанасы, Ақ Орданың ордасы және Қазақ хандығының орталығы болған. Сығанақта мешіттері мен медреселер бой көтерген, сондықтан археологиялық жұмыстар кезінде ортағасырлық сәулет өнерінің көптеген ғимараттары, сондай-ақ қыш ыдыстар, диірмен тастарының үзінділері, өрнектелген тастар табылды [2]. Келесі тарихи орын Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ежелгі ірі сауда орталығының астанасы Жанкент қалашығы. Қолөнердің отаны деп танылған қала археологиялық зерттеулер жүргізілуде көптеген маңызды дүниелердің ашылуына септігін тигізді. Қазіргі уақытта Мәдени мұра бағдарламасының қолдауы бойынша тарихи қалашықты аспан асты мұражайына айналдыру үшін бірқатар жұмыстар атқарылуда және жоспарлануда. Мұнда ежелгі қалашықтың тарихымен танысып, жан дүниесін рухани байытқысы келетін туристер үшін экскурсиялар ұйымдастырылып жүргізіледі. Тарихи қалашықтың қалыптасуы, құрылымы, байырғы тыныс-тіршілігі, дамуы мен жойылып кетуі туралы ақпараттарды білу көптеген келушілерді қызықтырады. Қала туралы бірнеше нұсқалы аңыз-әңгімені естіген саяхатшылардың, мекенді өз көздерімен көруі саяхатқа өзгешелік береді. Және саяхатшыларға археологиялық қазба жұмыстарына қатысуға мүмкіндік беруді ұйымдастыратын болсақ, бұл аймақтық саяхатқа деген сұранысты арттырудың таптырмас жолы болмақ. Зерттеу, іздеу жұмыстарына қатысып, таным көкжиегін кеңейтетін мүмкіндіктерді ұсыну өзгешеліктің символы болып қалыптасар еді. Өңірдің тарихында елеулі маңыздылыққа ие батыр ата-бабаларымыз бен аналарымыздың кесенелері мен мұнаралары көптеп шоғырланған. Әрбір жеке тұлғаның өзіндік өмірлік наным-сенімінің болуы, тылсым мен құдіретке құрметпен қарайтындар үшін, сонау заманғы аңыз-әңгімелер негізінде жеткен бабаларымыздың рухтандыратын күш-жігеріне сенім білдіріп, ниет ететін жандар үшін бүгінге дейін сақталған кесенелер мен мұнаралар өзінің қалыптасу тарихымен, ерекше қасиетімен назар аудартады. Ішкі жан дүниемен сенім білдіру, бұл орындардың келушілерге тың әсер қалдыруына өз септігін тигізеді. Бұдан бөлек мәдени рекреациялық нысандар, соның ішінде бастысы мұражайлар болып табылады. Аймаққа келушілер үшін Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қызмет көрсетеді. Ел астанасы болған сыр өңірінің тарихы мен қалыптасу кезеңдері, дамуы кез-келген саяхатшының қызығушылығын оятады. Мұражай қызметін пайдалану арқылы, өңір тарихымен, табиғатымен, жануар және өсімдік әлемімен, ауыл шаруашылығы, өнер әлемімен танысуға мүмкіндік бар.

Осындай туристік рекреациялық орындар тек қана оңтүстікте емес еліміздің барлық аймағында қамтылған. Алайда, өңірлердің экономикалық тұрғыдан даму деңгейі туризмнің барлық аймақта біркелкі таралуына әр түрлі ықпалын тигізеді. Мысалы, батыс өңірінің туристік рекреациялық нысандары секілді біздің аймақтың да мүмкіншілігі зор. Бірақ, ол аймақтың келушілерге ұсынатын қызметтері, жарнамалық жұмыстарының қарқындылығы әлдеқайда жоғары. Осы тұста арнайы дамыту жоспарын құрып, сол бойынша ұтымды жұмыс атқарсақ біз ұсынатын орындарды да әлде де танытып, келушілердің санын арттыруға болады. Бұрынғымен салыстыратын болсақ аймақтың қазіргі туристік рекреациялық даму потенциалы бірқалыпты. Алайда, мұны қалыпты тұрғыда қалдыру қате, болашақта дамудың жаңа кырларын ашып, тың ойлармен бөлісу, оны іс жүзінде жүзеге асыруға ынта, ерік-жігер қойып, қарқынды жұмыс жасау қазіргі потенциалды көтеру үшін мол мүмкіндігі мен септігін тигізеді. Даму потенциалының көрсеткіштерін шетелдік келушілермен шектемеу керек, ол үшін ішкі туризмді дамытуға үлес қосып, өз ішімізде келушілер қатарын көбейтуіміз қажет. Ол үшін инфрақұрылымдық жағдайды қалыпты ету, қызмет көрсету саласының деңгейін жоғарылату, білікті мамандардың санын арттыру, жарнамалық жұмыстармен белсене айналысу арқылы халықтың қызығушылығын, назарын аударту маңызды болып табылады. Осы тұста 2020 жылы Арал және Жаңақорған аудандарында 2 туристік нысанды іске қосу ұйымдастырылған. Одан бөлек, Қармақшы ауданы мен Төретам кентінде этно-саябақ жобасы ұсынылып, құжаттары әзірленуде [3]. Қазіргі уақытта Байқоңыр қаласында бірқатар саябақтар жаңартылып, қаланың көркейуіне жұмыстар атқарылуда. Бұл әрине қуантарлық жағдай. Қазіргі таңда туристік нысандар бойынша облыста 100-ден аса қонақ үй, шипажай мен жағажай орындары, демалыс орындары, 12 туристік фирма және «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автокөлік дәлізі бойында 30 сервистік қызмет көрсету кешені бар. Сонымен қатар, өңірімізде халықаралық, республикалық, облыстық, жергілікті маңызы бар 545 тарихи-мәдени нысан тіркелген. Жалпы, қазіргі уақытта аймақта ішкі туризмді дамыту мәселелері кеңінен қарастырылып жатыр. Саралау жұмыстарының нәтижесінде өңірдегі 29 туристік нысаннан біршама инфрақұрылымдық мәселелер анықталған. Осы бойынша 2020-2021 жылға арналған бағдарламалар аясында шаралар қабылданды [4]. Қабылданған шаралардың нәтижесінде өңірдің туристік рекреациялық даму потенциалын жоғарғы деңгейге жеткізу дәл қазіргі уақытта маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Облысымызда республикалық желілік туристік агенттік «Otrartravel» жұмыс жасайды. Осындай кең ауқымды қызмет түрлеріне ұсынатын мекемелерден бөлек, аумақта туристік қосымшаларды іске қосу қажет. Бұл қолжетімділікті арттырудың бірден бір қадамы. Онлайн қызметтердің дамыған уақытында өңіріміздің осы тақырып бойынша ақсандауы білінеді. Туристерге бағыт беретін туристік

карталар, GPS навигаторларының қызметтерін ұсынатын және объектілер жөнінде ақпараттандыратын қосымшаларды қолданысқа енгізу өте маңызды мәселе. Аталған мәселерді кеңінен қарап, шешілу жолдарын қарастырсақ, әрине үкімет тарапынан қолдау шаралары жүргізілсе облыстың туристік әлеуетін арттыруға мүмкіншіліктерді ашуға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Г.Б.Токтағанова., А.Шырманбаева., О.Т.Айдаров – Қызылорда облысында туризмді дамыту мүмкіндіктері. «ГЕОГРАФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. 2008 ж. Алматы. Эль-Фараби ат.ҚазҰУ. Молодой ученый 2015. <https://moluch.ru/archive/>
2. [Электрондық ресурс]. - URL: <https://kazakhstan.travel/>
3. [Электрондық ресурс]. - URL: <https://24.kz/>
4. [Электрондық ресурс]. - URL: <https://syr-media.kz/>

References

1. G. B. Toktaganova. A. Shyrmanbayeva., O. T. Aidarov (2008) Kyzylorda oblysynda turizmdi damytu mymkindikteri. «GEOGRAFIYA: GYLYM ZHƏNE BILIM» atty xalykaralyk gylymi-təzhiribelik konferenciya zhinagy. 2008 zh. Almaty. Əl'-Farabi at.ҚазҰУ. Molodoj uchenyj 2015. <https://moluch.ru/archive/> [opportunities for the development of tourism in the Kyzylorda region. Collection of the international scientific and practical conference" geography: science and education"]. Almaty. Al-Farabi Kazakh National UniversityKaznu. Young scholar 2015. [in Kazakh]
2. [Electronic resource]. - URL: <https://kazakhstan.travel/>[in Kazakh]
3. [Electronic resource]. - URL: <https://24.kz/>[in Kazakh]
4. [Electronic resource]. - URL: <https://syr-media.kz/>[in Kazakh]

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПОТЕНЦИАЛА КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

А.С. НУРГАЗИНА*, Н.С. ҚАЛИЛА

Актюбинский Региональный Университет им. К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: najzharkyn@mail.ru

Аннотация. Рекреационный туризм - это туризм, который вызывает у туристов душевную удовлетворённость, повышает интерес к жизни. В его число входят оздоровительные, познавательные, природные, культурно-исторические, спортивные, культурно-развлекательные объекты. Организация рекреационных ресурсов в целях туристской деятельности в зависимости от индивидуальных интересов каждого

человека является признаком новизны отрасли. Рекреационные ресурсы в туристской сфере многообразны в зависимости от истории формирования, места расположения, особенностей строения региона, района, населенных пунктов. Формирование туристской специфики того или иного региона напрямую зависит от рекреационного ресурса и возможностей этого места. Широкое распространение туристских рекреационных мест в регионах является основным источником новаторского развития туристской отрасли. В основе рекреации лежит нормализация. Рассматривается не только в лечебных целях, но и в духовной направленности. Понятие рекреации строится с элементами рекреационного места, рекреационной деятельности, рекреационной возможности и другие. Каждый регион имеет свою рекреационную специфику. Наличие возможностей способствует достижению определенного результата туристического уровня региона. Необходимо только уметь рационально, разумно организовать его. В результате появляются новые, востребованные широкой публикой, доступные практически каждому, высококлассные, неповторимые, расширяются рамки понятия туристской рекреации. Рекреация туристской отрасли, динамично развивающаяся на мировом уровне, является фактором, который никогда не выходит за рамки. Дело в том, что именно сфера, связавшись с каждой частью туризма, сформировала свою обширную нишу.

Ключевые слова. Туристическая рекреация, экскурсия, курорт, музей, мавзолей, внутренний туризм, туристы, этно-парк.

CURRENT STATE OF TOURIST AND RECREATIONAL DEVELOPMENT POTENTIAL OF KYZYLORDA REGION

A.S. NURGAZINA *, K.N. KALILA

K. Zhubanov University, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: najzharkyn@mail.ru

Annotation. Recreational tourism is tourism that makes tourists mentally satisfied and increases their interest in life. It includes recreational, educational, natural, cultural-historical, sports, cultural and entertainment facilities. The organization of recreational resources for tourist activities, depending on the individual interests of each person, is a sign of the novelty of the industry. Recreational resources in the tourism sector are diverse depending on the history of formation, location, features of the structure of the region, district, settlements. The formation of the tourist specifics of a particular region directly depends on the recreational resource and the capabilities of this place. The wide distribution of tourist recreational places in the regions is the main source of innovative development of the tourism industry. Recreation is based on normalization. It is considered not only for medicinal purposes, but also in a spiritual orientation. The concept of recreation is built with elements of a recreational place, recreational activity, recreational opportunity, etc. Each region has its own recreational specifics. The availability of opportunities contributes to achieving a certain result of the tourist level of the region. It is only necessary to be able to rationally, intelligently organize it. As a result, new, high-class, unique, popular with the general public, accessible to almost everyone, are emerging, and the scope of the concept of tourist recreation is expanding. The recreation of the tourism industry, which is dynamically developing at the global level, is a factor that never goes beyond. The fact is that it is the sphere, having connected with each part of tourism, that has formed its vast niche.

Key words. Tourist recreation, excursion, resort, museum, mausoleum, internal tourism, tourists, ethnopark.

МРНТИ 06.54.31

КОНЦЕПЦИЯ «УМНЫЙ ГОРОД»: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Б.А. ЖУНУСОВ^{[0000-0002-1888-8453]*}, **С.А. ЖУБАНАЗАРОВ**^[0000-0002-0782-7719]

М.К. ШАКИБАЕВ ^[0000-0002-2803-614X]

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Қазақстан

*e-mail: uch_sovetargu@mail.ru

Аннотация: От эффективного использования потенциала городов, правильного определения путей и направлений их развития во многом зависит реализация социально-экономической стратегии страны. В свете возросшей актуальности к проблемам «умных городов», их инновационного развития и значительной роли для конкурентоспособности национальной экономики Казахстана, и других стран научные интересы ученых сосредоточены на особенностях развития «умных городов».

Целью данной статьи является исследование факторов развития городов и разработка теоретических подходов и практических рекомендаций по совершенствованию проектов «умного города», обеспечивающих раскрытие его потенциала для повышения качества жизни в городе. Модель «Smart City» является современной стратегией технологического объединения разнообразных факторов городского развития направленной на развитие инфраструктуры с принципиально новыми возможностями централизованного управления, новым уровнем услуг и безопасности. В основе этой стратегии лежат технологические преимущества, которые позволяют централизованно собирать различные данные, обрабатывать и отображать их в том качестве, которое необходимо административному аппарату для эффективного управления городом.

Ключевые слова: город, «умный город», концепция, регион, стратегия, проект, цифровизация.

Введение. Вступление человека в эпоху четвертой промышленной революции ознаменовалось появлением совершенно новых черт в характере его обитания и образе жизни. Для защиты от врага, для обмена и торговли, для общественного разделения труда и административного управления люди стали объединяться в коллективы, выбирая и закрепляя за собой землю. В этом длительном историческом процессе человек создал одно из величайших творений своего гения – город. На заре человеческой культуры они появились в разных странах и на разных континентах.

В современный период жизни человеческого общества особое значение приобрели города, ставшие центрами сосредоточения индустрии, образования, науки и культуры, вобравшие в себя практически половину населения земного шара. Общие тенденции развития городов ведут к дальнейшему увеличению их социально-экономической роли, к постоянному расширению влияния на все стороны жизни общества. В Послании народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» от 1 сентября

2021 года Президент страны Касым-Жомарт Токаев наметил большую программу по развитию и внедрению управления городской среды на основе концепции «умный город» [1].

Образ жизни городского населения захватывает все большие ареалы во всех странах мира. XX век отмечен интенсивным развитием процесса урбанизации, охватившим обширные территории. С каждым годом увеличивается общая численность городского населения. В начале XX века в городах мира проживало 14% населения мира, в 1950 г. – 29%, в начале XXI века – 50%. В настоящее время в городах Казахстана проживают – 57%, в США – 80%, в Японии – 76%, в Германии – 90%, в России – 73%, в Европе – 90%. По прогнозам ООН к 2050 году в городах будут проживать 66% жителей земного шара [2].

Для современных городов в условиях рыночного ведения хозяйства имеется возможность государственного управления процессами урбанизации, проводится определенная политика регулирования роста крупных городов и организации архитектурно-пространственной среды обитания человека в целом. В Казахстане подобная политика строится на основе государственных (национальных) программ. В Казахстане в соответствии с государственной программой «Цифровой Казахстан» запланировано внедрение системы «Smart City» в таких пяти крупнейших городах Казахстана, как Нур-Султан, Алматы, Караганда, Шымкент и Актобе. Ключевыми характеристиками «умного города» были определены: комфорт, безопасность, эффективность и экологичность. России и Казахстану необходимо проанализировать и адаптировать имеющийся позитивный опыт в данной сфере. На основе государственной программы «Цифровой Казахстан 2020» в 2018 году разработана типовая модель «умных городов», которая путем внедрения передовых технологий зарубежных стран, в частности Китая, Южной Кореи, что, в конечном счете, позволит повысить рост конкурентоспособности экономики городов и благосостояния их населения.

Обзор литературы и источников. Город, как место сосредоточения населения с особым (в отличие от сельской местности) укладом жизни с давних времен стал объектом внимания мыслителей, ученых, общественных деятелей. О городе и его устройстве писали еще Аристотель и Платон. То есть уже на заре цивилизации обсуждались возможности лучшей жизни в городах формировались теоретические модели идеальных городов. Восточный мыслитель Аль-Фараби указывал: «Добродетельный город противоположен невежественному городу, городу безнравственному, городу обмена и заблудшему городу. Равным образом ему противоположны и отдельные люди – представители этих городов» [3].

В Эпоху Возрождения город становится главным центром развития культуры, науки, просвещения, что подвигло философов того времени искать в городах новые возможности

раскрытия человеческих свобод. Основоположителем утопического социализма Т.Мором (1478-1535 гг.) в книге «О наилучшем устройстве государства» была выдвинута идея равномерного расселения и уничтожения противоположности между городом и деревней. Создатель коммунистической утопии Т.Кампанелла (1568-1639 гг.) в работе «Город солнца» предложил концепцию города, в котором не было бы частной собственности, и господствовал бы всеобщий труд. Позднее эти вопросы рассматриваются в трудах Ж. Ж. Руссо (1712-1778 гг.), социалистов-утопистов Р. Оуэна (1771-1858 гг.), Ш. Фурье (1772-1837 гг.).

С самого момента зарождения городов, началось их становление как центральных мест в пространственном размещении населения. Во многих работах учёных первой трети XX века города рассматривались с точки зрения градостроительных возможностей и географического размещения, например, работы: Мерлен П. Новые Города. Районная планировка и градостроительство; Мерфи Р.Э. Американский город; Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов. Вопросы экономики города рассмотрены в работах современных зарубежных ученых: О'Салливан А. Экономика города; Флорида Р. Кто твой город? Креативная экономика и выбор места жительства; Котлер Ф., Котлер М. Как завоевать города и страны; Бурак П.И. Основы экономики крупного города и др.

Города стали центрами, в которых создаются новые технологии, размещаются предприятия и штаб-квартиры корпораций. Города стали местами производства большей части валового продукта. Эти обстоятельства способствовали новому осмыслению экономической роли города, поисков механизмов более эффективного раскрытия его социально-экономического потенциала. Вопросы городского развития и урбанизации в Казахстане сегодня являются одними из наиболее актуальных в отечественной науке, они исследовались в работах казахстанских ученых, таких как Искаков У.М., Есентугелов А.Е., Нурланова Н.К., Ильина И.Н., Рахметова Р.У., Жакенова К.А. и др.

Рост населения, динамичное развитие информационно-коммуникационных технологий и многие другие практические аспекты современности, с которыми сталкиваются современные города, приводят к пересмотру подходов к управлению городским развитием. В данном исследовании предлагается рассматривать разработку цифровых платформ «умного города», исходя из системного преобразования социально-экономических процессов в оптимальный для управления вид, на основе безопасности, с учетом психологических и когнитивных особенностей жителей городов. Эта проблема может быть решена созданием цифровых платформ нового класса, основанных на нейроуправлении знаниями и искусственном интеллекте.

Актуальность цифровой трансформации, как на уровне отдельного бизнеса, так и на уровне целых отраслей экономики формирует нарастающий интерес к проблемам и возможностям, рискам и выгодам, которые становятся возможными в рамках цифровой экономики. Поэтому потребители и бизнес, государство и сообщества ожидают грандиозных результатов от цифровизации экономики, социальные, экономические и геополитические последствия которой, как и в предыдущих промышленных революциях, будут колоссальными. Отсюда важно то, как страны могут использовать результаты для развития цифровой экономики, и немаловажно определить наиболее значимые особенности развития цифровой экономики. В этой связи, особым фактором, который непросто понять и измерить, выделяется уровень цифрового доверия, и именно он остается ключевым условием развития глобальной цифровой экономики, определяющим конкурентоспособность цифровой экономики страны. Более того, без него дальнейшее развитие невозможно. В исследовании Mastercard предложен способ изучить и измерить уровень «цифрового доверия», а также оценить состояние и скорость цифрового развития. Впервые в отчете 2017 года авторы исследования школы им. Флетчера измерили уровень доверия к инновациям: 42 из 60 стран проанализировали по четырем критериям – потребительское поведение и отношение к новым технологиям, опыт их использования и инновационный климат, и в числе сформулированных выводов значится необходимость повышения уровня цифрового доверия [4].

Развитие информационно-коммуникационных технологий повлекло их применение в сфере городского планирования, муниципального управления, что стало условием для формирования концепции «умных городов», которая (в разной мере) нашла отражение в современной литературе о применяемых в городах технологиях управления и особенностях отношения к ним горожан. В этих работах отмечается важность развития современных технологий, как части глобального научно-технического и технологического развития, которое поглощает современные города и людей, указывается на дороговизну технологических проектов, доминирование в отрасли транснациональных корпораций. Особую обеспокоенность вызывают проблемы безопасности при передаче личных данных, их утечек в открытый доступ. Кроме того, поднимаются этические проблемы сбора данных, и использования их корпорациями для получения большей прибыли, проблемы размывания идентичности и культурных ценностей местных сообществ.

Этим вопросам посвящены книги, доступные на русском языке: Василенко И.А., Люлько А.Н., Василенко Е.В. «Умный город» XXI века: возможности и риски смарт-технологий в городском ребрендинге; Энтони Таунсенд Умные города: большие данные, гражданские хакеры и поиски новой утопии; Шлингман П., Нордстрем К. «Urban Express. 15

правил нового мира, в котором главные роли у городов и женщин». В Казахстане, России, как и в странах Европы и США, существуют специализированные информационные платформы, позволяющие реализовывать концепцию «умный город». Например, информационная система умных городов (SCIS) – это платформа знаний для обмена данными, опытом и ноу-хау, а также для сотрудничества в создании умных городов, обеспечивающих высокое качество жизни своих граждан в чистой, энергоэффективной и климатически благоприятной городской среде. SCIS объединяет разработчиков проектов, города, исследовательские институты, промышленность, экспертов и граждан со всей Европы. На портале представлены не только десятки проектов, систематизированных по группам (транспорт, энергетика и др.), но и описан опыт на примере городов, которые можно посмотреть на примере интерактивной карты, представлены ответственные лица по каждому проекту и бюджеты [5].

Но кроме городов Европы к этой платформе подключены города из разных стран мира (Казахстан и Россия не участвуют). Например, город Тяньцзинь (Китайская народная республика), подключён к проекту Triangulum, включающий в себя интеграцию секторов энергетики, транспорта, ИКТ через проекты lighthouse. Но это не мешает городу реализовывать собственную концепцию «смарт сити», в частности в нём разрабатываются проекты облачных технологий, внедрение 5G для формирования цифрового пространства городской администрации с жителями города и его инфраструктурными объектами, «умных супермаркетов», «умный транспорт», электронные автобусные остановки, строительство умного порта, различные интеллектуальные системы управления в сфере ЖКХ и т.д.

На портале электронного Правительства Республики Казахстан систематизирована информация о реализации проекта «умный город», представлены инициативы в этой сфере. Показан опыт внедрения проектов в сфере транспорта, социального обслуживания, жилищно-коммунального хозяйства и другие. Оценка реализации проектов «умный город» отражена в таблице внутренних рейтингов Республики Казахстан по «умным» городам за полугодие [6].

Изучение литературы и источников позволило выявить и ряд негативных последствий, несбывшихся ожиданий от внедрения концепции «умный город». В частности, Радж Панну, соучредитель Smart Cities NYC, крупнейшей в США конференции на эту тему, признал, говоря о внедрении концепции умного города на Лонг Бич, озабоченность по поводу конфиденциальности данных, корпоративного использования персональных данных граждан и потенциального государственного надзора [7].

Как известно, Лондон лидирует по количеству камер видеонаблюдения на душу населения. По некоторым оценкам, количество городских камер к концу 2019 составила более 600 тыс., а еще через 5 лет превысит 1 млн. Каждый житель британской столицы в среднем

попадает в объектив камеры в 200-300 раз в сутки. Системы видеонаблюдения (CCTV) установлены буквально везде – на офисных зданиях, частных домах и даже на небольших судах, пришвартованных на набережный канал Regent в центральном Лондоне. Это позволяет властям максимально широко использовать технологию распознавания лиц, которая призвана помочь полиции фиксировать местонахождение преступников и предотвращать угрозы. Однако не все с этим согласны, в городе даже появилась некоммерческая организация Big Brother Watch, которая проводит кампании по защите гражданских прав и конфиденциальности. Что касается повышения результативности деятельности правоохранительных органов, как пишет The Guardian, за последние несколько лет использование полицией технологии распознавания лиц привело к поразительно слабым результатам. Изучив с ее помощью данные сотни тысяч людей, британские правоохранительные органы произвели лишь несколько арестов. При этом 81% подозреваемых, пойманных с помощью систем распознавания лиц, оказались случайными свидетелями [8].

Обзор литературы и источников показал, что имеются достаточно глубокие исследования проблем развития городов, но вместе с тем существует множество декларируемых целей, которые не так просто реализовать на практике. В настоящее время система и принципы управления «умным городом» нуждаются не только в новых теоретических подходах, но и в разработке соответствующих методологий, методов и технологий управления.

Методология и методика исследования. В процессе исследования городского управления в рамках проекта «смарт сити» город и технологии следует рассматривать как объекты/субъекты управления с экономической и технократической точки зрения. Тем самым методология исследования разворачивается с позиций позитивистской теории. Вместе с тем, авторы понимают, что в определенном смысле город делают люди, которые проявляют себя в своих взаимоотношениях, создавая тем самым свою городскую идентичность, уникальность, которые делают его психологически, духовно, эмоционально комфортным для проживания, интерес представляют количественные и качественные характеристики понятия «комфортная зона проживания». Поэтому в работе поднимаются этические аспекты использования информационно-коммуникационных технологий.

Позитивистский подход предопределяет использованные в работе методы исследования: диалектического познания, логического анализа, научного обобщения, системного анализа, группировки данных, статистического анализа. Для решения поставленных перед данным исследованием задач использованы методы описательного

характера и анализ кейсов, в рамках которых изучен международный опыт и определены основные тренды развития городов в ближайшей перспективе. Использование данных методов направлено в первую очередь на создание теоретической базы для обоснования подходов к формированию более системной, концепции «умный город» и ее практической реализации. Позитивистский подход включает в себя рационализм, требующий строгости в определении вопросов целесообразности, в нашем случае, целесообразности концепции «умного города» в конкретном месте в конкретное время. В данном исследовании «умный город» это не абстрактная категория, но вполне материальный объект представленный совокупностью информационных технологий, их материальных носителей и других составных частей, обладающих определенной стоимостью, с одной стороны. С другой стороны, «умный город» направлен на более эффективное решение управленческих задач, где эффективность может быть представлена вполне исчисляемыми количественными или качественными показателями.

Это позволяет сформировать некоторую дихотомию концепции «умного города»:

- рассмотрение проекта «умный город» как совокупность затрат (отнесенных на расходную часть муниципального бюджета) или как источник получения прибыли (дополнительных доходов муниципального бюджета);
- «умный город» как система улучшения управления внутри государственных и муниципальных ведомств или улучшение взаимодействия власти с гражданами;
- использовать технологии как новые возможности для доступа горожан к ограниченным ресурсам (консюмеризм) или с помощью технологий вовлекать горожан в систему управления ограниченными ресурсами (например, через механизм электронной демократии);
- каковы приоритеты и последовательность распространения умных технологий (начинать с убыточных или, наоборот, с эффективных предприятий или сфер деятельности).

Отдельного методического пояснения требует организация пространственной среды, в которой реализуется концепция «умного города». Это связано с тем, что на практике каждое программное решение в рамках «умного города» будет реализовано в конкретной среде, например, в транспортной сфере города. Но возникает вопрос, должна ли эта программа быть согласованной (синхронизированной) с транспортной системой пригорода, междугородних или межрегиональных перевозок. То есть «умный город» – это составная часть «умного региона/государства», или это некий хаб, объединяющий совокупность разных технологий на уровне муниципалитета, в том числе технологий «умного дома».

Таким образом, на основе изложенного материала, раскрывающего различные аспекты формирования городов и проектов «умного города» в разных странах мира, сущностные характеристики понятия «умный город» как объекта научного исследования, проведенного анализа современного состояния проекта «умный город» в Казахстане, России и в других странах, а также показателей развития городов, результатов научных исследований и мнения населения, были определены основные пара-метры «умного города» и далее будут подробнее раскрыты. В целом они сформулированы с учетом основных стратегических документов Казахстана (Послание Президента страны народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана», Стратегия «Казахстан-2050», «Государственная программа «Цифровой Казахстан-2020», «Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года», «Программа развития территорий на 2021-2025 годы» и др.).

Результаты и обсуждение. В настоящее время рост численности городского населения и неконтролируемый рост городов стали одной из серьезнейших проблем. Вместе с тем, растущая информатизация общества, активное внедрение информационных технологий во все аспекты жизнедеятельности человека, резкий рост темпа жизни и прочие социальные, экономические, экологические, общественные нужды требуют разработки новых методов управления городом. Сегодня города – это самостоятельные и самодостаточные социально-экономические, общественно-политические и технико-промышленные центры, функционирующие как самостоятельные единицы, как в национальной, так и в международной системе. К настоящему времени уже насчитывается около 140 городов мира, претендующих на звание «умных», большинство из которых сконцентрированы в Северной Америке и Западной Европе (International Journal, 2016).

Результаты, полученные по итогам исследований, проведенной Mc Kinsey Global Institute выявило, что более 60% глобального ВВП генерируется за счет 600 крупнейших городов мира, так называемых «City 600» [9]. При этом необходимо отметить, что список в ближайшие годы может существенно измениться, и во многом это связано с высокой степенью цифровизации общества и динамичными процессами субурбанизации, когда наблюдается миграция из менее благополучных регионов в крупные города с высоким уровнем жизни.

Сегодня не существует единого определения концепции «умного города», как и ее архитектуры, но в результате анализа научных работ были выявлены три варианта модели от трех крупных компаний: IBM, Accenture и Microsoft. Они были выделены из всего числа вариантов модели на основе частоты цитирования в научных статьях и реального успешного применения в различных городах мира.

В ходе исследования было определено, что сегодня необходимы действия по поиску моделей управления городами, не только максимально эффективно использующих имеющиеся ресурсы и обеспечивающих высокий уровень жизни, но и вовлечения горожан в процесс их распределения. Для изучения данной модели был проведен анализ литературы, более 60 научных статей, и множества электронных источников. Это позволило установить, что для каждого города может быть разработано своё видение понятия «умный город». Однако в этом многообразии терминов и определений можно выявить три подхода к пониманию определения «умный город», такие как социальный, нормативный и технологический. Обобщенная классификация представлена ниже в таблице 1

Главные признаки классификации	Классификация определений		
	Идеологическое измерение (каково видение умного города?)	Нормативное измерение (где/какая сфера?)	Технологическое/инструментальное измерение (кому будет передан результат проекта «Smart city»?)
Цель создания «Smart city»	Улучшение качества жизни жителей	Формирование устойчиво зеленой среды для жизни	Инновационная трудовая жизнь
Элементы	Услуги	Инфраструктура	Человеческий/социальный капитал

Таблица 1. Классификация определений понятия «умный город».

Представленный обзор определений понятия и модели «умный город» свидетельствует о том, что он имеет черты, так называемой экосистемы, представляющей собой среду, обеспечивающую условия для инновационного развития и распространения цифровых сервисов, цифровых продуктов, приложений и устройств в конкретном секторе цифровой экономики [10]. Цифровая среда города охватывает различные сферы городской жизни, которые требуют регулирования для повышения её безопасности, устойчивости, экономичности.

Выводы и рекомендации. Города, как и ранее, остаются центрами притяжения рабочей силы и производят большую часть глобального валового продукта. Но бушующая по сей день пандемия существенно усложнила жизнь в городах, усилилась сегрегация, возросла расходная часть бюджетов, увеличилась долговая нагрузка.

На фоне роста затрат муниципалитеты и государства изыскивают новые возможности получения необходимых ресурсов для обеспечения нормальной жизнедеятельности и

устойчивости социально-экономической системы. Одним из действенных инструментов, сопутствующих в этом поиске, стал проект «умный город», но этот положительный эффект может быть достигнут только при взвешенном, обдуманном, научно обоснованном подходе при его реализации.

Риски сокращения бюджетных доходов муниципалитетов выводят на первый план вопросы экономии и получения доходов от внедрения проекта «умный город». Среди таких возможностей проект «умный город» может предложить цифровизацию таких сфер городского хозяйства, как межевание и землепользование, жилищно-коммунальное хозяйство и инфраструктура, энергетика, транспорт, здравоохранение.

Механизм реализации проекта «умный город» видится более надежным, когда он будет реализован не как частный или корпоративный проект, но как составная часть государственной политики в сфере повышения качества жизни населения, повышения эффективности государственного и муниципального управления, цифровизации экономики всей страны.

Инструментарий реализации проекта «умный город» будет более эффективен при широком использовании государственного и муниципального частного партнёрства. Это партнёрство должно активизировать малый и средний бизнес, создавать технологические компании для работы на местном уровне, тем самым создавая новые высокотехнологичные рабочие места. Одним из действенных инструментов по популяризации идеи «умного города» и его эффективной реализации может стать игровая платформа, на которой могут быть смоделированы решения актуальных проблем по вопросам функционирования проекта «умный город».

Дальнейшее распространение проекта «умный город» будет нуждаться в квалифицированных кадрах для его реализации и дальнейшего сопровождения. Соответственно необходимо создавать специализированные программы высшей и средней профессиональной подготовки, формировать центры компетенций и распространения эффективных практик. Муниципальными и государственными органами должны быть разработаны методические рекомендации для чиновников по вопросам реализации проекта «умный город», предусмотрены курсы повышения квалификации по этому направлению. Вовлечение граждан в реализацию проекта «умный город» может стать залогом его эффективного функционирования. Поэтому при его реализации целесообразно развивать электронную демократию на местном уровне, всесторонне учитывать общественное мнение и быть внимательными к политике, проводимой глобальными корпорациями в этой сфере.

Современные стратегии успешно реализуются в том случае, если люди, живущие и работающие в городе, признают эти стратегии своими, если они начнут выступать в качестве соавторов, когда их видение будущего станет составной частью городской стратегии. Ключевыми характеристиками умного города являются комфорт, безопасность, эффективность и экологичность. Казахстану и России необходимо тщательно проанализировать и адаптировать имеющийся позитивный опыт в данной сфере.

Практическая значимость работы, сформулированная в научных рекомендациях и предложениях, состоит в ее возможном использовании при разработке и дальнейшем совершенствовании стратегии социально-экономического развития страны, программ по цифровизации экономики, индустриально-инновационному развитию и при реализации мер по развитию стратегии «умных городов» Казахстана, России и других стран.

Список литературы

1. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны / Послание Президента Касым-Жомарт Токаева народу Казахстана // Казахстанская правда. – 2021. – 2 сентября.
2. Умные города как «столицы» цифровой экономики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/umnye-goroda-kak-stolitsy-tsifrovoy-ekonomiki>. Дата обращения 20.04.2021.
3. Аль-Фараби «Философские трактаты» /Пер. с араб. – Алматы: «Наука», 1970. - 429 с.
4. ТОП 10 стран с наиболее развитой цифровой экономикой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-11/17/content_73129160.htm. Дата обращения 05.05.2021.
5. Smart Cities Marketplace. Creating smart cities together [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.smartcities-infosystem.eu Дата обращения 13.05.2021.
6. Умные города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart city \(Умный город\), создания комфортных условий для граждан](https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart city (Умный город), создания комфортных условий для граждан). Дата обращения 14.05.2021.
7. Smart Cities: Civic Evolution Or Tech Dystopia? Alena Maschke, Long Beach business journal November 4, 2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lbbusinessjournal.com/smart-cities-civic-evolution-or-tech-dystopia> Дата обращения 14.05.2021.

8. Британский акцент: как в Лондоне развивают технологии умного города.- Режим доступа: <https://telesputnik.ru/materials/iot-digital-life-style/article/britanskiy-aktsent-kak-v-londone-razvivayut-tekhnologii-umnogo-goroda/> Дата обращения 20.04.2021.

9. Котлер Ф. Как завоевать города и страны / Ф. Котлер, М. Котлер. – 2014. – 340с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lifeinbooks.net/chto-pochitat/kak-zavoevat-goroda-i-stranyi-filip-kotler-milton-kotler/#> Дата обращения: 13.05.2021.

10. Акаткин Ю.М., Карпов О.Э., Конявский В.А., Ясиновская Е.Д. Цифровая экономика: концептуальная архитектура экосистемы цифровой отрасли // Бизнес-информатика. – 2017. – № 4 (42). – С. 17-28.

References

1. Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova protsvetaniya strany / Poslanie Prezidenta Kasym-Jomart Tokaeva narodý Kazahstana (2021) // Kazahstanskaia pravda. [The unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the country's prosperity / Message from President Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan.] [in Russian]

2. Ýmnye goroda kak «stolitsy» tsifrovoy ekonomiki. [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: <https://cyberleninka.ru/article/n/umnye-goroda-kak-stolitsy-tsifrovoy-ekonomiki>. Data obraeniya 20.04.2021. [Smart cities as "capitals" of the digital economy. [Electronic resource]. – Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/umnye-goroda-kak-stolitsy-tsifrovoy-ekonomiki>.] [in Russian]

3. Al-Farabi «Filosofskie traktaty» / Per. s arab. (1970) – Almaty: «Naýka».[Al-Farabi "Philosophical treatises" / Per. from Arabic. - Almaty: «Science», 1970. - 429 p.] [in Russian]

4. TOP 10 stran s naibolee razvitoi tsifrovoy ekonomiko [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-11/17/content_73129160.htm. Data obraeniya 05.05.2021.[TOP 10 countries with the most developed digital economy]. [in Russian]

5. Smart Cities Marketplace. Creating smart cities together [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: www.smartcities-infosystem.eu Data obraeniya 13.05.2021.

6. Ýmnye goroda [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: [https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart city \(Ýmny gorod\), sozdaniya komfortnyh ýsloviy dlia grajdan](https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart%20city%20(%C3%90mny%20gorod),sozdaniya%20komfortnyh%20ysloviy%20dlya%20grajdan). Data obraeniya: 14.05.2021. [Smart cities [Electronic resource]. – Access mode: [https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart city \(Smart city\), creating comfortable conditions for citizens](https://egov.kz/cms/ru/smart-cities#:~:text=Smart%20city%20(%C3%90mny%20gorod),sozdaniya%20komfortnyh%20ysloviy%20dlya%20grajdan)] [in Russian]

7. Smart Cities: Civic Evolution or Tech Dystopia? Alena Maschke, Long Beach business journal November 4, 2019. [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: <https://lbbusinessjournal.com/smart-cities-civic-evolution-or-tech-dystopia>. Data obraeniya: 14.05.2021.

8. Britanskii aktsent: kak v Londone razvivaiyt tehnologii ymnogo goroda.- Rejim dostýpa: <https://telesputnik.ru/materials/iot-digital-life-style/article/britanskiy-aktsent-kak-v-londonerazvivayut-tekhnologii-umnogo-goroda/> Data obraeniia: 20.04.2021.[British accent: how smart city technologies are being developed in London -umnogo-goroda] [in Russian]

9. Kotler F. Kak zavoevat goroda i strany / F. Kotler, M. Kotler. (2014.) [Elektronnyi resýrs]. – Rejim dostýpa: <https://lifeinbooks.net/chto-pochitat/kak-zavoevat-goroda-i-stranyi-filip-kotler-milton-kotler/#> Data obraeniia: 13.05.2021. [Kotler F. How to conquer cities and countries][in Russian]

10. Akatkin Iý.M., Karpov O.E., Konlavskii V.A., Iasinovskaiia E.D. (2017) Tsifrovaiia ekonomika: kontseptýalnaia arhitektýra ekosistemy tsifrovoi otrasli // Biznes-informatika [Digital Economy: Conceptual Architecture of the Digital Industry Ecosystem // Business Informatics.] [in Russian]

«АҚЫЛДЫ ҚАЛА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

Б.А. ЖУНУСОВ*, С.А. ЖУБАНАЗАРОВ, М.К. ШАКИБАЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: uch_sovetargu@mail.ru

Аңдатпа. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық стратегиясын жүзеге асыру көбінесе қалалардың әлеуетін тиімді пайдалануға, олардың даму жолдары мен бағыттарын дұрыс анықтауға байланысты. Ақылды қалалардың проблемаларына қатысты өзектіліктің жоғарылауына байланысты олардың инновациялық дамуы және Қазақстанның ұлттық экономикасының бәсекеге қабілеттілігі үшін маңызды рөлі ғалымдардың ғылыми қызығушылығы ақылды қалалардың даму ерекшеліктеріне бағытталған.

Осы мақаланың мақсаты - қалалардың дамуындағы кейбір факторларды зерттеу және «ақылды қаланы» басқару жүйесін жетілдіру, оның экспорттық әлеуетін құру және халықтың әл-ауқатын жақсарту бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттелетін тақырыптың ғылыми және теориялық аспектілерін зерттеу, ғылыми әдістерді қолдана отырып статистикалық мәліметтерді жинау, өңдеу және талдау, гипотезаларды растау үшін экономикалық-математикалық модель құру арқылы қол жеткізуге болады. Осы проблемалар мен кедергілерді шешу қалаларды абаттандырудың жаңа моделін - «ақылды қала» тұжырымдамасын қолдану болып табылады.

Smart City моделі қаланы дамытудың әртүрлі факторларын біріктіретін заманауи стратегия болып табылады және түбегейлі жаңа орталықтандырылған басқару қабілеттерімен, қызметтер мен қауіпсіздіктің жаңа деңгейімен инфрақұрылымды дамытуға бағытталған. Қаланы дамытудың бұл стратегиясы әр түрлі деректерді орталықтан жинауға, өңдеуге және әкімшілік аппаратқа қаланы тиімді басқаруға қажетті сапада көрсетуге мүмкіндік беретін технологиялық артықшылықтарға негізделген.

Түйін сөздер: қала, «ақылды қала», тұжырымдама, аймақ, стратегия, жоба, цифрландыру.

THE CONCEPT OF «SMART CITY» : THEORY AND PRACTICE

B.A. ZHUNUSOV*, S.A. ZHUBANAZAROV, M.K. SHAKIBAEV

Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: uch_sovetargu@mail.ru

Annotation. The implementation of the country's socio-economic strategy largely depends on the effective use of the potential of cities and the correct identification of ways and directions for their development. In light of the increased relevance to the problems of smart cities, their innovative development and a significant role for the competitiveness of national economy of Kazakhstan research interests of scientists focused on the development of smart cities.

The purpose of this article is to study certain factors of urban development and develop scientific and practical proposals and recommendations for improving the management system of the «smart city», increasing its export potential and improving the well-being of the population. The goal can be achieved by studying the scientific and theoretical aspects of the subject, collecting, processing and analyzing statistical data using scientific methods, building an economic and mathematical model to confirm hypotheses. The solution to these problems and obstacles can be the application of a new model for improving cities – the implementation of the «smart city» concept.

The «Smart City» model is a modern strategy for combining various factors of urban development and is aimed at developing infrastructure with fundamentally new centralized management capabilities, a new level of services and security. At the heart of this city development strategy are technological advantages that allow you to centrally collect various data, process and display them in the quality that is necessary for the administrative apparatus to effectively manage the city.

Keywords: city, «smart city», conception, region, strategy, project, digitalization.

МРНТИ 10.77.01

ГЕНЕЗИС УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПОНЯТИЯ ХУЛИГАНСТВА

Б.Б. БОЛАТОВА [0000-0002-5635-0427] *, **Н.Е. УРБИСИНОВА** [0000-0002-0420-9798]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: bibinur.bolatova@mail.ru

Аннотация. В статье приводится определение к термину «Хулиганство». Раскрывается понятие и описывается история возникновения хулиганства. Применение норм уголовного законодательства в отношении хулиганов и пути привлечения к ответственности.

Ключевые слова: Хулиганство, административное правонарушение, уголовное правонарушение, преступление, ответственность несовершеннолетних.

Введение понятия хулиганства соответствует смене парадигмы. Это понятие появилось в Великобритании в 1960-х годах, ознаменовав переход от ритуализованного, дионисийского насилия, применяемого к логике игры, к преднамеренному, организованному насилию. Само слово "хулиган" было придумано журналистом, который использовал название особенно жестокой ирландской семьи викторианской эпохи «Хулиганы» для обозначения наблюдавшегося тогда насильственного поведения. Акты хулиганства изучались, в основном, в англоязычных странах, которые первыми столкнулись с проблемой такого рода, последовательно с точки зрения изменений в социальном пространстве стадиона [1], растущей автономии молодежи в 1950-1960-х годах, развития молодежных культур или субкультур (хулиганы, скинхеды, панки т. д.), разрушения рабочего класса [2,3] и как результат сегментарной связи, созданной социальным функционированием рабочего класса [4], и, наконец, распространение этого явления на остальную Европу путем имитации, после драматических событий на стадионе Хейзел в 1985 году. Таким образом, хулиганство слишком часто анализируется, как и обычная преступность, исключительно с точки зрения социального детерминизма: исключение само по себе не может объяснить преступность и девиантное поведение. Это всего лишь один фактор риска среди других. Только «когда накапливаются социальные недостатки – низкий доход семьи, плохое жилье и соседство, неблагополучная семья – обнаруживается значительная статистическая корреляция между бедностью и преступностью» [5].

Уголовно-правовая защита общественной безопасности и порядка является одним из важных способов обеспечения мира и стабильности в нашем государстве.

В данной статье хотелось бы провести юридический анализ хулиганства, предусмотренного в ст. 293 Уголовного Кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК [6, ст. 293]), ответственность за совершение, которого предусмотрена в статье 435 Кодекса об административных правонарушениях (далее – КРКоАП) [7, ст. 435].

Важно подчеркнуть, что при расследовании уголовных дел в отношении несовершеннолетних учитывается недостаток их жизненного опыта, подражание взрослым, стремление подростков утвердить уважение к себе в среде, в которой они вращаются.

Установленные меры, помогающие несовершеннолетним преодолеть трудности при уголовном судопроизводстве рассматривает Уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан. При производстве предварительного следствия закон требует обращать внимание на ряд характеристик, установленные законодательством [8, ст. 172-174].

Закон обязывает по каждому делу несовершеннолетнего выяснить возможность подстрекательства и иных форм соучастия со стороны взрослых.

Необходимо с особой осторожностью решать вопросы об аресте подростка. Ведь арест несовершеннолетнего в качестве меры наказания может использоваться, только в особых случаях. Исключительными случаями могут являться тяжесть совершенного преступления, совершение преступления неоднократно, непосредственная связь с преступной группой, ненадлежащее поведение несовершеннолетнего в ходе предварительного следствия и т.д. Задержание и заключение под стражу обвиняемого несовершеннолетнего лица производится путем соблюдения требований следующих статей ст. 132, 139, 140-143, 150 УПК РК [8]. При решении вопроса о санкции на арест подростка прокурор обязан ознакомиться со всеми документами и лично допросить несовершеннолетнего обвиняемого (подозреваемого). Было бы неправильно отказаться от этих мер только из-за несовершеннолетия обвиняемого или подозреваемого. Возраст не должен оказывать влияние на оценку содеянного и личности несовершеннолетнего.

Санкция статьи 435 КРКоАП предусматривает наказание родителей или лиц, их заменяющих (усыновители, опекуны, попечители детей, приемные родители) несовершеннолетнего за проступок в возрасте, указанный в статье Кодекса в случае, если такое хулиганство предусмотрено частью первой статьи 293 УК РК.

Как известно, законодатель учитывает административную ответственность по КРКоАП за деяние, в данном случае за хулиганство, которое предусмотрено в УК РК. Иначе говоря, деяние предусмотрено УК РК даже не как уголовное правонарушение, а как преступление, поскольку санкция части первой статьи 293 УК РК предусматривает в качестве альтернативы лишение свободы, но ответственность наступает административная по статье 435 КРКоАП в

случае, если субъектом хулиганства выступает несовершеннолетний. Тем самым, диспозиция статьи 435 КРКоАП содержит бланкетную норму, содержание которой раскрывается в части первой статьи 293 УК РК, а ответственность, тем не менее, наступает по КРКоАП.

В данном случае получилось так, что преступность деяния определяется уголовным законом, наказуемость определяется законодательством об административных правонарушениях.

Можно утверждать, что преступление как составная часть уголовного правонарушения и наказание за преступление предусмотрены в УК РК [ст.4, 10 УК РК], а не в иных законах или кодексах.

Субъектом преступления согласно статье 293 УК РК не может быть лицо моложе шестнадцатилетнего возраста. В то же время непосредственно несовершеннолетний лично не подлежит наказанию по 435 КРКоАП, поскольку за него ответственности подлежат родители или лица, их заменяющие.

Безусловно, хулиганство как правонарушение причиняет вред охраняемым интересам личности, общества и государства. Поэтому полагаю, что санкция статьи 435 КРКоАП в силу своей мягкости в размере семи месячных расчетных показателей не совсем адекватно отражает соразмерность административного наказания за действие, указанное в статье 293 УК РК.

Для правоохранительной и правоприменительной деятельности важное значение имеет качество самого правотворческого процесса, имеющее целью свести к минимуму наличие в законодательстве как конкурирующих норм, так и особенно коллизионных норм. В противном случае не исключены, например, ситуации, когда оба закона считают поступок неправомерным и за его деяние один кодекс определяет административное наказание, а другой кодекс - уголовное, что может не лучшим способом сказаться на эффективности правоохранительной и правоприменительной деятельности.

Важно, чтобы результаты перевоспитания подростка были проведены путем контроля за его поведением, своевременного устройства в учебные заведения или трудоустройства.

Основой деятельности в системе специальных мер предупреждения преступности несовершеннолетних является работа органов внутренних дел, прокуратуры и суда. Но и немаловажную роль играет и общественность. По-моему, мнению для того, чтобы снизить уровень преступности среди несовершеннолетних они должны заняться какой-либо деятельностью. Например, во времена СССР, когда существовали пионерские и комсомольские партии, пионерские лагеря, различные спортивные и развлекательные заведения, т.е. подросткам было чем заниматься и где проводить свое время. Но в настоящее

время вроде бы существуют и спортивные секции, и развлекательные заведения, но все это стоит денег и довольно таки немалых и поэтому это становится не по карману многим подросткам.

Поэтому для того, чтобы снизить уровень преступности, необходимо полноценное участие взрослых в жизни ребенка, участие молодежи в значительных культурных мероприятиях, для того, чтобы они могли заниматься какой-либо полезной деятельностью в свободное от учебы время.

Список литературы

1. Эренберг А., 1991, Культ производительности, Кальманн-Леви, Париж
2. Тейлор, Ю. (1971). Помешанный на футболе: спекулятивная социология футбольного хулиганства. Социология спорта, 357.
3. Кларк, Дж. (1973). Футбол, хулиганство и скинхеды, Бирмингем, Центр современных культурных исследований.
4. Элиас Н., Даннинг Е., 1986, Спорт и цивилизация: мастер насилия, Файяр, французский перевод 1994, Париж [на французском].
5. Филлиуль Р., 2001, Социология развития, Паф, Париж.
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан: кодекс Республики Казахстан, 3.07. 2014.
7. Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» – 2014 – ст. 434.
8. Уголовный-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Учебно-практическое пособие. - Алматы, 2002. м. 1975. - С. 172-174.

References

1. E'renberg A., (1991) Kul't proizvoditel'nosti, Kal'mann-Levi, Parizh. Ehrenberg A [Le culte de la performance], Calmann-Levy, Paris [in French].
2. Tejlor, Yu. (1971). Pomeshannyj na futbole: spekulyativnaya sociologiya futbol'nogo xuliganstva. Sociologiya sporta. Taylor, Y. (1971). [Football mad: a speculative sociology of football hooliganism]. The sociology of sport.
3. Klark, Dzh. (1973). Futbol, xuliganstvo i skinxedy, Birmingem, Centr sovremennykh kul'turnyx issledovanij. Clarcke, J. Football, hooliganism and the skinheads, Birmingham, Center for contempory cultural studies.

4. E'lias N., Danning E., (1986) Sport i civilizaciya: master nasiliya, Fajyar, francuzskij perevod 1994, Parizh [na francuzskom].Elias N, Dunning E.[Sport et civilisation: la violence maîtrisée], Fayard, traduction française 1994, Paris [in French].

5. Filliyul' R., (2001), Sociologiya razvitiya, Paf, Parizh.Fillieule R. [Sociologie de la délinquance], Puf, Paris [in French].

6. Ugolovnyi Kodeks Respubliki Kazakhstan [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan], 2014, Article 293 [in Russian].

7. Kodeks Respubliki Kazakhstan Ob administrativnyh pravonarusheniyah" [The Code of the Republic of Kazakhstan.On Administrative Infractions]. – 2014. Article 434 [in Russian].

8. Ugolovnyi-processualnyi Kodeks Respubliki Kazakhstan: Uchebno-practicheskoe posobie. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan: Educational and practical guide] - Almaty, 2002. m. 1975. - С. 172-174. [in Russian].

БҰЗАҚЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИ

Б.Б. БОЛАТОВА *, Н.Е. УРБИСИНОВА

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: bibinur.bolatova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада «бұзақылық» терминіне анықтама берілген. Бұзақылық ұғымы ашылып, оның пайда болу тарихы сипатталады. Бұзақыларға қатысты қылмыстық заңнама нормаларын қолдану және жауапкершілікке тарту жолдары.

Түйін сөздер: Бұзақылық, әкімшілік құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, кәмелетке толмағандардың жауапкершілігі.

GENESIS OF THE CRIMINAL LAW CONCEPT OF HOOLIGANISM

B.B. BOLATOVA*, N.E. URBISINOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: bibinur.bolatova@mail.ru

Abstract. The article distributes rendering "Hooliganism". Concept is revealed and genesis of hooliganism is reported. Application on criminal law in relation to hooligans and ways of bringing to justice.

Key words: Hooliganism, administrative offence, criminal offence, crime, responsibility of adolescents.

FTAMP 06.56.31

ӨЗІН-ӨЗІ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Б.Ж. БОЛАТОВА^[0000-0003-1597-0555], **Г.Т. КУНУРКУЛЬЖАЕВА**^[0000-0002-0042-7341]

А.А. БАКУБАЕВА^{[0000-0002-9437-4147]*}

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: botik1984@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада стандартты емес жұмыспен қамтудың формасы ретіндегі өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың қызметін заңдастырудың, мемлекеттік реттеудің қажеттілігі негізделеді. Мақаланың мақсаты – әлем елдеріндегі өзін-өзі жұмыспен қамту нарығының жағдайын, реттеу тәжірибелерін талдау, жүргізілген талдау негізінде отандық еңбек нарығын реттеу тетіктерін жетілдіру. Зерттеу барысында өзін-өзі жұмыспен қамту нарығының даму тенденциясы қарастырылып, әлемнің бірқатар елдері бойынша ағымдағы жағдайы зерттеледі. Дамыған елдердің (Ұлыбритания, Америка Құрама Штаттары, Канада) және көрші Ресей Федерациясының еңбек нарығының жағдайына салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу барысында шет мемлекеттерде өзін-өзі жұмыспен қамту нарығын мемлекеттік реттеудің негізгі нысаны ретінде салықтық реттеу тетіктері қарастырылатындығы анықталды. оның ішінде кәсіби салық азаматтардың табыс деңгейіне пропорционалды түрде өседі. Талдау негізінде өзін-өзі жұмыспен қамту нарығын мемлекеттік реттеудің Қазақстан Республикасындағы мәселелері келтіріледі. 2019 жылдан бері арнайы салық – бірыңғай жиынтық төлем енгізілгенімен, азаматтарды өзін-өзі жұмыспен қамту деп тану, олардың ерікті түрде бұл салықты төлеуіне қатысты бірқатар проблемалар бар. Жасалған қорытынды мемлекетте қолға алынған салықтық механизмді одан әрі жетілдіру қажеттілігін негіздеуге бағытталған. Зерттеу нәтижелері еңбек нарығын дамыту бағдарламаларын жасақтауда пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: жұмыссыздық, өзін-өзі жұмыспен қамту, жұмыс күші, кәсіби табыс, еңбек нарығы, салық, мемлекеттік реттеу.

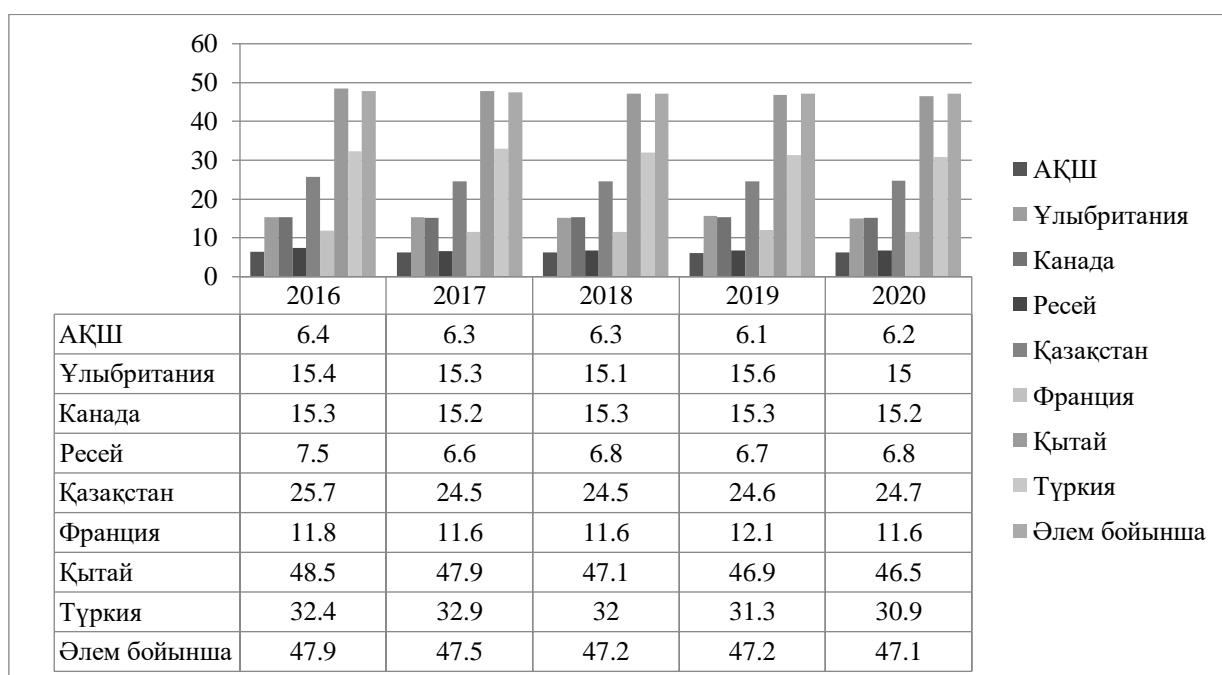
Кіріспе. Бүгін де еңбек нарығының жаңа тенденциясы ретінде стандартты емес жұмыспен қамту формасының кеңеюі байқалады. Үкімет бұл саланы мемлекеттік реттеуде бірқатар қиыншылықтармен кезігеді, себебі олар көбіне ресми ақпараттарда көрініс таппайтын «көлеңкелі» нарықты құрайды. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың бір бөлігі формалды емес негізде жұмыс жасайды, яғни салықтар мен сақтандыру төлемдерін төлемейді. Салдарынан мемлекет мүмкін деген түсімдерді толық алмайды, ал өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтар әлеуметтік кепілдіктер мен болашақта зейнетақының жоғары мөлшерін алу мүмкіндігінен айырылады.

Соңғы онжылдықта байқалатын қызмет көрсету саласының дамуы өзін-өзі жұмыспен қамту секторының кеңеюіне, халықтың өмір сүру деңгейінің артуына ықпал етті. Мемлекет те

өзін-өзі жұмыспен қамтумен қоса, шағын бизнестің дамуын жұмыссыздықты жою тәсілі ретінде қарастырады. Дамыған елдерде үкімет салықтық саясат арқылы шағын кәсіпкерліктің дамуына жағдайлар жасайды.

Зерттеу әдістемесі. Мақаланың теориялық және тәжірибелік негізі ретінде өзін-өзі жұмыспен қамтудың шетелдік тәжірибесін бойынша ақпараттың мазмұнының ашылу ерекшеліктеріне байланысты көптеген зерттеушілердің еңбектері алынды. Зерттеу барысында оларға сараптамалық әдіс қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер. Халықаралық еңбек ұйымының мәліметтеріне сәйкес, 2020 жылдың қорытындысы бойынша өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі әлем бойынша 47,1% құрады (1-сурет).

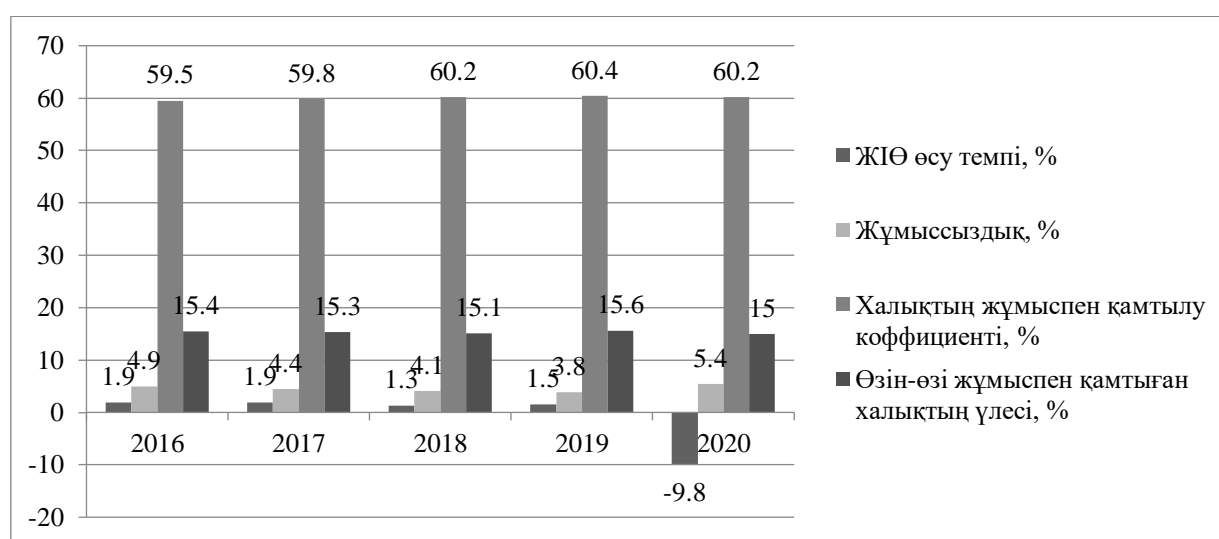
1-Сурет. Әлем елдері бойынша жұмыс күшінің құрамындағы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың үлесі, 2016-2020 жылдар

Ескерту: [1] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған.

Даму деңгейлеріне қарай елдер арасында бұл көрсеткіш түрлі дейгейде екенін ескеру қажет. Дамыған елдерде (2020 жылға: Германия – 9,8, АҚШ – 6,2, Ұлыбритания – 15, Швеция – 9,5, Швейцария – 14,6, Франция – 11,6, Жапония – 10,1) жалпы жұмыс күшінің құрамында өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың үлесі 15%-ға дейін құрайды. Бұл елдердегі жеке кәсіпкерлер мен өзін-өзі жұмыспен қамтығандар категорияларының заңды түрде ажыратылғандығының себебі. Ал дамушы елдерде көрсеткіш 20-40% аралығында, кей елдерде одан да көп шаманы құрайды (Үндістан – 76, Қытай – 46,5, Бразилия – 32,6, Оңтүстік Корея – 24,6, Түркия – 30,9).

Еуропалық жұмысшылардың 14%-ға жуығы өзін-өзі жұмыспен қамтылғандар болып табылады. Олар фриланс мамандарынан бастап үй тазалаушыларына дейін әр түрлі топты құрайды және бүкіл Еуропа елдерінің экономикасында көптеген рөл атқарады. Оңтүстік және Шығыс Еуропада өзін-өзі жұмыспен қамту деңгейі жоғары болғанымен, Солтүстік және Батыс Еуропада жұмыс күшінің өзін-өзі жұмыспен қамту деңгейі төмен. Жаһандану мен технологиялық өзгерістермен қоса басқа да жаһандық трендтер дүниежүзі бойынша еңбек нарығына елеулі ықпал етті. Еуропада бұл кейбір саладағы жұмыс орындарына деген қажеттіліктің жойылуына әсер етіп, жеке сектор жаңа жұмыс орындарын ашуда қиыншылықтармен кезікті.

Ұлыбритания. Ұлыбританияның заңнамасында жұмысшыларды жалдамалы және өзін-өзі қамтығандар бойынша қатаң бөлініс жоқ. Дегенмен, еңбек статусын анықтауға мүмкіндік беретін бірнеше жағдайлар бар. Мысалы, егер азамат компанияға жұмыс істесе, бірақ өзінің құралдарын пайдаланып, қызметкерлерді өз қаржысына жалдаса, ол өзін-өзі жұмыспен қамтығандар категориясына жатқызылады. Десек те, қай жағдай болмасын, еңбек статусын жұмысшы мен жұмыс беруші арасындағы қатынастың бар-жоғы айқындайды. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық жалпы жұмыс күшінің 15%-ын құрайды (2-сурет).

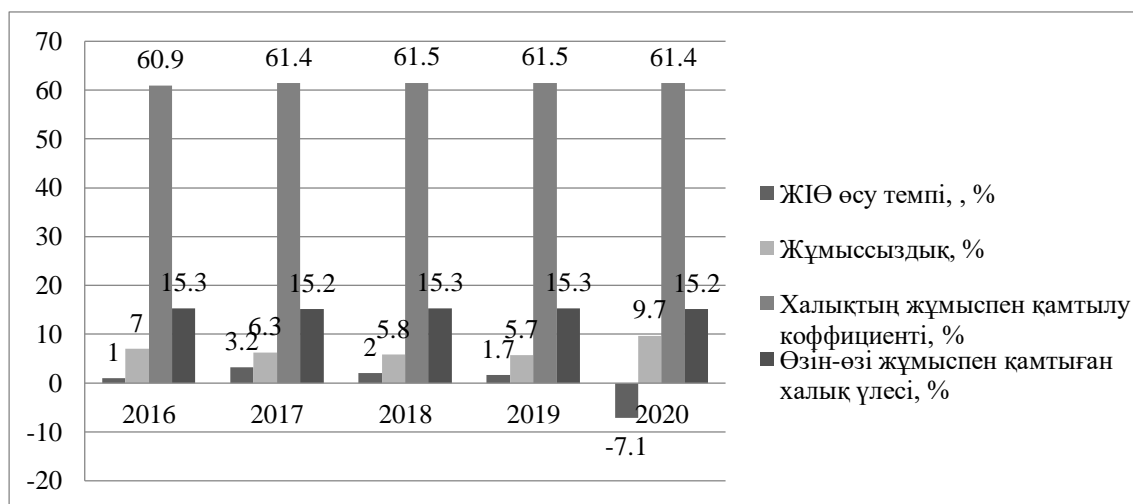
2 – Сурет. Ұлыбритания елінің негізгі көрсеткіштері, 2016-2020 жылдар

Ескерту: [2] және [3] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған.

2-суретте көрсетілгендей, 2020 жылы ЖІӨ деңгейінің өсу темпі теріс көрсеткіште (-9,8%) болған. 2016-2019 жылдар аралығында жұмыссыздық деңгейі қысқарып, оң нәтиже болғанымен, 2020 жылы 1,9% артты. Нәтижесінде жұмыспен қамтылу деңгейі 0,2% қысқарды. Дегенмен, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық үлесі 0,1% артты. Бұл өзгерістер эпидемиологиялық ахуалға байланысты орын алған әлемдік дағдарыстың салдары.

Ұлыбританияда өзін-өзі жұмыспен қамтығандар өздігінен де, серіктестік құрамында да жұмыс жасай алады. Өзін-өзі жұмыспен қамту бизнесті ұйымдастыруға пара-пар. Сол себепті бұл нарықтағы барлық азаматтар жеке кәсіпкер болып саналады. Жеке кәсіпкерлер салықтық реттеу органдарына тіркеліп, жылына екі рет салық төлейді. Мемлекеттік реттеу тәжірибесінде салық мөлшерлемесі барлық жұмыс жасайтын халық үшін бірдей, кәсіпкерлер басқа жұмысшы категориясынан бөліп қарастырылмайды. Салық салынбайтын ең төменгі табыс – 10 600 фунт. Базалық салықтық мөлшерлеме – 20%. Салық салу мөлшерлемесі табыс көлеміне қарай 2-45% шамасында өзгеріп отырады [4].

Канада. Әлем елдері ішінде Канада миграциялық саясаты дамыған, жетілдірілген болып есептеледі. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына мүше елдер ішінде жыл сайын Канада біліктілігі жоғары жұмыс күшін иммигрант ретінде қабылдап келеді. Оның басты себептерінің бірі халықтың қартаю тенденциясының орын алуы, салдарынан жұмыс күшінің жеткіліксіздігі. Сол себепті иммиграция кадрларды тартуға, экономикалық өсімді ынталандыруға, әлемдік экономикада алдыңғы орындарды сақтап қалуға ықпал етеді. Үкімет тарапынан да елдің экономикалық, әлеуметтік, демографиялық жағдайын бірқалыпты ұстап тұратын бұл саясат әрі қарай қолдау таппақ. Канаданың еңбек нарығындағы негізгі көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау 3-суретте келтірілді.

3 –Сурет. Канада елінің негізгі көрсеткіштері, 2016-2020 жылдар

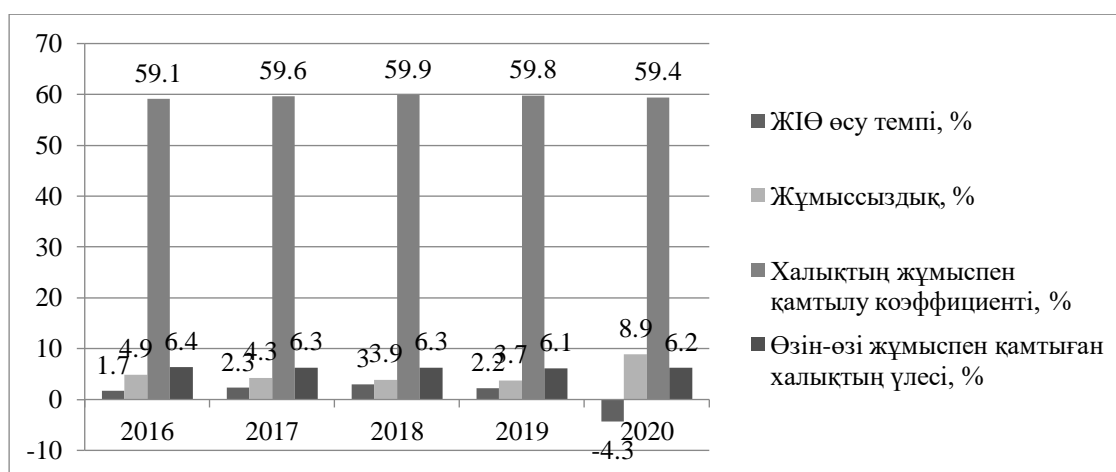
Ескерту: [3] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған.

Ұлыбритания секілді әлемдік дағдарыстан Канаданың да зардап шеккенін көруге болады. ЖІӨ өсу темпі 2017 жылдан бері тек кему тенденциясын көрсетуде. 2017-2020 жылдар аралығында ЖІӨ деңгейі 120%-ға қысқарған. Жұмыссыздық деңгейі 2016-2019 жылдар аралығында 1,3% қысқарғанымен, 2020 жылы 3%-ға артқаны анықталды.

Канадада өзін-өзі жұмыспен қамтығандарға арналған арнайы иммиграция бағдарламасы бар. Бағдарлама ағылшын тілін меңгерген, өз елінде өзін-өзі қамтыған ретінде екі жылдық жұмыс тәжірибесі бар, өмір сүруге, кәсібін 1 жыл бойы жүргізуге жеткілікті қаражаты бар кез келген елдің азаматына елде тұрақты тұруға құжат алуға мүмкіндік береді. Алайда, рұқсат берілетін өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың қызмет түрі шектеулі: фермерлер, мемлекеттің мәдени саласына үлес қосуға ынталы азаматтар (редактор, музыкант, журналист, жазушы, дизайнер, зергер, т.б.).

Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар арнайы прогрессивті шкаладағы табыс салығын төлейді: 47 мың долларға дейін 15%, 47-95 мың доллар арасындағы табысқа 20,5%, 95-147 доллар арасында болса 26%, т.с.с. Зейнетақы төлемдері бойынша өзін-өзі қамтығандар өздері жауапты болып келеді және 5700 доллардан асатын табыстың 10,5%-ын зейнетақы қорына аударады. Салық салынатын табысты жалпыға ортақ шығындарды шегеру арқылы азайту мүмкіндігі қарастырылған. Оларға: банктік төлемдер, жол жүру шығыстары, жарнамалық шығыстар, үйден жұмыс жасайтындарға кейбір үй шығыстарын шегеруге болады [5].

АҚШ. Америка Құрама Штаттарында кез-келген адам жеке кәсіпкер, тәуелсіз мердігер, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің мүшесі болса, ол салық салу тұрғысынан өзін-өзі жұмыспен қамтыған болып саналады. Оларға музыкант, дәрігер, жылжымалы мүлік бойынша агенттер, заңгер, бағдарламалық қамтамасыз етуді жасаушылар, т.б. мамандар бола алады. 2020 жылдың қорытындысы бойынша өзін-өзі жұмыспен қамтығандар жұмыспен қамтылған халықтың 6,2%-ын қамтыды (4-сурет).

4 – Сурет. АҚШ елінің негізгі көрсеткіштері, 2016-2020 жылдар

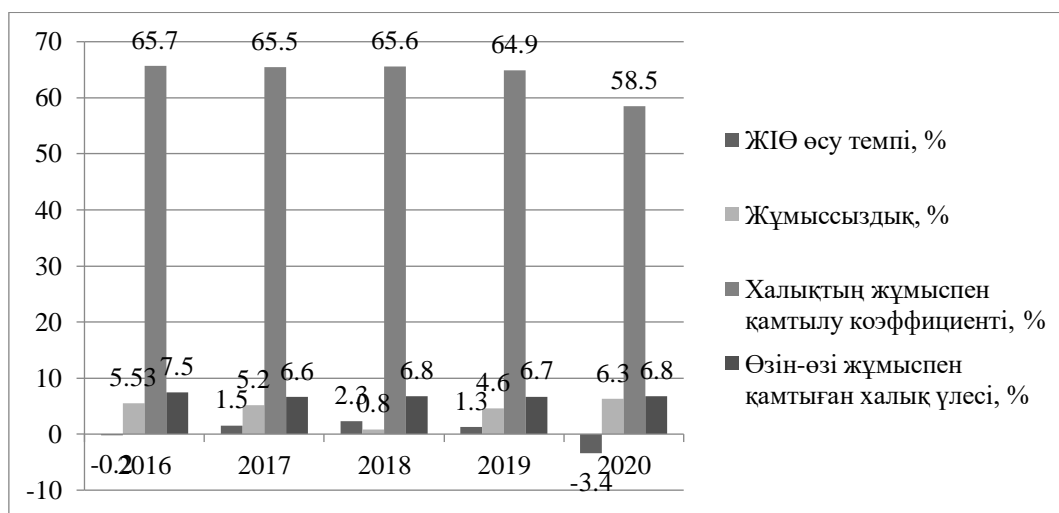
Ескерту: [2] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

Әлемдік дағдарыс салдары АҚШ-та да өз ізін қалдырғанымен, жұмыспен қамтылу деңгейінде мардымсыз ғана өзгерістер болды. Алайда жұмыссыздық деңгейі 2020 жылы 2019

жылмен салыстырғанда 5,4%-ға артқан. Өзін-өзі жұмыспен қамтылған халық үлесі бірқалыпты деуге болады, көрсеткіш тек 6,1-6,4% деңгейінде өзгеріс отырады.

Өзін-өзі жұмыспен қамтыған ретінде тіркелу үшін салықтық қызметтен сәйкестендіру нөмерін алады. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үлесіне кейбір үй жағдайындағы бизнес иелері кіреді. Оларды құқықтық мәртебесі өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саласындағы жеке кәсіпкерліктер секілді. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үшін медициналық және әлеуметтік сақтандыру жарналарын біріктіретін өзін-өзі жұмыспен қамту салығы бар. Мөлшерлемесі – 15,3%, оның 2,9%-ы медициналық сақтандыруға, 12,4%-ы әлеуметтік жинақ. Одан бөлек өзін-өзі жұмыспен қамтығандар жеке табыс салығын төлейді. Оның көлемі табыс көлеміне тәуелді: табыс 10 мың доллардан асқан жағдайда – 10%, 414 мың доллардан асса – 39,6%, 10 мың доллардан төмен табыста салық төленбейді [4].

Ресей Федерациясы. Ресейде соңғы жылдары халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі төмендегенімен, өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үлесі бірқалыпты (5-сурет). 2018 жылы қараша айында кей аудандарда (Мәскеу қаласы, Мәскеу облысы, Калужская облысы, Татарстан республикасы) «Кәсіби табыс салығы» арнайы салықтық режимді пайдалану бойынша тәжірибе жүргізу туралы федералды заң қабылданған болатын. Заңға сәйкес, 10 жыл бойы (31.12.2028ж. дейін) мемлекеттік органдарда тіркелу қажеттілігі жоқ жеке кәсіпкерлер арнайы салықтық режим бойынша салық төлейді. 2020 жылдан бастап бұл өзгеріс тағы 19 облысты қамтыды.

5 – Сурет. Ресей Федерациясының негізгі көрсеткіштері, 2016-2020 жылдар

Ескерту: [2] және [6] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

5-суретте көрсетілгендей, 2018 жылы жұмыссыздық деңгейі ең төменгі мәнге ие болғанымен, 2 жылда 5,5 көрсеткішке артып, 6,3%-ды құрап отыр. Әлемдік дағдарыс салдарынан ЖІӨ өсу темпі 2020 жылы теріс көрсеткішке ие болды. Халықтың жұмыспен

қамтылу деңгейі де 2016 жылдан бері төмендеп келе жатқанын байқаймыз. 2019 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтығандарға қатысты қабылданған жаңа салықтық өзгерістер өз тиімділігін толық көрсете алмай, өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың тек 0,1%-ға артуын ынталандырды.

Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар кәсіби табысқа салынатын салықты төлейді: жеке тұлғамен жұмыс жасайтындарға – 4%, жеке кәсіпкерлер мен ұйымдарға қызмет көрсетушілерге – 6%. Оның ішінде 1,5%-ы міндетті медициналық сақтандырудың Федералды қорына аударылады. Жаңа өзгерістің нәтижесінде өзін-өзі жұмыспен қамтитындар 13%-ды құрайтын жеке табыс салығынан 3 есе төмен салықты төлейді. Салықтық түсімнің негізгі бөлігі (63%) аймақтық бюджетке, қалған 37% міндетті медициналық сақтандыру қорына аударылады [7].

Жобаның арқасында «көлеңкелі» табыста жүрген азаматтарға өзінің қызметін заңдастыруға барлық жағдай жасалған. «Менің салығым» («Мой налог») мобильді қосымшасы арқылы азаматтар онлайн түрде өзін-өзі жұмыспен қамтыған ретінде тіркеліп, бюрократиялық процедураларсыз төлемдерін автоматты түрде есептеп, уақытылы төлеп отыра алады. Осылайша, салықтық жүктеменің азаюы, қосымша әрекетсіз (тіркелу, банк, есеп, декларациямен жұмыс, т.б.) салықты төлеу мүмкіндігі заңды түрде жұмыс жасауға ниеті бар азаматтарды өз қызметін заңдастыруға ынталандырмақ. Жоғарыда аталған заң өзін-өзі жұмыспен қамтылғандарды көлеңкеден шығарып, аймақтық бюджеттердің жүктемесін азайтады.

Талдау нәтижесінде дамыған елдерде өзін-өзі жұмыспен қамтудың дамуына үкіметпен белсенді түрде қолдау көрсетіліп, бірқатар жеңілдіктер жасалғандығын байқаймыз. Еуропа Одағы мен АҚШ-та өзін-өзі жұмыспен қамтығандар іскерлік, әлеуметтік, делдалдық қызмет, сонымен қатар кеңес беру, жарнамалау, бөлшектеп сату, франчайзинг негізіндегі қызмет, т.б. қызметтерді көрсетеді. Жүргізілген талдауда дамыған елдерде өзін-өзі жұмыспен қамтылған халықтың қызметі арнайы салық түрлерімен реттеліп отырылатынын байқауға болады.

Қорытынды. Қазақстанға қатысты қарастыратын болсақ, өзін-өзі жұмыспен қамтылған халық туралы құқықтық негіздегі түсінікті қалыптастыру енді қолға алынып келеді. Мемлекет алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі өзін-өзі жұмыспен қамтылғандардың қызметін заңдастыру болып табылады. Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің тиімді механизмі экономикада сапалы сілкініс тудыруға, мемлекетпен екіжақты, сенімді қарым-қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді. Экономиканың негізгі құраушысы болып табылатын өзін-өзі жұмыспен қамту нарығын реттеу де кезекті мәселеге айналды.

Қазақстанда ресми жұмыспен қамтылғандардың ішінде 27,4%-ы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халыққа тиесілі. Олардың дәстүрлі қызмет саласы құрылыс, жөндеу жұмыстары,

сауда, қызмет көрсету, оқыту, т.б. қамтиды. Олардың табыс көлемі де 30-300 мың аралығында құбылмалы. Табыс көлеміне қарай: кедейлікке жақын, орта табыстағылар және 150 мыңнан жоғары табыстағылар. Халықтың бұл үлесі заңды қызметке тіркелмеген, еңбек саласындағы әлеуметтік кепілдіктерге ие бола алмайды және көп жағдайда зейнетақылық аударымдары жоқ. Оның себептері ретінде бюрократиялық механизмдер, салықтан жалтару, тиісті заңнамалық міндеттемелердің болмауы, зейнетақы аударымдардың аз мөлшерінен болашақта қажет деп таппауы болады.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында өзін-өзі жұмыспен қамтылғандардың қызметін заңдастыру мәселесі көтерілген болатын [8]. Осының негізінде бірқатар өзгерістер енгізіліп, 2019 жылдан бастап өзін-өзі жұмыспен қамтылғандар үшін «Бірыңғай жиынтық төлем» жаңа салығы енгізілді. Аталған өзгеріс нәтижесіз жұмыспен қамтылғандарды «көлеңкеден» шығаруға, олардың қызметін заңдастыруға, еңбек нарығын толық талдауға және оларға мемлекеттік қолдау шараларын жүйелендіруге мүмкіндік тудырды.

Бірыңғай жиынтық төлем – бұл зейнетақы, салық, медициналық сақтандыру және әлеуметтік төлемдерді біріктіретін, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халыққа арналған арнайы төлем. Оның мөлшерлемесі тұрақты: астана, облыс орталықтары мен ірі қалалар үшін – 1 АЕК, шағын елді мекендер үшін 0,5 АЕК. Ол айына 1 рет төленеді және оның 1/10 бөлігі – салық, 2/10 бөлігі – әлеуметтік сақтандыру, 3/10 бөлігі – зейнетақы, 4/10 бөлігі – медициналық сақтандыруға аударылады. Сонымен қатар, технологиялық даму қарқыны өршіген кезеңде, халыққа өзін-өзі жұмыспен қамтыған ретінде тіркелу, тиісті төлемдерді төлеу және салықтық органдармен еш қиындықсыз байланысатын тетіктерді жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Ұзақ уақыттан бері өзін-өзі жұмыспен қамтығандар экономиканың формалды емес секторында, ешқандай салықтар мен әлеуметтік төлемдер жасамай қызмет етті. Оның бірқатар теріс салдары да бар: тиісті статусының болмауынан заңсыз қызметі үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту қаупі, банктен несие ала алмау, заңды тұлғалармен жұмыс жасаудағы қиыншылықтар, т.б.

Қазіргі таңда өзін-өзі жұмыспен қамту әлем елдерінің барлығында дерлік кездеседі және оның жылдам таралуы мемлекеттік органдар тарапынан реттеу мен бақылау бойынша тиісті шаралардың қолданылуын талап етеді. Бұл жағдайда қызметті құқықтық негізде реттеу мәселесі өзекті: бір жағынан мемлекеттің салықтық түсімдерді алуы, екінші жағынан өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың кәсіпкерлік құқықтарының қорғалуы мен әлеуметтік қамтамасыз етілуі. Батыс Еуропа мен АҚШ елдерінде өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық пен мемлекет

арасындағы қатынасты реттеу бойынша тиімді қадамдар жасалып, бұл мәселе шешімін тапқан болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Official statistics of the World Bank organization. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS?locations=CA-KZ> (date of request: 18.01.2021)

2. Official statistics from the Office for National Statistics of the United Kingdom. Retrieved from <https://www.ons.gov.uk/> (date of request: 23.01.2021)

3. Мировой атлас данных: мировая и региональная статистика, национальные данные, карты и рейтинги [Электронный ресурс]. - URL: <https://knoema.ru/atlas> (дата обращения: 21.01.2021)

4. Кострова Ю.Б., Шибаршина О.Ю. Анализ подходов к регулированию самозанятости населения: российский и международный опыт // Экономика труда. – 2018. - №4. – с. 1137-1146.

5. Warren Orland Self employed taxes Canada – Rates and Guide. Retrieved from <https://www.wealthsimple.com/en-ca/learn/self-employed-taxes-canada#:~:text=For%202020%2C%20self%2Demployed%20Canadians,to%20a%20maximum%20of%20%245%2C796.00> (date of request: 20.01.2021)

6. Федеральная служба государственной статистики Российской Федерации [Электронный ресурс]. - URL: <https://rosstat.gov.ru/accounts> (дата обращения: 19.01.2021)

7. Скруг В.С. Регулирование процесса легализации налогообложения доходов самозанятых граждан в Российской Федерации на современном этапе // Экономика труда. – 2019. - №1. – с. 535-552.

8. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы Қазақстан халқына арналған Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері Жолдауы. - URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidentin-nazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar (жүгінген күні: 17.01.2021)

References

1. Official statistics of the World Bank organization. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.SELF.ZS?locations=CA-KZ> (date of request: 18.01.2021)

2. Official statistics from the Office for National Statistics of the United Kingdom. Retrieved from <https://www.ons.gov.uk/> (date of request: 23.01.2021)

3. Mirovoj atlas dannyh: mirovaya i regional'naya statistika, nacional'nye dannye, karty i rejtingi [World data atlas: world and regional statistics, national data, maps, rankings]. Retrieved from <https://knoema.ru/atlas> (date of request: 21.01.2021) [in Russian]

4. Kostrova U.B., Shibarshina O.U. (2018) Analiz podhodov k regulirovaniyu samozanyatosti naseleniya: Rossijskis i mezhdunarodnyj opyt [Analysis of approaches to self-employment regulation: Russian and international experience], Ekonomika truda. [in Russian]

5. Warren Orlans Self employed taxes Canada – Rates and Guide. Retrieved from <https://www.wealthsimple.com/en-ca/learn/self-employed-taxescanada#:~:text=For%202020%2C%20self%20employed%20Canadians,to%20a%20maximum%20of%20%245%2C796.00> (date of request: 20.01.2021)

6. Federal'naya sluzhba gosudarstvennoj statistiki Rossijskoj Federacii [Federal state statistic service of Russian Federation]. Retrieved from <https://rosstat.gov.ru/accounts> (date of request: 19.01.2021) [in Russian]

7. Skrug V.S. (2019) Regulirovanie processa legalizacii nalogooblazheniya dohodov samozanyatyh grazhdan v Rossijskoj Federacii na sovremennom etape [Regulation of the process of legalization of taxation of income of self-employed citizens in the Russian Federation at the present stage], Ekonomika truda. [in Russian]

8. Kazakhstan Respublikasynyn Tungysh Prezidenti N. Nazarbayevtin 2018 zhylygy 10 kantardagy Kazakhstan halkyna arnalgan Tortinshi onerkasiptik revoliuciya zhagdajyndagy damudyn zhana mumkindikteri Zholdauy [State of the Nation address by the first president of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev from January 10, 2018 New opportunities under the fourth industrial revolution]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylygy-10-kantar (date of request: 17.01.2021) [in Kazakh]

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ САМОЗАНЯТОСТИ

Б.Ж.БОЛАТОВА, Г.Т. КУНУРКУЛЬЖАЕВА, А.А.БАКУБАЕВА *

Актыбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: botik1984@mail.ru

Аннотация. В статье обосновывается необходимость легализации, государственного регулирования деятельности самозанятого населения, как одной из форм нестандартной занятости. Цель статьи – анализ состояния рынка самозанятости, практики регулирования в странах мира, совершенствование механизмов регулирования отечественного рынка труда на основе проведенного анализа. В ходе исследования рассматриваются тенденции развития рынка самозанятости и изучается текущее состояние по ряду стран мира. Проводится сравнительный анализ состояния рынка труда развитых стран (Великобритания, США, Канада) и соседней Российской Федерации. В ходе исследования установлено, что в качестве основной формы государственного регулирования рынка самозанятости в иностранных государствах рассматриваются механизмы налогового регулирования. В том числе налог на профессиональный доход будет расти пропорционально уровню доходов граждан. На основе анализа приводятся вопросы государственного регулирования рынка самозанятости в Республике Казахстан. Несмотря на то, что с 2019 года введен специальный налог – единый совокупный платеж, существует ряд проблем с признанием граждан самозанятыми, с их добровольной уплатой данного налога. Сделанный вывод направлен на обоснование необходимости дальнейшего совершенствования налогового механизма, принятого в государстве. Результаты исследования могут быть использованы при разработке программ развития рынка труда.

Ключевые слова: безработица, самозанятость, рабочая сила, профессиональный доход, рынок труда, налоги, государственное регулирование.

FOREIGN EXPERIENCE OF STATE REGULATION OF SELF-EMPLOYMENT

B.ZH.BOLATOVA, G.T. KUNURKULZHAYEVA, A.A. BAKUBAYEVA *

K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: botik1984@mail.ru

Abstract. The article analyzes the need for legalization, state regulation of the activities of the self-employed population. The purpose of the article is to analyze the state of the self-employment market, regulatory practices in the countries of the world, and improve the mechanisms for regulating the domestic labor market based on the analysis. The study examines the trends in the development of the self-employment market and examines the current state in a number of countries around the world. A comparative analysis of the state of the labor market of developed countries (Great Britain, USA, Canada) and the neighboring Russian Federation is carried out. The study found that the mechanisms of tax regulation are considered as the main form of state regulation of the self-employment market in foreign countries. The

tax on professional income will grow in proportion to the level of income of citizens. Based on the analysis, the issues of state regulation of the self-employment market in the Republic of Kazakhstan are presented. Despite the fact that a special tax – a single aggregate payment – has been introduced since 2019, there are a number of problems with the recognition of citizens as self-employed, with their voluntary payment of this tax. The conclusion is aimed at substantiating the need for further improvement of the tax mechanism adopted in the state. The results of the study can be used in the development of labor market development programs.

Keywords: unemployment, self-employment, labor force, professional income, labor market, taxes, state regulation.

ҒТАМР 06.81.23

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Ш. ИСМАИЛОВА ^[0000-0002-5784-8526], **А.А. БЕКБАУОВА** ^{[0000-0001-6338-7909]*}

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

*e-mail: abikosha_07@mail.ru

Андатпа. Бұл мақала Қазақстандағы зияткерлік меншік нарығына шолу жасайды. Қазақстандағы зияткерлік меншік нарығының перспективалық өсу нүктелері көрсетілген. Сондай-ақ, ғылымды қажетсінетін кәсіпорындарға талдау жүргізіліп, оның негізінде ұсыныстар берілді.

Нарықтық экономика жағдайында зияткерлік меншік нарықтағы нарықтық тауашаны басып алу және ұстап тұру құралы, ғылымды көп қажет ететін өнім мен жоғары технологиялар көзі, ішкі нарықта да, әлемдік нарықта да, сондай-ақ мәміленің дербес объектісі ретінде де сұранысқа ие бәсекеге қабілетті ғылымды көп қажет ететін өнімді жасау элементі болып табылады. Қазіргі экономикалық процестер компанияның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырудың жаңа факторының пайда болуына әкелді.

Зияткерлік меншік жүйесін дамыту мәселелері, оның объектілері шеңберін ұлғайту құқықтарды тіркеу және пайдалану туралы нормаларды, сондай-ақ бұзылған құқықтарды уақтылы және тиімді қорғау нормаларын қамтитын зияткерлік-шығармашылық қызмет нәтижелерін құқықтық қорғаудың тиімді жүйесін құруды талап етеді.

Қазіргі жағдайда зияткерлік меншік әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды факторына айналуға. Мақалада Қазақстанда және шетелде зияткерлік меншік нарығын қалыптастыру және кеңейту мәселелері қарастырылған, нарықтың проблемалары мен перспективалары талқыланады.

Түйін сөздер: зияткерлік меншік, сандық құқықтар, инновациялық қызмет, бизнес пен биліктің өзара әрекеті.

Қазақстан Республикасы – саяси құрылымы жағынан президенттік басқару формасындағы біртұтас мемлекет. Еліміздің Конституциясына сәйкес, Қазақстан Республикасы өз-өзін демократиялық, құқықтық, зайырлы әлеуметтік мемлекет ретінде танытады. Егемен Еліміз 1993 жылдан бастап Дүниежүзілік Зияткерлік меншік ұйымының мүшесі болып табылады.

Қазақстан Республикасы зияткерлік меншік мәселелеріне, оларды құқықтық реттеу мен жетілдіруге айтарлықтай көңіл бөлуде. ҚР тәуелсіздігінің алғашқы жылдары «Қазақстан Республикасы Президентінің меморандумында» Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан үшінші мың жылдықтың шегіне тек түпкілікті реформаланған экономикамен ғана емес, сондай-ақ тұрақты экономикалық өсумен, халықтың өмір сүру деңгейінің артуымен, іс жүзінде инфляцияның нөлдік деңгейімен, ашық және толығымен ырықтандырылған

экономикамен, икемділігімен, барлық жаңаға бейімділігімен, жедел іскерлік белсенділігімен ерекшеленетін, жақындауға тиіс екенін айқындады[1;109].

Бұдан әрі Қазақстан Республикасы Президентінің дәстүрлі түрде жыл сайын жариялайтын Қазақстан халқына Жолдауында "Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету басымдықтарының бірі қорғалған сауда маркасы және зияткерлік меншік құқығы бар тауарларды өндіру үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады"[2] деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасы Президентінің айтуынша, «Индустриялық-инновациялық даму аясындағы жобалардың әлеуметтік маңызы зор. Бұл бағдарлама экономиканы жаңғыртудың басты бағдары болып қала береді. Барлық мемлекеттік органдар бұл жұмысты өзінің негізгі алаңдаушылығы деп есептеуі керек... Инновациялық гранттар бөлу арқылы перспективалы ғылыми зерттеулерді қаржыландыруға арналған бюджет шығыстарын ұлғайтудың маңызы зор. "Ғылым туралы" жаңа заң - ғылымды жүйелі мемлекеттік қолдаудың негізін қалайды. Отандық ғалымдарды қолдау қажет екенін айтты. Назарбаев Университетінің айналасында трансферт пен жаңа технологиялар жасауға жәрдемдесетін инновациялық-зияткерлік кластер қалыптасуға тиіс» деп тілге тиек етті.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев нарықтық қоғам дамуының үйреншікті бағдарын өзгертетін өзінің "Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай жиырма қадам" атты ел халқына Жолдауында: "Қазақстанда, егер тұтастай экономика бойынша қарайтын болсақ, жылына бір қызметкер 17 мың долларға өнім өндіреді. Дамыған елдерде бұл көрсеткіш 90 мың доллардан асады. Қорытынды өте қарапайым: бізге жағдайды түзету - өнімділікті арттырып, инновацияларды өндіру керек". Біздің еліміз үшін ғылым мен техниканың ілгерілеуінен, халықтың білімділігін арттырудан, әлемді қазіргі заманғы технологиялық қайта бөлуге қатысудан басқа өзге даму жолы жоқ. Қазақстан басшылығының бұл жағдайды түсінуі қазіргі заманғы жоғары технологиялық, энергия үнемдейтін, экологиялық таза индустрияға инвестиция салудың қолайлы жағдайларын жасауға деген бұлжымас бағытымен расталады деп өз бағасын берді[3].

Мұндай өнеркәсіпті құру, өз кезегінде, инженерлік ойды және қоғамның басқа да шығармашылық әлеуетін пайдаланбау мүмкін емес.

Зияткерлік меншік жүйесін дамыту, оның объектілері шеңберін ұлғайту мәселелері зияткерлік шығармашылық қызмет нәтижелерін құқықтық қорғаудың пәрменді жүйесін құруды талап етеді, оған құқықтарды тіркеу және пайдалану туралы нормалар да, бұзылған құқықтарды уақтылы және тиімді қорғау нормалары да кіреді. Заңнама, мемлекеттік органдар мен ұйымдар, сондай-ақ осы саладағы бизнестің өзін-өзі реттейтін қоғамдық бірлестіктері

авторлар, өнертапқыштар, селекционерлер, композиторлар, суретшілер, әртістер және басқа да шығармашыл қызметкерлер үшін қолайлы, егеменді Қазақстанның мәдениетін, ғылымы мен өндірісін байытатын шығармашылық қызметкерлерінің жаңа жетістіктер жасауын ынталандыратын құқықтық орта құруға тиіс.

Зияткерлік меншікті қорғаудың қазақстандық жүйесі осы объектілерді қорғаудың әлемдік жүйесіне терең интеграцияланған. Міне, 10 жылдан астам Қазақстанның барлық мемлекеттік органдары мен мамандандырылған ұйымдарының Қазақстанның патенттік жүйесін Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру үшін зияткерлік меншік саласында Қазақстан үшін қажетті және жеткілікті талаптарды қоятын TRIPS келісімінің талаптарына сәйкес келтіру бойынша тұрақты қауырт жұмыстар жүріп жатыр.

Қазақстан сондай-ақ отандық зияткерлік меншікті қорғау жүйесін 2011 жылғы 30 маусымдағы №448-IV Қазақстан Республикасының Заңымен ратификацияланған зияткерлік меншік құқықтарын сақтау және қорғау саласындағы реттеудің бірыңғай қағидаттары туралы келісімге сәйкес келтіру бойынша жұмыс жүргізуде.

Зияткерлік меншік ұғымын дұрыс түсіндіру үшін, біздің ойымызша, оның екі құрамдас элементінің мағынасын нақты түсіну керек.

Зияткерлік қызмет объектілеріне және жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді, өнімдерді дараландыру құралдарына, сондай-ақ заңды тұлғаларға айрықша құқықтық мүліктік қатынастардың статистикасын делдал ететін абсолютті құқықтардың түрлерінің бірі ретінде қолданыстағы меншік құқығымен қатар болып табылады және үлкен маңызы бар. Алайда, бұл абсолютті құқықтардың екі түрі құрылатын қызмет нысандары бойынша да, объектілердің өзінде де бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетінін атап өткен жөн.

Зияткерлік меншік түсінігін XVIII-XIX ғасырларда теоретик-заңгерлер де, теоретик-экономистер де ұдайы қолданды, бірақ бұл ұғымның кең тарауы XX ғасырдың екінші жартысында ғана басталды. Бұған 1967 жылы Стокгольмде дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымын құрған конвенцияға қол қойылуы себеп болды. Алайда XX ғасырдың екінші жартысында, дәлірек айтсақ, 1978 жылы Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымына мүше мемлекеттер ғылыми жаңалықтарды тіркеу туралы Женева келісімін қабылдады [4]. Бұл келісім авторлық құқықты, сондай-ақ ашу және әлем қауымдастығын хабардар ету басымдылығын қамтамасыз етуі керек еді. Дегенмен, ол ешқашан заңды күшке ие болмады. Бұған дейін социалистік лагерь мемлекеттерінде осындай ұлттық тәжірибе болғанымен, ғылыми жаңалықтарды халықаралық деңгейде қорғау жүзеге аспады.

Келесі отыз бес жыл ішінде КСРО-да 400-ге жуық жаңалық тіркелді, ал ашуға өтінімдер саны он екі мыңнан астам болды. Таңдау өте қатаң болғаны сөзсіз. Қазірдің өзінде

«социалистік лагерь» деп аталатын елдердің күйреуімен бірге халықаралық деңгейде ашылуларды ерекше қорғау өз жұмысын тоқтатты [5;9-12].

Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының құрылтай құжаттарына сүйене отырып, зияткерлік меншік ұғымына келесідей құқықтарды қамтиды:

- 1) өнеркәсіптік үлгілер;
- 2) әртістердің орындаушылық қызметі, дыбыс жазуды, радио және теледидар бағдарламалары;
- 3) адам қызметінің барлық салаларындағы өнертабыстар;
- 4) көркем, әдеби, ғылыми туындылар;
- 5) қызмет көрсету таңбалары, тауар белгілері, фирмалық атаулар, сондай-ақ коммерциялық белгілер;

Сондай-ақ ғылыми, өнер, өндірістік, әдеби салалардағы интеллектуалдық қызметке қатысты басқа да құқықтар қамтиды [6].

Белгілі бір уақыт өткеннен кейін Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының қызмет саласына ерекше құқықтар кіреді, олар:

- 1) географиялық нұсқауларға;
- 2) домендік атаулар;
- 3) деректер қоры;
- 4) өсімдіктердің жаңа сорттары, сондай-ақ жануарлар тұқымдары;
- 5) интегралдық микросхемалар;
- 6) радиосигналдар.

Зияткерлік меншікке көбінесе коммерциялық құпияға қатысты заңдар, сондай-ақ олардың дизайны бойынша ерекше құқықтарды білдірмейтініне қарамастан жосықсыз бәсекелестік кіреді.

Заң ғылымында зияткерлік меншік ұғымы біртұтас термин ретінде қарастырылады, оған кіретін сөздерді бөлек түсіндіруге болмайды. Атап айтқанда, зияткерлік меншік мұндай пікірдің жеткілікті кең таралғандығына қарамастан, меншік құқығының жеке бір жағдайы емес, тәуелсіз құқықтық режим, яғни режимдер тобы болып табылады.

Зияткерлік меншік ұғымы бірнеше мағынада қолданылады:

- 1) тар мағынада: тек шығармашылықтың нәтижесі ғана заңмен қорғалады;
- 2) кең мағынада: қорғау шығармашылықтың нәтижелеріне де, сондай-ақ осындай қызметтің нәтижесі болып табылатын басқа объектілерге де беріледі;
- 3) субъективті мағынада: шығармашылық жетістіктер авторларына, патент иелеріне, сондай-ақ дараландыру құралдарын тіркеген өзге де тұлғаларға, олардың мұрагерлеріне,

сондай-ақ құқық мирасқорларына тиесілі жеке және мүліктік сипаттағы өкілеттіктердің жиынтығы өнер, әдеби, ғылыми туындыларға, фонограммаларға, орындаушылыққа, кабельдік хабар және радиобағдар таратуға, өнертабыстар мен өнеркәсіптік үлгілерге, пайдалы модельдерге, тауар белгілеріне, сондай-ақ қызмет көрсету белгілеріне, географиялық белгілерге, фирмалық атауларға жататын зияткерлік қызмет нәтижелеріне айрықша құқықтар, интегралдық схемалар, секция жетістіктері, жосықсыз бәсекеден қорғау;

4) объективті мағынада: пайдаланумен, сондай-ақ интеллектуалдық шығармашылық қызметтің белгілі бір нәтижелерін жасаумен, сондай-ақ азаматтық айналымға қатысушыларды дараландыру құралдарымен байланысты қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы.

Айта кету керек, зияткерлік меншік дәл білімге негізделген. Білім – белгілі бір салаға қатысты ойлауда, сондай-ақ санада бекітілген шындық фактілерінің жиынтығы. Олар белгілі бір ортада бекітілмейінше, мұндай білім адамнан ажырамайды. Білімнің ең толық классификацияларының бірін Еуропалық Комиссия әзірледі және 2003 жылы ұсынды. Осы классификацияға сәйкес келесі түрлерді ажыратуға болады:

1) технологиялық білім. Оларды білім деп түсіну керек, олардың негізгі көздері өздерінің әзірлемелер мен зерттеулерді жүргізетін кәсіпкерлік сектордың компаниялары, кәсіпкерлік сектор мекемелері, университеттер, мемлекеттік ғылыми мекемелер болып табылады. Сондай-ақ ғылыми-зерттеу қызметі дамыған жаңа кәсіпкерлік құрылымдарды қосуға болады;

2) ғылыми білім, яғни жоғары оқу орындарында оқу барысында, инновациялық зерттеулердің әртүрлі жеке орталықтарында және мемлекеттік ғылыми-зерттеу институттарында іргелі зерттеулер жүргізу кезінде қалыптасқан білім;

3) жаңа өндірістерді ашу кезінде, сондай-ақ кәсіпкерлік сектордағы әртүрлі компаниялар жүзеге асыратын инновациялар;

4) әртүрлі жоғары оқу орындарының жоғары білікті кадрларды, мамандарды дайындаудағы қызметі нәтижесінде және бизнес пен мемлекеттік сектордағы зерттеулер нәтижесінде пайда болатын зияткерлік капитал;

5) корпоративтік секторда құрылған, сондай-ақ әртүрлі желілік құрылымдардың қолданылуы мен қызметі нәтижесінде таралатын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;

6) тұлғаның жоғары оқу орнында, кез келген кәсіптік курстарда, корпоративтік секторда оқу кезінде алған біліктіліктері. Бұл сондай-ақ қызметкердің экономиканың барлық салаларындағы, соның ішінде бизнес секторындағы кәсіби тәжірибесінің нәтижесі болуы мүмкін.

Бірақ айта кету керек, барлық білімді зияткерлік меншікке жатқызуға болмайды. 1967 жылғы Стокгольм конференциясының нәтижелері зияткерлік меншік концепциясын қалыптастырды және оларға қандай құқықтар берілуі керектігін анықтады.

Бүгінгі таңда заманауи нарықта «зияткерлік меншік» жалпы ұғымымен біріктірілген адамның зияткерлік меншік нәтижелерінің маңызы арта түсуде. Олардың айналысы нарықтың негізгі ережелеріне бағынатынына қарамастан, зияткерлік меншік құқықтарының табиғаты, оларды қорғау, сондай-ақ жүзеге асыру бірқатар ерекше белгілерге ие екенін әлі де атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. А. Об итогах развития страны и основных задачах исполнительной власти на среднесрочную перспективу: Меморандум Президента Республики Казахстан. - Алматы, 1996. – 134 с.

2. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана. Послание Президента – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана 28.01.2012

3. «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» (10.07.2012)

4. Женевский договор о международной регистрации научных открытий (подписан в г. Женеве 07.03.1978).

5. Мансурова Г. И., Мансуров П. М. Содержание и генезис понятия «интеллектуальная собственность» // Вестник Ульяновского государственного технического университета. - 2016. - № 2(74). - С. 9-12.

6. Конвенция, учреждающая Всемирную Организацию Интеллектуальной Собственности (Стокгольм, 14 июля 1967 г.).

References

1. Nazarbayev N. A. (1996). On the results of the country's development and the main tasks of the executive branch for the medium term: Memorandum of the President of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 134 p.

2. Socio-economic modernization is the main vector of development of Kazakhstan. (2012) Message of the President-Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan 28.01.2012

3. "Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to a Society of Universal Labor" (10.07.2012)

4. The Geneva Treaty on the International Registration of Scientific Discoveries (signed in Geneva on 07.03.1978).

5. Mansurova G. I., Mansurov P. (2016) M. The content and genesis of the concept of "intellectual property" // Bulletin of the Ulyanovsk State Technical University. № 2(74). - Pp. 9-12.

6. Convention establishing the World Intellectual Property Organization (Stockholm, July 14, 1967).

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Б.Ш. ИСМАИЛОВА, А.А. БЕКБАУОВА*

Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: abikosha_07@mail.ru

Аннотация. Данная статья представляет собой обзор рынка интеллектуальной собственности в Казахстане. Показаны перспективные точки роста рынка интеллектуальной собственности в Казахстане. Также проведен анализ наукоемких предприятий, на основе которого даны рекомендации.

В условиях рыночной экономики интеллектуальная собственность является инструментом захвата и удержания рыночной ниши на рынке, источником наукоемкой продукции и высоких технологий, элементом создания конкурентоспособной наукоемкой продукции, востребованной как на внутреннем рынке, так и на мировом рынке, а также в качестве самостоятельного объекта сделки. Современные экономические процессы привели к появлению нового фактора повышения конкурентоспособности компании на мировом рынке.

Вопросы развития системы интеллектуальной собственности, увеличение круга его объектов требует создания эффективной системы правовой защиты результатов интеллектуально-творческой деятельности, которые включают нормы о регистрации и использовании прав, а также нормы своевременной и эффективной защиты нарушенных прав.

В современных условиях интеллектуальная собственность становится важным фактором социально-экономического развития. В статье рассмотрены вопросы формирования и расширения рынка интеллектуальной собственности в Республике Казахстан и за рубежом, обсуждаются проблемы и перспективы рынка.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, цифровые права, инновационная деятельность, взаимодействие бизнеса и власти.

PROBLEMS OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE CONDITIONS OF MODERN ECONOMY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

B.SH. ISMAILOVA, A.A. BEKBAUOVA*

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: abikosha_07@mail.ru

Annotation. This article is an overview of the intellectual property market in Kazakhstan. Promising growth points of the intellectual property market in Kazakhstan are shown. An analysis of knowledge-intensive enterprises was also carried out, on the basis of which recommendations were given.

In a market economy, intellectual property is a tool for capturing and retaining a market niche in the market, a source of knowledge-intensive products and high technologies, an element of creating competitive knowledge-intensive products in demand both on the domestic market and on the world market, as well as an independent object of the transaction. Modern economic processes have led to the emergence of a new factor to increase the competitiveness of the company in the global market.

The issues of the development of the intellectual property system, the increase in the range of its objects require the creation of an effective system of legal protection of the results of intellectual and creative activity, which include the rules on registration and use of rights, as well as the norms of timely and effective protection of violated rights.

In modern conditions, intellectual property is becoming an important factor of socio-economic development. The article discusses the formation and expansion of the intellectual property market in the Republic of Kazakhstan and abroad, discusses the problems and prospects of the market.

Key words: intellectual property, digital rights, innovation activity, interaction of business and government.

FTAMP 11.15.47

ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚОҒАМДА МОДЕЛЬДЕНУІ

Д.З.БАЙДОСОВ [0000-0002-7879-1665]*, Е.И.ИСИБАЕВА [0000-0001-6727-2201]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: dinmukhammed1701@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қоғамдағы рухани адамгершіліктегі сананың қалыптасуы және адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастан пайда болған тарихи-мәдени құндылықтардың эстетикалық қабылдануын практикалық тұрғыда дәлелдеуді шештік. Адам қоғамдағы өмір сапасын бағалап, рухани адамгершіліктегі құндылықтарды мольнан түсінуі қажет. Қоғам адамды үнемі өзгеріп отыратын өмір шарттарына саналық дайындығының қалыптасуына үнемі демеушілік ету керек. Қоғамдағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуын, болып жатырған фактілерді саяси сараптап-қорытындылай отырып ситуацияларға баға беру, түсінбеушілік пен әділетсіз жағдайларға қарсы тұру, алған тәжірибелер мен қабілеттіліктерді қолдануды қажет емес деп айта алмаймыз. Құқықтық мәдениет ұлттық, демографиялық, социалдық, кәсіптік мәдениеттердің топтық жүйесін құрып және әрқайсысы адамдардың іс-әрекет ережелері мен құндылықтарын анықтап, өзіндік мәдениетін сипаттауға алып келетін бірнеше міндеттерді көрсетеді.

Кез-келген мәдениеттің түрі оны түрлі салада талқылауда өте қиын мақсат болып табылады. Құқықтық мәдениеттің астарында рухани, материалдық, саясаттық және танымдылық мәдениеттердің шеңберлері жатыр. Адамның ең біріншілік талабын қанағаттандыратын мәдениет ол – материалдық мәдениет және оның нәтижелері болып табылатындар – еңбек, тілдік қарым-қатынас, тұрмыс, баспана, шаруашылық екенін білеміз. Екіншілік талабы – рухани мәдениет, яғни адамның бойында шығармашылық және практикалық жолмен қалыптасады, құрамына заманауи мәдениеттер, дін, этнографиялық құндылықтар кіріп, оларды зерттеу тағы да бір үлкен мақсат.

Түйін сөздер: фактор, мораль, сот жүйесі, манера, стиль, сана, эстетика, заң күші, геополитика.

Рухани аймақтағы этно-мәдениеттік құндылықтар – қомақты интеллектуалдық байлық және жалпы адами құндылықтардың өнімінің, халықтардың мәдени-танымдық салт-дәстүрлерінің, жалпыхалықтық құрылу процесінің – сарқылмас қазынасы. Ал, этнохалық, өз кезегінде, халық өмірінің тарихи ерекшеліктерінен нақты туындаған – биосоциалдық өзектілік. Мәдени өмірдің құрылымы өзіндік болып табылады. Бұндай араласқан мәдениеттер әртүрлі социалдық қабаттағы адамдардың әсерлесуінде қалыптасады.

[1]

Әдістері: Мақалада қолданылған негізгі әдістер: «Синтездеу» – біріншіден мәдениет түрлері мен адамның мәдениет арқылы тәрбиелену жолдарын; екіншіден, құқықтық мәдениет түрлерін, мысалы: «діни құқықтық мәдениет, тайпалық құқықтық мәдениет, этностық құқықтық мәдениет, мемлекеттік құқықтық мәдениет»; үшіншіден, қоғам түрлері: тайпа, ру,

мемлекет, ұлт, аймақ; төртіншіден, қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынастардан туындаған қарама-қайшылықтарды реттеуге бағытталған «жалпықұқықтық мәдениеттің» қалыптасуын анықтап бір бүтін әлемге біріктіру. Келесі әдіс: «анализдеу» – мәдениет түрлерін, қоғам түрлерін, құқықтық мәдениет модельденуін бөлек объектілерде зерттеп және олардың сипатын, көлемін, кеңістігінің дамуын анықтау.

Зерттеу нәтижелері: Танымал әкімшілік қызметшісі Ю.Н Стариков: Басқару процесі объектіге субъектінің үнемі және белгілі мақсатпен бағытталған әсер етуі, – деп айтқандай басқару объектісі ретінде түрлі құбылыстар мен процестер шыға алады: адам, ұжым, социалдық одақ, механизмдер, технологиялық процестер, ақпараттар.

Басқаруда субъектінің объектіге басқару жүйесінсіз әсер етуі мағынасыз болады. Бұл жүйені басқаратын процесті механизм ретінде түсінеміз. Басқару процесі бір мақсатпен бағытталатын және бір-бірімен өзара әсерлескен көп функциялы элементтердің ақпараттық байланыспен бірігу принципінде басқару процесіндегі адамдардың қызметі жүзеге асып, осы қызметтегі ұжымдар проблемалары шешіледі.

Г.В Атаманчук мына бір аса маңызды емес нюансты басып айтады: «Басқарудың қызметтік жүйеде орны ірі және ролі функционалды. Осыдан басқарудың астарында басқару субъектісіне белгілі мақсатпен бағытталған әсерін қоғамдық жүйелер: мемлекеттік басқару жүйесінің, халық шаруашылығын басқару жүйелерін ақпараттық байланыстар мен қатынастар арқылы жүзеге асырады. Осындай жолмен қоғам өмірін басқаруды “социалды басқару” деп атайды. [2]

Талдау. «Мәдениет» деген не? «Қоғам» деген не? «Құқық» деген не? Және осылар бір-бірімен қалай байланысады? «Мәдениет» деген әрине: сөйлеу мәдениеті, киім кию мәдениеті, қоғамда өзін өзі ұстау мәдениеті, дастархан басында отыру мәдениеті, өнертану мәдениеті, қолөнер мәдениеті екендерін бірден түсінеміз. Дегенмен, «құқықтық мәдениет» десе оны көбіне азаматтық құқықпен шатастырамыз. Демек, «құқықтық мәдениет» түсінігіне «мәдениет», «қоғам», «құқық» деген сөздер кіреді. Басқаша айтсақ, «мәдениет», «қоғам», «құқық» бір-бірімен өз идеялары арқылы байланысады. Сонымен қатар, бір біріне толық тәуелді деп ашып айта аламыз. Сонда, тағы да «құқықтық мәдениет» деген не? «Қоғамдағы» адамдардың қарым-қатынастарынан туындаған қарама-қайшылықтарды реттеуге бағытталған «құқықтық» нормалардың көмегі арқылы «мәдени» жолмен орындалуы. Міне, осы сөйлемдегі осы сөздердің қолданылуы біздің тақырыбымыздың негізгі мақсатын көрсетіп тұр. Біздің айтайын деп тұрғанымыз заң жүйесі, сот процесі емес, жазалау емес. «Заңға бағынған құл болмайды» дегендей ата-бабамыз осы жүйелердің қалыптаспаған кезеңдерінде де түрлі жолдармен: діни уағыздармен, ұлттық намыстармен, тайпалық ережелермен, дәстүрлік

ырымдармен, этникалық жарғылармен қоғамдағы халықты белгілі тәртіптер арқылы тура жолға салып келген. Осындай құқықтық нормалардың күші жүзеге аспаса адам «адам» болып, қоғам «қоғам» болып, мәдениет «мәдениет болып қалыптаспас еді.

Қазіргі кезде әрбір елдің құқықтық мәдениеті халық мәдениетімен өзара араласа отыра бірыңғай емес әсерлескен. Мәдениет қоғаммен қалыптасады және адамның іс-әрекеті, адаммен пайда болған факторлар адам танымдылығының негізін қалайды. Әртүрлі елдердегі әртүрлі халықтардың мәдениетінің дамуы адамдардың моральдық және материалдық ықпалымен қалыптасады және оларды нәтижесі ретінде өмірдегі ситуацияларды өңдеп, құқықтық нормаларды қалыптастыру арқылы түрлендіреміз. Құқық мәдениеті – кез-келген қоғамдағы ел өмірінің ықпалды жақтарының біртекті емес саласы, құрамына: тәртіп, өзара әсерлесу, қарым-қатынас, мемлекет және сот жүйелерінің басқарылуы мен ұйымдастырылуы кіреді. Сондай-ақ, осы жүйелердің азаматтармен тілдік қарым-қатынастары, сөйлесу стилі мен манерасы заңды түсінуге, бір-бірін қорғауға ат салысады. Сонда құқықтық мәдениет саяси, көркемдік, адамгершілік, этникалық мәдениеттермен байланыса бастайды. Бұл жағдайда, «құқықтық мәдениет» деп қоғамдағы құқықтық одақтардың нақты қалыптасу деңгейін айта аламыз. Бұл субъектінің құқықтық ролі мен мемлекеттің адам құқығын қамтамасыз етуі, заң актілерінің қызметін түсіндіретін экономикалық, саяси, діни, әлеуметтік жолмен негізделген дүние екендігін ұғамыз. Құқықтық мәдениет қоғамның заңға деген эмоционалдық қарым-қатынасы, әділдікті іздеп, дау-дамайларды шешуі, азаматтардың заңның нормалары мен талаптарына бағынуын бекітуі, қоғамның әрі қарай іс-әрекет етуі, қабылдауы және түсінуі расталады. «Заңның күші – оның орындалуында» – дегендей заңның орнауы әр мемлекеттің заң шығарушы органдарының сапалы қызметінің – өнімі. Әр мемлекеттің Ата заңы – құқықтық мәдениеттің ролін бағалай алатын негізгі күші. Осы күштің астарындағы жүйелер – құқықтық актілер, заңдар, басқару және өкіметтің құқықтық органдарының заң актілері болып табылады. Кез-келген заң құжаты құқықтық болып табылу керек және әділдік үшін жауап беруге тиісті. Заңдар нақты шешілген, анық, халықтың қолдануына әбден аяқталған болуы шарт. Құқықтық мәдениет анағұрлым бағаланған сайын, соғұрлым құқықтық актілердің жоғары деңгейін анықтайды: құқықпен басқару аймағында құқықпен қолданатын құжаттарды атап өте аламыз. Заманауи нақты орнаған құқықтық мәдениет мемлекеттің функционалдығы мен мазмұнынан көрінеді. Заманауи әлемдегі құқықтық мәдениет есейген. Құқықтық мәдениеттің негізгі демеушісі – қоғамның құқықты қабылдауы мен оған бағынуы. Адамдардың әлем мен құбылыстарға қарым-қатынасы айқындалады. Құқықтық танымның қалыптасуын екі формада анықтауға болады: құқықтық идеология мен құқықтық психология. Алғашқысы: адамның заңға көзқарасы болса, екіншісі: ойы мен пікірі. Құқықтық идеология

құқықтардың орындалуын пайда болдыртып, шынайы етеді, құқық аймақтағы түрлі ситуацияларды қорытындылайды. Құқықтық психология – қоғамдық сезім-толқулардың, мотивтің арнайы емес жалпы жағдайлары. Бұл эмоциялар адамдарда әсер етуші заңдар мен олардың талаптарының практикалық орындалуының арқасында пайда болады. Адам өз құқығын санасына сіңген эмоцияларсыз реттей алмайды. Адамның психологиялық мінезі оның құқықтық әсер ету процесіндегі іс-әрекетіне айтарлықтай әсер етеді. Құқықтық ақыл-ес «таным, бағалау және реттеу» компоненттерінен тұрады. Бұл компоненттермен құқықтық ақыл-ес төңірегінде басқару функциялары қалыптасады. Құқықтық ақыл-естің танымдылық функциясының әсерімен түрлі формада басқаруды жүргізуге болады. Осы функциялар құқықтық құбылыстарда табу, айту және ой елегінен өткізумен сипатталады. Танымдылық компонентімен біз құқықтың күшін танимыз. Құқықтық ақыл-естің бағалау компоненті құқық туралы барлық идеяларды орнатады және сол сәтте адам өзін позитивті немесе негативті әсер етуін құқықпен шынайылайды. құқықпен реттеу компоненті бұл – адам егер заң талаптарына қарым-қатынасындағы нақты қалыпты не қалыпсыз іс- әрекеттерін анықтап реттеуді сезінеді. Құқықтық мәдениетке құқықтық құбылыстар арасынан жалпы сипаттама мен түсінік беру шартты емес, себебі бұл ең көпқырлы әрі көпқабатты құбылыс. Бұл сипаттама мен түсінік әр елдің құқықтық жүйесінің қоғамындағы мыңжылдықтар мен ғасырлардағы құқықтық дамуының прогрессивті деңгейі арқылы айқын көрінеді. Құқықтық мәдениет қоғамның құқықтық өмірінің негізгі аймақтарын қамтитын: құқықтық шығармашылық пен құқықтық заңдылық, құқықтық таным мен оны шынайылау, субъективті құқық, азаматтардың бостандығы мен міндеттері, құқықтық институттар, қоғам мен мемлекет мекемелері құқықтық мәдениетін сипаттап, олардың сапалы қалпын анықтайды. Соңғы жиырмажылдықтағы сан рет жоспарланған модельдеу саяси құқықтық мәдениетке әлемдік көзқарастың өзгеруін айтуға итермелейді. Біздің ел өзге елдер сияқты құқықтық мемлекет пен құқықтық қоғамның құрылу жолымен келеді. Құқықтық аймақтың қалыптасуының эффективтілігі елдегі процестердің заманауи қоғамның модельденген құқықтық мәдениетінің деңгейіне тікелей қатысты. Осы атлғандар азаматтардың құқықты тануы мен құқықтық сауаттылығының аймағындағы мемлекеттік саясаттың негізінде арнайы бекітілген. Яғни, құқықтық мемлекеттің дамуы, азаматтық қоғамның қалыптасуы мен ұлттық келісудің нығаюы Қазақстанда жоғары құқықтық мәдениетті талап етеді. Осыларсыз қоғамдық өмірдің принциптері мен базалық құндылықтары: «Жоғарғы заң, адам приоритеті мен оның мүлтіксіз бостандығы мен құқығы, қоғамдық сұрақтардың қорғалуын қамтамасыз етілуін» толық шамада шынайы ету мүмкін емес. Қазақстан елінің мәдени доминантына қомақты геополитикалық өзгерістер шынайы әсер етті, еліміз соңғы кезде әлемдегі ең мәдениетті және сауатты болып табылатын құқықты тануы

мен құқықтық мәдениеті бар баяғы статусын бүтіндей жоғалтты. Сондықтан, елдің маңызды міндеттері болып – азаматтардың құқықты тануы және құқықтық сауаттылығының дамуы, тәсілдерінің мінездемесі және пайда болдырту төңірегі, соттық және әкімшілік тәртіптегі талаптары мен құқықтарының заңмен қорғалуын хабардар ету, олардың білікті құқық және заң мамандарына қол жетімділігі табылады. Мемлекеттің маңызды міндеті – қылмыс және азаматтардың өз міндеттерін сақтау қажеттілігі, қоғамдық ортада бірлесіп өмір сүру ережелері, заң, оның талаптарын ұлтына тіліне, дініне қарамастан сыйлау. Мемлекеттік саясат адамдардың тәртіпті іс-әрекеті мен құқықтық шамасын қамтамасыз етуге бағытталған нормалар мен моральдардың, көпұлтты елдің жалпымен қабылданған адамгершілік құндылықтарының тарихи қалыптасуында ыңғайланады. Позитивті құқықтық сана қоғамдық адамгершілік пен қоғамдық тәртіпке, азаматтық бейбітшілік пен ұлттық келісімге қол сұғатын ұлттық немесе діни экстремизмдегі іс-әрекеттің кез-келген формасына кері ықпал ету үшін жүйелік өлшеулермен қабылданған жолдармен қамтамасыз етіледі. Құқықтық мәдениет азаматтық қоғам мен құқықтық мәдениеттің ең міндетті элементтерінің бірі болып табылатын құқық пен құқықтық тәжірибеде тұтанған – жалпыхалықтық мәдениет аспектілерінің бірі. Оған тұрғылықты жердің құқықтық мәдениеті, мемлекет пен өкімет органдарындағы лауазымды тұлғалардың құқықтық мәдениеті кіреді. Құқықтық мәдениет қоғамның құқықтық жүйесінің ішкі, ментальды-рухани жағын құрады және құқықтық сана мен қарым-қатынастарға, заңға, қоғамдық тәртіпке, құқықтық шығармалыққа, кез-келген заң қызметі немесе құқықпен қабылданған қызметке терең енеді. Осы енуде түрлі этностардың тарихи ерекшеліктегі социалдық мәдениетімен бірлесе отырып адамдардың тәртібін реттейді, социалдық тұрақтылықты орнатудың құралы ретінде күш салады. Мемлекет пен құқық теориясы саяси-құқықтық негізделген ғылым ретінде мемлекеттің социалдық экономикалық және саяси сенімді білімдерін жалпылап алатын мақсаты бар. Олар цивилизация мен мәдениеттің, даму заңдылықтарының, қоғамдағы әсерлесуің және нақтылауының, сондай-ақ, саяси-құқықтық категориялардың мемлекетпен жанасу құбылыстары. Әрбір ғылымның зерттеу ортасы бар, зерттейтін жағы объектідегі шынайлық. Ғылыми ортасы – шынайы әлемнің құбылыстары мен ортаның даму заңдылықтарын: құқық, теория экономика, саясат, денсаулық сақтау, мемлекет, мәдениет фономендерімен зерттейді. Теория ретінде цивилизация мен мәдениет, түрлері, формалары, құрылымы, тағайындалуы мен функционалдануы, саяси-құқықтық таным мен реттеу ерекшеліктері қаралады. Қоғам адамдардың өмірде әсерлесу нәтижесі. Мұның мәні адамдар экономикалық танымдылық, діни қарым-қатынастары мен негіздері. [3] Мәдениет агрессивті агрессивті іс-әрекет немесе агрессивті қысымға тиым салу негізінде құрылатын мәдениет категорияның түрлі мазмұндағы

мынадай әмбебап жиынтығы бар: құқық, мораль, бостандық. Мен «құқықтық мәдениет» түсінігін «цивилизация» деп білемін. Екеуінде жалпы түсініктер бар – құндылықтар, институттар деген сияқты. Бірақ, цивилизация – тарихи мәдениеттің бір бөлігі ғана, «civilis» деген латын сөзінен көшпенділер мәдениеті цивилизация мен түсіндірілмейді. Құқықтық түрдегі институттар тек цивилизациялық мәдениетте бар.[4] Кез-келген мемлекеттің құқықтық мәдениетінің жағдайы құқықтық жүйенің нақты тарихи піскендігінің маңызды көрсеткішінің деңгейі. Құқықтық мәдениетті қоғамның экономикалық, саяси, социалдық, тарихи қалыптасуымен және рухани даму деңгейімен анықтауға мәдениет түрлілігі құқықтық құндылықтардың қалыптасуы, берілуі, сақталуында материалданады. Ол заңды маңызды іс-әрекетке қызмет етеді және құқықтық жүйенің, қоғам мен ондағы тұлғалардың құқықтық дамуының сапалы қалпын көрсетеді. Құқықтық мәдениет «құндылық» деп түсінілетін позитивті, қарқынды құбылыстар мен процестердің құқықтық өмірдегі жеке адамдарың, бүтіндей қоғам мен социалды топтардың позитивті өнімді іс-әрекетін тудыратын құқықтық құндылықтардың жиынтығы. Құқықтық мәдениетті «құқықтық антимәдениет» түсінігіне біріккен түрлі формадағы қалыпты құрылымды бүлдіретін құбылыс ретінде іске кірісе алады. Бұған: нигилизм, құқықты бұзу, коррупциялық іс-әрекеттер, заңдамалардағы заңдық-техникалық дефектілер, заң қателері, яғни құқық эффективтілігінің деңгейі мен қоғамдық тәртіп жағдайына түбегейлі кері әсерін тигізеді. Құқықтық мәдениет – өте қомақты құбылыс. Оның қоғамдық мәні көп жағдайда социалдық қатынастарға құқықтың нормативті әсер ету шегінен асып түседі. Яғни, жалпыазаматтық мәдениеттің құрамды бөлігі бола отыра құқықтық мәдениет сананың қалыптасуына және қоғам өмірінің түрлі аймағындағы тұлғалардың қызметіне тікелей және жанама әсер етеді. «Құқықтық мәдениет» түсінігінің түрленуі берілген феноменнің көпқырлылығымен аталған теориялық және методологиялық белілі бір қиындықтармен байланысады. Құқықтық сана – «құқықтық мәдениет» түсінігімен астарлы, көп өнімді, көп аспектілі, қиын мінездемелі. Құқықтық мәдениет практикалық жағынан қоғамның құқықтық өмірінің барлық құбылыстарында бар, бірақ өзіндік зат емес, – деп профессор Н.Н. Вопленко айтып кеткен. [5]

Құқықтық мәдениетті көзқарастардың бағалардың сенімдердің маңыздылыққа қатысты жүйе ретінде анықталады. Бұлар заңды құқықтардың социалды құндылықтарын, құқық пен заңға позитивті қатынастарды қалыптастырды, құқықтық ортада социалдық пайдалы, әрі позитивті тәртіпті қамтамасыз етеді. Құқықтық тәрбиелеу – жалпы халықтық тәрбиелеудің құралдарының бөлігі. Тұлғаны тәрбиелеудің саяси, идеологиялық, еңбектік, танымдылық, құқықтық, мәдени, патриоттық, жанұялық, мемлекеттік түрлері бар. [6]

Құқықтық мәдениет қоғамдағы білімдер мен үлгілердің негізінде өкіметке бағыну мен қоғаммен қабылданған тәртіп талаптарын, нормаларды, құндылықтарды, стереотиптерді және социалдық субъектілерді қалыптастырады. Құқықтық мәдениет пен құқықтық тәртіп қарым-қатынастар, өзара түсінік, өзара әсерлесу социалдық тәртіп пен қауіпсіздікті демеуге бағытталған функционалдық жүйелермен негізделген.

Философия тарихында қомақты ойлар адамзатты объективті, ғылыми танудың антологиялық проблемаларына көңіл аударуға итермелеген. Платоннан бастап теориялық танымдылықтың алғашқы проблемасы Р.Декарттың дәстүрлік-технологиялық онтологиямен орнына қойды. Осы концепцияның сұрағы адам мен оның болмысын зерттеу барысында адам мен оны қоршаған әлемнің бейнесі гармониялармен қалыптасты. «Келтірілген гармонияны» Г.Б Лейбниц өз көзқарасымен объективті әлем деп таныды. Онтологиялық мазмұндамаға проблемалардың шешімі құқықтық теория бойынша зерттеудің компоненті болып табылады. Дегенмен, осы проблематикалық өңделуді құқықтық әсер ету танымдылығындағы сұрақтар гнесологилық сұрақтардың бірі. [7]

Мәдениетті модельдеуді мәдениет әлеміндегі жалпы модельдену процесінің бір бөлігі ретінде қараймыз. Танымал теорияшылар модельденуді ХҮІ–ХХ ғасырлар аралығындағы басқа жаққа бұрылып кеткен қоғамды трансформациялауға социальдық және цивилизациялық процесс ретінде қарайды. «Дәстүрлі» деп қоғамның бүкіл спектрі қаралады – тайпалық қалыптасудың сауатсыз қабылданған қоғамдары, феодалдық, империялық жүйелер, мемлекет-қалалары жүйелері. Ж.Ж.Руссо: адамзаттың «алтын ғасырының» шынай жағдайы туралы осы ғасырда барлығы тең, еркін, ешкімнің жеке меншігі болмайды. Мемлекеттің пайда болуы себебі адамның жетілдіру не бүлдіру танымның қабілеттілігінде. Адам еңбек қаруын ойлап табуында, талдауында, жетілдіруінде оның өнімділігі артады. Осыдан «өнім» мен «меншік» пайда болып, қоғамды танымсыз адамдар иемдене бастайды. [8] Осы ойды түйіндей келе айтатыным, «алтын ғасырда» қоғамда мәдениетке бағынған құқықтық қатынастар орын алуы керек. «Мынау менікі – мен білемін» немесе «бұл менің қолымнан келсе – мен күштімін» деген, «сен тұра тұр – мен сөйлеймін, ол адамның әрекеті дұрыс емес – менің әрекетім дұрыс» деген көзқарастар болмауы керек. Демек, ғасырдың алтындай жарқырауы мәдениетімізден көрінеді. Мәдениетіміз көрінсе құқықтық нормаларымыз да дұрыс орын алған деп білеміз.

Нәтижелері: Әр елдің мемлекеттілігінің нығаюы құқықтық мәдениеттің сәйкес түрлерімен қамтамасыз етілуіндегі сапасын анықтаудың нәтижесін құқықтық нормалармен қоғамның өзара әсерленуінде мәдениеттің дамуы көре алу. Халық пен қоғам арасындағы байланыстың мәңгілік екендігін айғақтау. Құқықтық жүйедегі мәдениеттің

ғасырлар мен жылдардағы орналасуын, бір-бірімен әсерлесуін, жаңаруын дәлелдеу бірден-бір нәтиже.

Қорытынды: Қорытындылай келе айтатыным, қоғамдағы халықтың өмір сүру барысындағы қарым-қатынастарынан туындаған проблемаларды, дау-дамайларды, деффектілерді, әділетсіздікті шешуге, жеңуге және реттеуге бағытталған нормалардың «құқықтық мәдениет» ретінде қалыптасуын мынадай жолдармен дәлелдегім келді:

- құқықтық мәдениеттің түрлі қоғамда модельденуін және сол қоғамға әсер етуін анықтау;

- құқықтық танымдылықтың түрлілігін, нақты қолданылуын дәлелдеу;

- қазіргі замандағы қоғамдарда құқықтық танымдылық пен мәдениеттің қалыптасуын байқау;

- түрлі мәдениеттік құқықтарды қоғамның түсініп-қабылдауын, қоғамның құқықтық ережелермен қамтамасыз етілуін қадағалау;

- қазіргі замандағы түрлі мемлекеттердегі сапалы құқықтық мәдениет арқылы саяси-әлеуметтік өмірдің сапасын анықтау;

Мәдениеттік модельденуге мәдени тәртіптің, мәдениет құрылымының, мәдениет жүйесінің және басқа да идеялардың модельденуі кіреді. Шынын айтқанда, ол мәдениеттік өзгерулердің жетістікке жету және әсер ету процесінің бүкіләлемдік шегіне жетуге және осы шекті қадағалауға тіреледі. Осы бүкіләлемдік шектің екі ауыспасы бар: «дәстүрлі мәдениеттен» – «заманауи мәдениетке» өтетін, «заманауи мәдениеттен» – «пост модернге» – қоғамдағы мәдениеттің жағдайына ауысатын түрлері. Оның алынбайтын бөлігіне мәдениеттік шығармашылықтың шынайы орындалуы және мәдени өмірдің сапалы болуы, мәдениет объектілері мен мәдениет индустриясының дамуы, өзін-өзі босату мен адамзаттың жан-жақты дамуы жатады. Мәдениет индустриясы дамыған жағдайда адамның қоғамда өмір сүру деңгейі моральдық және материалдық жағынан артады. Міне сол кезде, біздің ел құқықтық мәдениеті дамыған елдердің қатарынан табылады деп ойлаймын. Әрине, біздің еліміз басқа қырларынан – өнерде мен өлеңде де, индустрияда мен технологияда да, егін егу мен мал бағуда да дамыған. Дегенмен, мәдениет жоғары болса осы құндылықтар қарқынды дамуға бет алады деп ойлаймын. Демек, мәдениет елдің дамуына бірден-бір себеп.

Әдебиеттер тізімі

1. Шаваева М.О., Эфендиева.Д. Этно культура как много-функциональная система взаимодействия. Г.Нальчик 2005-с.5
2. Пронин.А.А. Правовое Регулирование в сфере культуры. Москва 2021-С.9-10
3. Спасенков В.А. Правоведение. Москва 2020-с.5-7
4. Четвернин В.А. Проблемы теории права Москва 2020-с.27-36
5. Морозова А.А Теория государственного права Москва 2021-с.8-349
6. Матузов Н.Н Теория государственного права Москва 2004- с.12
7. Берг Л.Н. Теория правового воздействия Москва 2017-с.9-10
8. Четвертина В.А Теория государственного права Москва 2015-с.26

References

1. Shavaeva M. (2005) O, Efendieva Etno kultura kak mnogo-fuunkcionalinaá sistema vzajmodejstviá. [Shavaeva M.O., Efendieva.D. Ethno culture as a multi-functional system of interaction. Nalchik] [in Russian]
2. Pronin A.A. (2021) Regulirovanie v sfere kultury. [Pronin.A.A. Legal regulation in the sphere of culture. Moscow.] [in Russian]
3. Spasnikov V.A. (2020). Pravovedenie Moskva V.A.M [Jurisprudence.Spasnikov V.A.M. Moscow] [in Russian]
4. Chetvertina V.A (2020) Problemy teorii prava Moskva [Chetvernin V.A. Problems of the Theory of Law Moscow] [in Russian]
5. Morozov A.A. (2021) Teoriá gosudarstvennogo prava. Moskva [Morozova.A.A. Theory of state law Moscow] [in Russian]
6. Matuzov. N. N (2004) Teoriá gosudarstvennogo prava. Moskva [Matuzov.N.N. Theory of state law Moscow]. [in Russian]
7. Berg. L.N. (2017) Teoriá gosudarstvennogo prava. Moskva [Berg. L.N. Theory of legal influence Moscow] [in Russian]
8. Chetverina. V.A (2015) Teoriá gosudarstvennogo prava. Moskva [Chetvertina V.A. Theory of State Law Moscow] [in Russian]

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБЩЕСТВЕ

Д.З.БАЙДОСОВ*, Е.И.ИСИБАЕВА

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

*e-mail: dinmukhammed1701@mail.ru

Аннотация. В этой статье я решил определить практическим путем - формирование духовной нравственности, эстетическое проявление историческо-культурных ценностей в ходе отношений между людьми и обществом. Человек должен ценить качество жизни в обществе и понимать глубже духовно-нравственные ценности. Общество должно регулярно поддерживать формирование готовности человека к постоянно изменяющимся обстоятельствам жизни. Не сможем говорить, что нам не нужны полученные жизненные опыты как: формирование и развитие правовой культуры в обществе, анализы произошедших факторов и оценок ситуаций, уметь противостоять к несправедливостям и недопониманиям. Правовая культура создает групповую систему национальной, демографической, социальной, профессиональной культуры и каждая из них определяют ценности и правила отношения людей, так же отмечает некоторые задачи, которые подвергают характеризовать культуру.

Любой вид культуры является сложной целью при исследовании ее на разном уровне. В сфере правовой культуры лежат круги духовной, нравственной, материальной и политической культуры. Культура, удовлетворяющая первую потребность человека это- материальная культура, результатами которой являются: труд, коммуникация, бытие, жилье и хозяйство. Культура, удовлетворяющая вторую потребность человека это -- духовная культура, они появляются у людей творческим и практическим путем, в состав которых входят: современные культуры, религия, этнографические ценности, и исследовать их еще одна задача.

Ключевые слова: фактор, мораль, судебная система, манера, стиль, нравственность, эстетика, геополитика.

MODELING LEGAL CULTURE IN SOCIETY

D.Z. BAIDOSOV*, E. I. ISIBAYEVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: dinmukhammed1701@mail.ru

Abstract. In this article, I decided to define by practical way - the formation of spiritual morality, the aesthetic manifestation of historical and cultural values in the course of relations between people and society. Human should appreciate the quality of life in society and understand spiritual and moral values more deeply. Society must regularly support the formation of a person's readiness for the constantly changing circumstances of life. We won't be able to say that we don't need life experiences such as: the formation and development of a legal culture in society, analyzes of factors that have occurred and assessments of situations, be able to resist injustices and misunderstandings. Legal culture creates a group system of national, demographic, social, professional culture, and each of them determines the values and rules for people, it also notes some of the tasks that characterize culture. Any kind of culture is a difficult target when

researching it in a different industry. In the sphere of legal culture lie circles of spiritual, moral, material and political cultures. The culture that satisfies the first human need is material culture, the results of which are: labor, communication, life, housing and economy. A culture that satisfies the second human need is a spiritual culture which appear in people in a creative and practical way, which include: modern cultures, religion, ethnographic values, and researching them is another challenge.

Key words: factor, morality, judicial system, manner, style, morality, aesthetics, geopolitics.

ҒТАМР: 10.79.35

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ МЕН ДАМУ ИНСТИТУТТАРЫ

Ж.М. АМАНЖОЛ [0000-0002-1997-9955]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: janok_1996@mail.ru

Андатпа. Сыбайлас жемқорлық мәселесі сананы қылмыстылыққа жетелейді, ҚР дамуына өзінің кедергісін әкелуде. Еліміздегі сыбайлас жемқорлықтың өріс алуының тағы бір кері әсері мұндай құбылыс елді моральдық тұрғыдан жеп қана қоймай, қазақ ұлтының үкіметке және билік органына сенбеуін, құқық қорғау органдарының қызметін бағаламауын, олардың жұмысына жәрдемдеспеу, елдегі құқықты қорғаудың маңызын мүлде теріс бағалау сынды пікірлердің дамуына жол береді. Паракорлыққа қарсы саясаттың табыстылығын ғылымда да, тәжірибеде де қоғам мәдениетінде және әр тұлғаның санасында көреді. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуындағы этникалық айырмашылықтарды анықтау үшін, ең алдымен, азаматтық көзқараспен ел халқының мәдениеті мен менталитеті зерттеледі. Бұл тәсіл елдің бір ұлт - бір қазақстандықты қалыптастыру жөніндегі стратегиялық мақсаттарына негізделеді. Алайда, Қазақстан сияқты көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда этносаралық интеграция мен дифференциация жөнінде нормалар жүйесі мен құндылықтар қалыптасуы мүмкін. Бұл айырмашылықтар этносаралық татулық пен өзара сенімнің ұлттық үлгісінде қалатын әртүрлілікті анықтайды.

Елбасы көрсеткен «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының құндылықтары-қазақ қоғамын жинақтаушы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің негізі. Бұл азаматтық теңдік, еңбекқорлық, ғылыми және білім беру көшбасшылығы, толерантты ел -зайырлы ел сияқты құндылықтар [2].

Түйін сөздер: заңдылық, құқықтық тәртіп, нормативтік акті, құқық нормалары, құқықтық қатынас, құқықтық тәртіп, құқықтық қатынас.

Конституция – еліміздің жоғарғы заңдық күшіне ие басты заңы. 1995 жылы 30 тамызда Қазақстан халқы республикалық референдумда елдің егемендігін, мемлекет пен қрғамның құқықтық жүйесін нығайтудың негізін көрсететін қазіргі қолданыстағы Ата Заңымызды қабылдады.

Соңғы жылдарға көз жүгіртсек, Конституцияның ережелерін сақтау үшін ең алдымен, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын үздіксіз және жүйелі түрде қорғау процесі, сонымен қатар ұлттық мемлекеттілікті нақтырақ айтсақ, тәуелсіздікті нығайту. Ең алдымен, бірінші кезекте Конституцияның ішкі логикасы ескерілді. Бұл ҚР-ның өзін зайырлы, демократиялық құқықтық және әлеуметтік ел ретінде тануға, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін ең маңызды іргетас ретінде қарауға, толық қорғауға, саяси билік арқылы мүмкін

болатын теріс қылықтарға, сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуге деген ұмтылысты көруге болады.

Бұған дәлел ретінде Конституцияның 12 -бабының 2- тармақшасының ережелерін атап айтуға болады. Әрине, 30 жылдан астам уақыт бойы Ата Заңымыздың мәртебесін көтеру, оны елде тікелей және жоғары заңдық күші бар әсер ететін нормативтік құқықтық акт ретінде қолдану, сонымен қатар оның бүкіл құқықтық буыны мен қолданыстағы құқықтары үшін негіз болатын, ғылыми негізделген тұжырымдамалар мен бағдарламаларды дайындауды талап етті.

Мұндай құқықтық-саяси құжаттардың объективті жағы ретінде ұлттық, мәдени, экономикалық-әлеуметтік, саяси, діни және тарихи жағдайларды қарастырып, егемендік факторлары, идеологияны енгізу жолдары, қоғам, мемлекет пен құқық арасындағы қатынастарды құқықтық реттеудің тиімділігін көруге болады.

Ең бірінші, Конституцияны еліміздің Негізгі Заңы деп қарастыруымыз керек. Яғни Конституция конституциялық құрылыспен қатар адамның және азаматтың бостандықтары мен құқықтарын бекітетін, елдің мемлекеттік билігінің жоғары органдарын орналастыратын негізгі құрылтайшы құқықтық-саяси акт. Конституциямыздың арқасында біздің бүкіл саяси - құқықтық жүйеміз құрылды және саясаттың, құқық пен экономиканың негізгі үш тірегі арасында белгілі бір тепе -теңдікке қол жеткізілді. Ол екі рет өзгертілді яғни ол өте күрделі процесс және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұстары да қаралды.

Мысалы, 1998 жылдың қазанында Қазақстан Республикасының Конституциясына алқабилер соты туралы ереже енгізілді. Бұл өзгерісті ғылыми тұрғыдан түсінуге және ғылыми тұрғыдан талқылауға уақыт қажет болды, ал 2007 жылдың қаңтарынан бастап елде алқабилердің қатысуымен жұмыс басталды. Сонымен қатар, құқықтық реттеудің тиімділігін арттырудың бірден-бір жолы қызметті үнемі құқықтық және ғылыми мониторингке жатқызу.

Тағы бір мысал: 2007 жылдың мамырында Конституцияға тағы бір түзетулер мен өзгертулер енгізілді. Нәтижесінде 2008 жылдың 1 қыркүйегінен бастап біздің елде қылмыскерлерді сотта бас бостандығына айыру енгізілді. Заң үстемдігін ескеру үшін қудалау органдары мен соттарды іріктеуді Жоғарғы Сот пен Бас Прокурор тиісті түрде түсіндіре отырып, жүйелі түрде реттейді. Конституцияның негізгі міндеті - реттелген заңдардың азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауын қамтамасыз етумен қатар олардың құқық қорғау саласында тиімді қорғалуы.

Конституция - еліміздің басты заңы. Егер оның анықтамасын нақтылайтын болсақ, онда, ең бірінші, Ата Заңымыз елдегі тәуелсіздіктің негізі, яғни мемлекеттің өз территориясындағы үстемдігі мен халықаралық қатынастарда тәуелсіздігі. Конституция заңмен, сондай -ақ ҚР заңнамасының жіктеу жүйесінде белгіленген негізгі нормативтік

құқықтық актілердің бірі болып табылады. Оның үстіне, ол барлық заңнамалық актілерден заңдық күші жоғары. Тиісінше, барлық басқа құқықтық актілердің ережелері және Конституция ережелері мен қағидаларына қарсы келмеуі керек. Сонымен бірге, Ата Заңымыздың өзінде оның жоғары заңдық күшіне ие және ол бүкіл ел бойынша тікелей қолданылады деп көрсетілген. Айта кету керек, еліміздің бірде-бір заңы мұндай құқықтық мәртебеге ие емес. Мұның бәрі түсінікті болғанымен, талдау көрсеткендей, тәжірбие бойынша, барлық заңды тұлғалардан алшақ, азаматтар да өз істері мен дауларын шешу кезінде Конституцияның ережелерін қолданады. «Сыбайлас жемқорлық» терминінің мәнін, осы этникалық және әлеуметтік-экономикалық құбылыстың тарихи тамырын жете түсінбейінше сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің мәнін түсіне алмаймыз.

Парақорлықтың мәні шенеуніктерді сатып алу немесе байытуда емес, әлеуметтік жүйені бұзып қана қоймай, соның ішінде мемлекеттік биліктің бірлігінде (ыдырау), мемлекеттің, азаматтардың қоғамдағы заңды мүдделерін сатуда жатыр.

Ежелгі әдебиеттерге сүйенсек, сыбайлас жемқорлықты қатаң жазалау керектігін айтады: «Егер судья істі талқыласа, шешім шығарса, мөр басылған құжатты дайындайды, содан кейін шешімді өзгертсе, онда судья шешімді өзгерткенін көрсету керек. Бұл жағдайда ол бөлек отырыста өз функцияларын орындаудан босатылады және өз функцияларын жалғастыра алмайды немесе судьялармен аудиторияда отыра алмайды. Егер кімде-кім Құдайдың меншігін ұрласа, оны оны өлтіру керек.»[2]

Біздің эрамызға дейінгі 2 ғасырда Үнді әдебиеттерінде брахман мектептерінің бірі құрастырған Ману заңдары және біздің заманымыздың II ғасыры - ежелгі үнді заңының ескерткіші, діни дәстүрлерге сәйкес үндістердің жеке және қоғамдық өмірін реттейтін ережелердің жиынтығы және брахманизмнің этикалық догмалары, оның ішінде соттағы ерік.

Заң сот билігін «әділеттілік принциптерін басшылыққа алуға» шақырады және «әділетсіз шешімдер қабылдау мен аспанға кірудің мәңгілік рахатын» жоғалтуға болатынын ұмытпауға шақырады [2].

Сыбайлас жемқорлық туралы көптеген мәліметтерді ежелгі заман әдебиеттерінен табуға болады. Мысалы, ежелгі грек философтары Платон мен Аристотель кезіндегі билікті теріс пайдалану мен сыбайлас жемқорлықтың қоғамның экономикалық, саяси және рухани өміріне тигізетін зиянды және жойқын әсерін ескерте отырып, тойымсыздық биліктегі сыбайлас жемқорлықтың себебі екенін атап көрсетті.

Аристотель өзінің «Саясат» кітабында сыбайлас жемқорлықты мемлекеттің күйреуіне әкелетін маңызды фактор ретінде баса назар аудара отырып, көрсетті. Аристотель сыбайлас жемқорлықпен күресті мемлекеттің тұрақтылығын сақтаудың негізі ретінде қарастырды: «Әр

мемлекеттік құрылыста алдымен – шенеуніктер нормативтік актілерден пайда көре алмайтын жағдай жасау» [3].

Кейінірек Гегель «Афинада әрбір азамат қанша жыл өмір сүргенін жариялауды талап ететін заң болғанын және бұл туралы ешкім алаңдамауы керек екенін» [4] атап өтті.

Орта ғасырларда «сыбайлас жемқорлық» ұғымының «азғыру», «шайтанның азғыруы» және «күнә» сияқты діни, канондық және теологиялық бірнеше мағынасы болды. Латынның «corruptibilitas» сөзі немқұрайлылық, тәртіпсіздік дегенді білдіреді. Католицизмдегі жемқорлық күнәнің көрінісіне айналды.

Италиялық ойшыл және саясаткер Н.Макиавелли паракорлықты түсінуге септігін тигізді. Билеушісі кітабында сыбайлас жемқорлықты «жеке мүмкіндіктер үшін қоғамдық мүмкіндіктерді пайдалану» деп сипаттады.

Паракорлыққа қарсы саясаттың табыстылығын ғылымда да, тәжірбиеде де қоғам мәдениетінде және әр тұлғаның санасында көреді. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуындағы этникалық айырмашылықтарды анықтау үшін, ең алдымен, азаматтық көзқараспен ел халқының мәдениеті мен менталитеті зерттеледі. Бұл тәсіл елдің бір ұлт - бір қазақстандықты қалыптастыру жөніндегі стратегиялық мақсаттарына негізделеді. Алайда, Қазақстан сияқты көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда этносаралық интеграция мен дифференциация жөнінде нормалар жүйесі мен құндылықтар қалыптасуы мүмкін. Бұл айырмашылықтар этносаралық татулық пен өзара сенімнің ұлттық үлгісінде қалатын әртүрлілікті анықтайды.

Елбасы көрсеткен «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының құндылықтары-қазақ қоғамын жинақтаушы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің негізі. Бұл азаматтық теңдік, еңбекқорлық, ғылыми және білім беру көшбасшылығы, толерантты ел -зайырлы ел сияқты құндылықтар [2].

Әр азамат еңбек етуге, білім алуға, денсаулық сақтауға және әлеуметтік теңдікке құқықтары бекітілген елдің Конституциясы кепілдік береді. Бұл принциптер мемлекеттің білім беру және әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асыруға негізделген.

Еңбексүйгіштік, білім мен ғылым, толеранттылық құндылық ретінде нормативтік құжаттармен шектелмей, халықтың мәдениетіне, салт -дәстүріне, социологиялық ойынына, менталитетіне енгізілген.

Еліміздің кең аумағында тұратын адамдардың менталитеті қонақжайлылық пен төзімділік, өзара көмек пен түсіністік, дәстүрлерді құрметтеу, әділеттілік, білімге ұмтылу және еңбекқорлық тәрізді мінез-құлықтан қалыптасады. Бұл мінез-құлық белгілі бір дәрежеде әлемнің басқа халықтарына да тән. Адамдардың менталитеті олардың күнделікті

тәжірибесінен көрінеді, бұл дәстүрлерге, сенімдерге, өмір салтына, экономикалық және материалдық мәдениетке негізделген нормалар мен ережелердің жиынтығы.

Ұлттық негіздер - ұтымды, қисынсыз, құндылық пен адамдардың әлеуметтік мінез - құлық категорияларының негізгі түсініктері. Ұлттық негіздер әр түрлі адамдардың бұл айырмашылықтарды қалай сезінетінін және түсінетінін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар әр ұлттың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетіндегі айырмашылықты білдіреді, өйткені қалыптасқан мінез-құлық нормалары мен дәстүрлері парақорлыққа қарсы сана-сезімімен ауысады. Савинов Л.В. атап өткендей, «[әр түрлі этникалық топтардың] формалары ғана емес, сонымен қатар сыбайлас жемқорлық туралы әр түрлі түсініктер. [3].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тетігі ретінде қоғамдық бақылау

Танымал дәстүрде уақыттың өтуіне және бұл тәжірибенің күнделікті қайталануына байланысты рационалды емес деңгейде жаңартылатын рационалды мінез-құлықтар бар. Олардың рационалды сәйкестігін анықтауға тырысу қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің негіздерін тереңірек зерттеу қажеттілігіне әкеледі. Әрине, еңбек, білім, теңдік пен төзімділік құндылықтары біздің қоғамға қарсы, теріс әрекеттерге қарсы келеді.

Бұрын көмектескен адамға көмектесу - достық немесе туыстық қатынасқа негізделген дәстүрлі қолдау мен өзара көмек көрсетудің бір бөлігі - асар деп аталатын. Бұл жеке пайда алу мақсатында емес, күрделі жағдайда көмектесуге негізделген адам және азаматтың сана-сезімінің әлеуметтік құндылығы.

Әлеуметтік норма жиынтығы, намыс пен ар ұғымдары. Қоғамдық өмірдің шеңбері және саналы адам басқалардың оны қалай қабылдайтыны туралы ойланады. Оның мінез - құлқы қоғам орнатқан және оның мінез-құлқын бақылауға бағытталған әлеуметтік нормалармен реттеледі. Қоғам мен жеке адам арасындағы бұл рухани байланыс абырой мен қадір -қасиет ұғымдарынан көрінеді.

Ар -намыс пен абырой мәселесі әрқашан елдің және жеке ар -ожданның қадағалауында болды. Адамдық қадір-қасиет пен Намыс сақтау - біршама халықтардың шынайы өмірінің мәні. Бұл қағидалар сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді, бұған осы күнге дейін әлеуметтік мәнін жоймаған халық мақал-мәтелдері дәлел.

Ар, ұят - намыс, абырой - қазақ ұл -қыздарының қасиеттері еді. Бұл контраст болашақ ұрпақтың санасына сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің дәнегін септі деуге болады.

Сыбайлас жемқорлықтың таралуы елдегі әлеуметтік-экономикалық реформалардың да алға басуына күмән да келтіреді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту бойынша шараларды сәтті жүзеге асыру азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарын қолдаусыз мүмкін

емес, бұл одан әрі жетілдіруді талап етеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының, мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктер мен үкіметтік емес ұйымдардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың барлық қолда бар құралдарды қолдана отырып хабардар ету жөніндегі күш-жігерін үйлестіруді жалғастыру әсіресе маңызды.

Әлемдік парақорлыққа қарсы күрестің негізгі құжаты – Біріккен Ұлттар Ұйымының парақорлыққа қарсы конвенциясының 13-бабы (2003 ж. 31 қазан) - қоғамдық бақылауды кеңейтуді азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі ең тиімді құралы ретінде анықтайды [1].

Азаматтық қатысу - бұл азаматтар мен азаматтық қоғам құрылымдарының мемлекетті және жергілікті халықты басқаруға қатысуы. Егер мемлекеттік басқару жүйесінде кәсіпкерлік субъектісі ретінде сыбайлас жемқорлық болса, олар өз функциясын бақылай алмайды, шешім қабылдай алмайды. Азаматтар мен азаматтық қоғамның мемлекеттік органдардың қызметіне белсенді және тұрақты қатысуы ғана олардың қызметінде сыбайлас жемқорлық тәжірибесінен біртіндеп бас тартуға мүмкіндік береді.

«Қоғамдық бақылау» ұғымы ғылыми әдебиеттерде, реттеуде белсенді қолданылады. «Бақылау» термині ғылыми және практикалық қызметте жиі қолданылады. Ғалымдар оны басқаша түсіндіреді: құрал, фактор, объект, элемент, функция, реттеуші, кепілгер, құбылыс, институт пен әдіс.

Азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің бақылауы мемлекеттік органдардың қызметін бақылау деп түсіндіріледі. Қоғамдық қатысу идеясы менеджерлердің қоғамдық істерді басқаруға қатысын білдіреді. Қоғамдық қадағалау-«мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқаруды бірге алғанда, олардың жұмысын оңайлату үшін мемлекеттік мекемелерді қоғамдық бағалау мен есепке алудың» маңызды құралы [2].

Қоғамдық қадағалау - бұл азаматтардың қоғаммен байланыс саласындағы мемлекеттік саясатқа тікелей қатысуы және қоғамдық қызметтің бір түрі ретінде азаматтардың қатысуы. Сонымен бірге қоғамдық бақылау проблемаларды анықтауды және оларды шешуге ресурстарды оқытуды қажет етеді.

Органдардың жұмысын қоғамдық бақылау бостандықтың негізгі элементі болып табылады. Компанияда өкілеттіктері мен ресурстары бар мемлекеттің мақсатты пайдаланылуын бақылауға толық негіз бар.

Қоғамдық бақылау - бұл азаматтардың мемлекеттік органдардың өз қызметтерін орындауын қадағалауы, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауы [3].

Сонымен, қоғамдық бақылау-бұл құқықтар мен заңды мүдделердің бұзылуын басу және алдын алу мақсатында мемлекеттік мекемелер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары

мен меншігінің әр түрлі нысандарындағы азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауды бақылау. Қоғамдық бақылаудың негізгі принциптері:

- қоғамның жетілдірілуі;
- тәуелсіздік;
- адам құқығы принциптері мен заңды талаптарды құрметтеу;
- мемлекеттік органдар мен автономды жергілікті қауымдастықтардың ашықтығы;

Бұл:

1) ерікті басқаруда елдегі әр азаматтың құқықтары мен мүдделерін жинақтайтын кәсіпорын мен оның жекелеген институттарын басқару нысаны ретінде;

2) әр түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерінің тепе -теңдігін қамтамасыз ету мен мүдделер қақтығысының алдын алудың негізгі құралы болып табылады;

3) кейінге шегерілген құқықтар мен міндеттерді шешу үшін күштерді шоғырландыру әдісі;

4) құқық бұзушыларды анықтауға және оларды қоғамдық жауапкершілікке тарту механизмін әзірлеуге, қоғамдық пікірталас бастап құқық бұзушыларға әсер етуі мүмкін мәжбүрлеу шараларын қолдануға дейінгі әлеуметтік нормаларды құрметтеудің кепілі ретінде;

5) кез келген қоғамның ажырамас күші және оның негізгі институттарының бірі болып табылады [4].

Әдебиеттер тізімі

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ҚР Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ Қол жеткізу режимі: URL: <https://kodeksy-kz.com/index.htm>

2. ҚР 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы (23.03.2019 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] - Қол жеткізу режимі: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

3. ҚР 2014 жылғы 3 шілдедегі No 518-IV (11.06.2014 ж. өзгертулер мен толықтырулармен) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. [Электрондық ресурс] - Қол жеткізу режимі: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31102748

4. 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы 26.12.2014 [Электрондық ресурс] - Қол жеткізу режимі: URL: adilet.zan.kz

References

1. Sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qımyl túraly QR Zańy 2015 jylǵy 18 qarashadaǵy [Law of the Republic of Kazakhstan on Anti-Corruption] dated November 18, 2015 № 410-V RKZ Access mode: URL: <https://kodeksy-kz.com/index.htm> [in Kazakh]

2. QR 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы (23.03.2019 жылғы өзгерістер мен толықтырылғандармен [The Constitution of the Republic of Kazakhstan of August] 30, 1995 (as amended and supplemented on March 23, 2019). [Electronic resource] - Access mode: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029. [in Kazakh]

3. QR 2014 жылғы 3 шілддегі No 518-IV (11.06.2014 ж. өзгертiлер мен толықтырылғандармен) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Электрондық ресурсы [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 518-IV of July 3, 2014 (as amended and supplemented on June 11, 2014).] [Electronic resource] - Access mode: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31102748. [in Kazakh]

4. 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы [Anti-corruption program for 2015-2025 26.12.2014] [Electronic resource] - Access mode: URL: adilet.zan.kz. [in Kazakh]

АНТИКОРРУПЦИОННАЯ КУЛЬТУРА: ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ И ИНСТИТУТЫ РАЗВИТИЯ

Ж.М. АМАНЖОЛ

Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: janok_1996@mail.ru

Аннотация. Проблема коррупции ведет сознание к преступности, вносит свой порыв в развитие РК. Еще один негативный эффект распространения коррупции в стране заключается в том, что такое явление не только морально пожирало страну, но и позволяет выработать мнение о том, что казахская нация не доверяет правительству и органам власти, не оценивает деятельность правоохранительных органов, не содействует их работе, абсолютно негативно оценивает значение защиты прав в стране. Успех политики борьбы со взяточничеством видит как в науке, так и в практике в культуре общества и в сознании каждого человека. Для выявления этнических различий в формировании антикоррупционной культуры в Казахстане, прежде всего, с гражданской точки зрения, изучаются культура и менталитет народа страны. Данный подход основывается на стратегических целях страны по формированию одной нации - одного казахстанца. Однако в таком многонациональном и многоконфессиональном обществе, как Казахстан, может сформироваться система норм и ценностей по межэтнической интеграции и дифференциации. Эти различия определяют разнообразие, которое остается в национальной модели межэтнического мира и взаимного доверия.

Ценности национальной идеи «Мәңгілік Ел», проявленные Елбасы, - основа антикоррупционной культуры как накопителя казахского общества. Это такие ценности, как гражданское равенство, трудолюбие, научное и образовательное лидерство, толерантная страна-светская страна [2].

Ключевые слова: законность, правопорядок, регулирование, правовые нормы, правоотношения, правопорядок, правоотношения.

**ANTI-CORRUPTION CULTURE:
LEGAL MECHANISMS AND DEVELOPMENT INSTITUTIONS**

J.M. AMANZHOL

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: janok_1996@mail.ru

Abstract.The problem of corruption leads the consciousness to criminality, impedes the development of the Republic of Kazakhstan. Another negative effect of the development of corruption in the country is that such a phenomenon not only eats up the country morally, but also allows the Kazakh nation to distrust the government and the authorities, underestimate the activities of law enforcement agencies, do not assist in their work, and negatively assess the importance of protecting rights in the country. The success of anti-bribery policies is seen both in science and practice in the culture of society and in the minds of every person. In order to identify ethnic differences in the formation of an anti-corruption culture in Kazakhstan, first of all, the culture and mentality of the country's population with a civic point of view is studied. This approach is based on the country's strategic goals for the formation of one nation - one Kazakhstan. However, in such a multinational and multi-confessional society as Kazakhstan, a system of norms and values on interethnic integration and differentiation can be formed. These differences determine the diversity that remains in the national model of interethnic peace and mutual trust.

The values of the National idea "Mangilik El", expressed by the head of state, are the basis of an anti-corruption culture as a component of Kazakh society. These are values such as civil equality, hard work, scientific and educational leadership, a tolerant country-a secular country [2].

Keywords: legality, law and order, regulation, legal norms, legal relations, legal order, legal relations

ҒТАМР 06.73.21

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ НАРЫҚТЫҢ ӘРЕКЕТ ЕТУІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

М.А.ТЛЕУБЕРГЕНОВА ^{[0000-0001-9360-0520]*}, **Д.А. ДЕМЕУОВ** ^[0000-0001-8864-422X]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: mtleubergtnova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада инвестициялық нарықтың әрекет етуі мен дамуының теориялық негіздері қарастырылған. Инвестициялық нарық инвестициялық ресурстарды сату мен сатып алу, реттеу жөніндегі экономикалық қатынастар саласының бөлігі болып табылады. Инвестициялық нарықтың әрекет етуінің мақсаты - қажетті ресурстарды барынша аз шығын жұмсай отырып, ұтымды өтелетін уақытта салу.

Инвестициялық нарықтың негізгі құраушылары ретінде инвестициялық сұраным мен инвестициялық ұсынымды айта аламыз. Инвестициялық сұраным әлеуетті инвестициялық сұраныстан және нақты сұраныстан тұрады. Әлеуетті инвестициялық сұраныс субъектінің іс-әрекетін қаржыландыруға жұмсала алады және оның жиынтық табысын көрсетеді. Нақты сұраныс кәсіпорындардың инвестициялауға нақты мұқтаждығын білдіреді. Инвестициялық сұраным өз кезегінде макро және микроэкономикалық факторлардың ықпалымен анықталады. Ал инвестициялық ұсынымға инвестициялық тауар бағасы, табыстылық нормасы, шығындар, технология, салық саясаты мен бәсекелестік деңгейі секілді факторлар ықпал етеді.

Инвестициялық нарықтың белсенділігі оның конъюктурасымен айқындалады. Инвестициялық нарық конъюктурасына тән циклдық даму сатылары келтірілген. Ол конъюктураның көтерілуі, әлсіреуі және құлдырауы секілді сатылармен сипатталады. Сонымен қатар әрбір сатыға сәйкес келетін даму сипаттамалары көрсетілген. Инвестициялық нарық құрылымы сан алуан. Осыған байланысты инвестицияларды жіктеу белгілері қарастырылған.

Түйін сөздер: инвестициялық нарық, инвестициялық сұраныс, инвестициялық ұсыныс, инвестициялық нарық конъюктурасы, инвестициялық нарық сегменттері, инвестициялық нарық құрылымы.

Инвестициялық қызметті басқару нарықтық экономикада инвестициялық ресурстарды қалыптастыру мен пайдалануда ерекше рөл атқаратын инвестициялық нарықтың дамуын болжаумен және әрекет етуін бағалаумен тығыз байланысты.

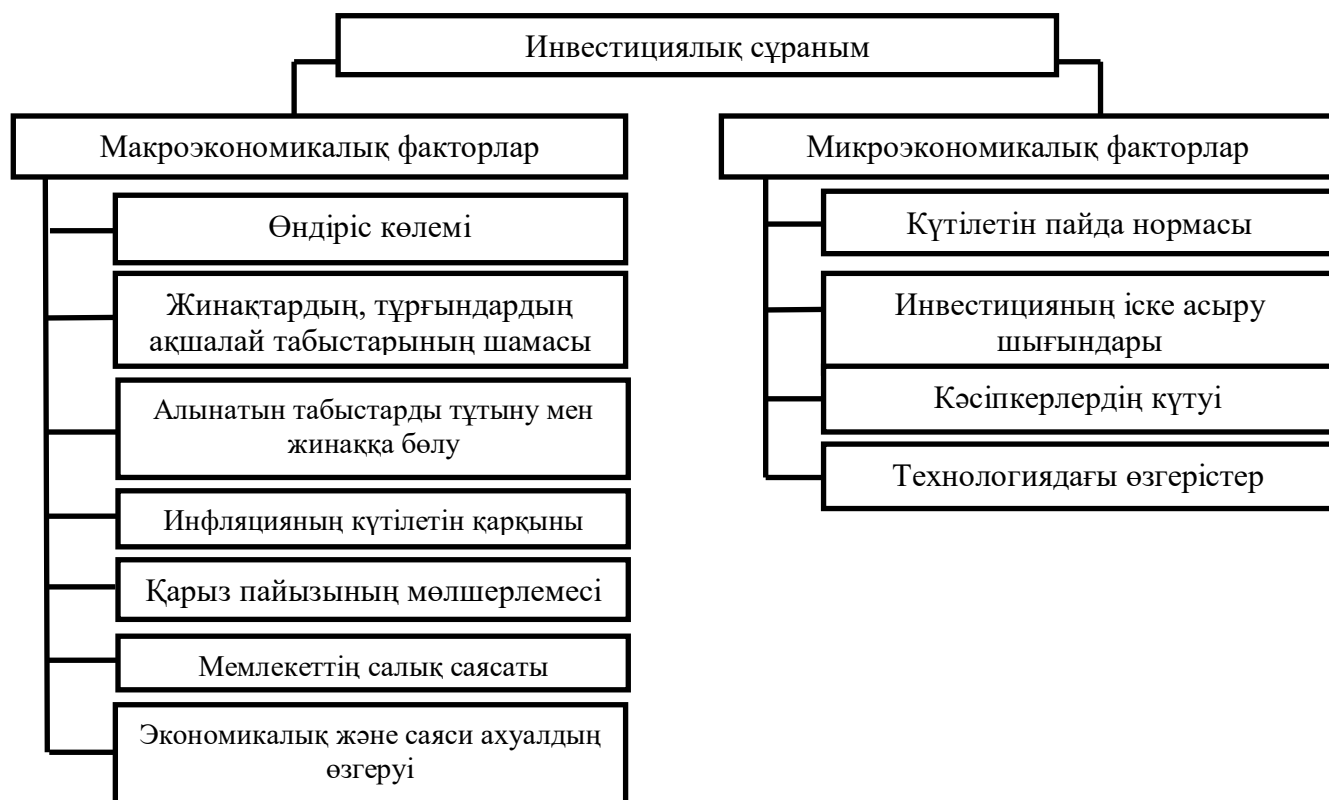
Инвестициялық нарық - өзгермелі сұраныс пен ұсыныс жағдайында инвестицияларды сатып алу, сату және орналастыру, оларды ұдайы өндіру мен реттеу, сондай-ақ оларға баға белгілеу мәселелері бойынша экономикалық қатынастар саласы.

Инвестициялық нарықтың жұмыс істеуінің негізгі мақсаттары инвестициялық процестің өзін-өзі реттеу процесін қамтамасыз ету, инвестициялық процесті қаржылық, материалдық және зияткерлік қамтамасыз ету үшін инвестициялық ресурстарды ең аз шығындармен және оңтайлы өтеу мерзімінде жұмылдыру болып табылады.

Инвестициялық нарықтың негізгі компоненттері инвестициялық сұраныс пен инвестициялық ұсыныс болып табылады, олардың өзара әрекеттесуі кезінде қалыпты инвестициялық белсенділік жағдайында салыстырмалы тепе-теңдікке қол жеткізіледі.

1 - Сурет. Инвестициялық нарық компоненттері

2 - Сурет. Инвестициялық сұраныс факторлары

Инвестициялық сұраныс оның икемділігі мен динамикасын анықтайтын макроэкономикалық және микроэкономикалық факторлардың әсерінен қалыптасады.

Инвестициялық ұсыныс жаңадан құрылған және жаңартылған негізгі қорлар мен айналым қаражаттарынан, бағалы қағаздардан, мақсатты ақшалай инвестициялардан, ғылыми-техникалық өнімдерден, Қазақстан Республикасының халық шаруашылығының барлық салалары мен салаларындағы басқа да меншік нысандарынан, сондай-ақ меншік құқығынан тұрады. және зияткерлік меншік құқығы.

Инвестициялық ұсыныстың қалыптасуы келесі факторлармен көрсетіледі:

- инвестициялық тауарлар бағасы;
- табыстылық нормасы;
- шығындар;
- технологияларды жетілдіру;
- салық саясаты;
- бәсекелестік деңгейі.

Инвестициялық ұсыныстың белгілі бір құрамымен инвестициялық сұраныс тиімдірек активтерге бағытталғандықтан, инвестициялық ұсыныстың көлемі мен құрылымы инвестициялық сұраныстың көлемі мен құрылымына әсер етеді. Осылайша, инвестициялық ұсыныс инвестициялық нарықтың ауқымын анықтайтын негізгі фактор болып табылады.

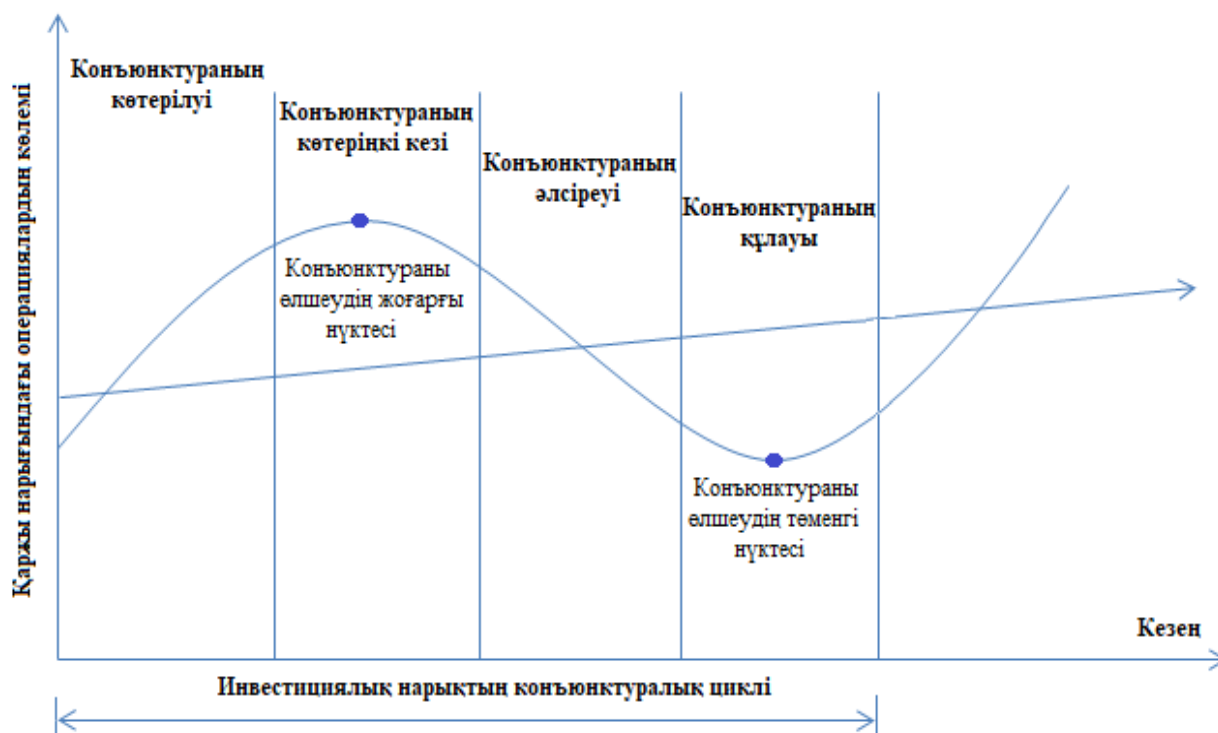
Инвестициялық сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігі нарықтық жүйеде тепе-теңдік бағаларын белгілеу арқылы жүреді. Динамиканың жалпы жағдайы, инвестициялық нарықтың өзгергіштігі өте күрделі экономикалық құбылыс, өйткені ол көптеген гетерогенді және көп бағытты ішкі және экономикалық факторлардың әсерінен қалыптасады.

Инвестициялық нарықтың белсенділік дәрежесі, оның жеке элементтерінің арақатынасы нарықтық конъюнктураны зерттеу арқылы анықталады.

Инвестициялық нарық конъюктурасы - инвестициялық нарықта немесе оның сегментінде сұраныстың, ұсыныстың, баға деңгейінің, бәсекелестіктің және өткізу көлемдерінің қалыптасқан арақатынасын айқындайтын факторлар жиынтығы.

3-суреттен көріп отырғандай инвестициялық нарық сегменттеріне төрт даму сатысы тән: конъюктуралық өрлеу, конъюктуралық бум, конъюктураның әлсіреуі және құлдырауы.

Инвестициялық нарық конъюктурасының өсуі инвестициялық объектілерге сұраныстың артуымен, оларға бағаның өсуімен, экономикадағы іскерлік белсенділіктің жалпы артуымен байланысты инвестициялық нарықтың жандануымен сипатталады.

3- Сурет. Инвестициялық нарықтың конъюнктуралық циклі

Конъюнктуралық бум инвестициялық нарықта сату көлемінің күрт артуымен, инвестициялау объектілеріне ұсыныс пен сұраныстың артуымен, соңғысының алдын-ала өсуімен, инвестициялау объектілері бағасының өсуіне, инвесторлар мен инвестициялық делдалдардың кірістеріне сәйкес келеді.

Жағдайдың әлсіреуі инвестициялық объектілерге сұраныстың салыстырмалы түрде толық қанағаттандырылуынан, олардың ұсынысының белгілі бір артығымен, инвестициялық объектілер бағасының төмендеуімен, жалпы экономикалық құлдыраумен байланысты инвесторлар мен инвестициялық делдалдардың кірістерінің төмендеуімен көрінеді.

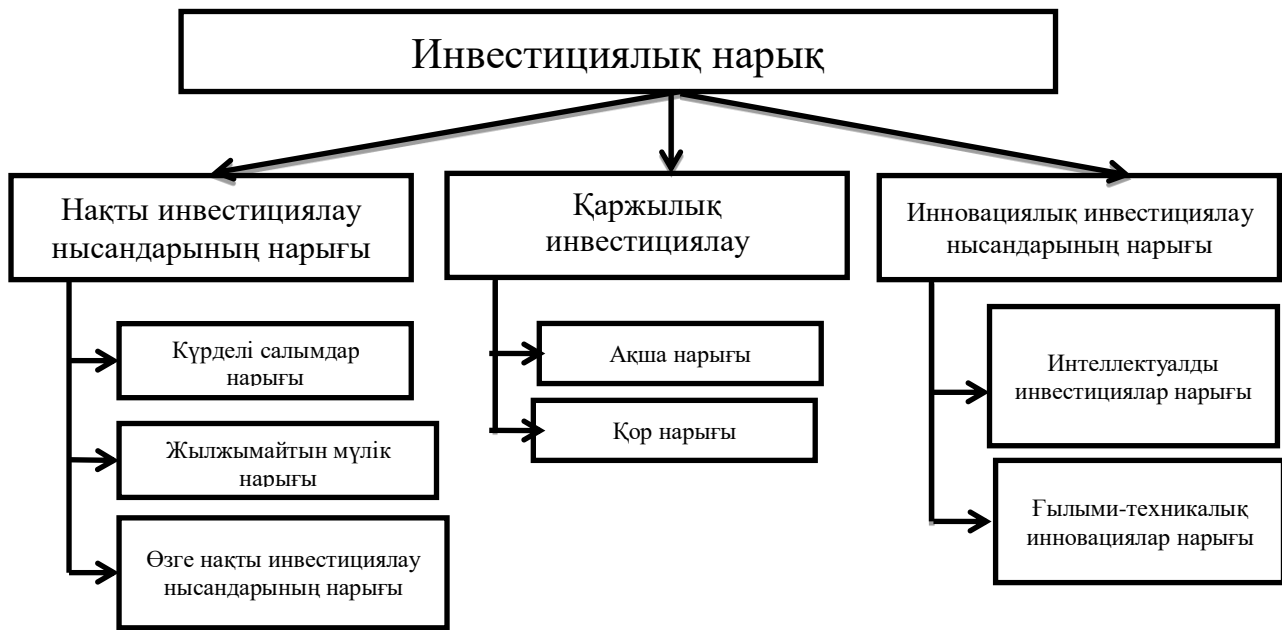
Инвестициялық нарықтағы конъюнктураның төмендеуі инвестициялық белсенділіктің өте төмен деңгейімен, ұсыныстан асып кеткен кезде инвестициялау объектілеріне сұраныс пен ұсыныстың күрт төмендеуімен сипатталады. Нарықтық құлдырау кезеңінде инвестициялық объектілердің бағасы едәуір төмендейді, инвесторлар мен инвестициялық делдалдардың кірісі ең төменгі мәндерге түседі, кейбір жағдайларда инвестициялық қызмет тиімсіз болады.

Инвестициялық нарықтың әртүрлі сегменттері үшін даму кезеңдері бірдей емес, бұл нарықтық инвестициялар объектілерінен құлдырау кезінде нарық объектілеріне инвестициялық капиталды құюға мүмкіндік береді. Бұл осы қызметтен тұрақты және жоғары кіріс алу үшін инвестордың инвестициялық қызметін оңтайландыруға алғышарттар жасайды.

Инвестициялардың алуан түрлері инвестициялық нарықтың күрделі құрылымын анықтайды. Нақты, қаржылық және материалдық емес активтерге салынған инвестициялар объектілері бойынша инвестицияларды жіктеу инвестициялық нарықты нақты инвестициялау объектілері, қаржылық инвестициялау объектілері және инновациялық инвестициялар объектілері нарықтарының жиынтығы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (Сурет 4).

Нақты (материалдық) инвестициялау объектілерінің нарығына күрделі салымдар нарығы, жылжымайтын мүлік нарығы, сондай-ақ нақты инвестициялаудың өзге де объектілерінің нарығы кіреді.

Ресейлік инвестициялық нарықтың маңызды сегменттерінің бірі — күрделі инвестициялар нарығы-негізгі капиталға инвестицияларды қалыптастыру және орналастыру, оның ішінде жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды жаңа құрылысқа, кеңейтуге, қайта құруға және техникалық қайта жаратандыруға, Машиналар, жабдықтар сатып алуға және т. б. салымдар мәселелері бойынша экономикалық қатынастар саласы.

4- Сурет. Инвестициялық нарық құрылымы

Жылжымайтын мүлік нарығы-жылжымайтын мүлік объектілеріне капитал салу саласы және пайдалы қасиеттерді, сондай-ақ жылжымайтын мүлік объектілерін иеленуден туындайтын құқықтар мен міндеттерді құруға, қалыптастыруға, бөлуге, айырбастауға, тұтынуға қатысты жылжымайтын мүлік нарығының субъектілері арасындағы құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық қатынастар жүйесі. Жылжымайтын заттарға (жылжымайтын мүлік, жылжымайтын мүлік) жер учаскелері, жер қойнауы учаскелері, оқшауланған су объектілері және жермен тығыз байланысты барлық объектілер, яғни олардың мақсатына шамадан тыс зиян келтірмей жылжытуға болмайтын объектілер, соның ішінде

ормандар, көпжылдық екпелер, ғимараттар жатады. Бұл халық пен заңды тұлғалардың жинақтары мен жинақтарын қорлардың пассивті формасынан жылжымайтын мүлік иесіне табыс әкелетін нақты өндірістік капиталға аударуға ықпал етеді. Бұл ретте жылжымайтын мүліктің өзі инвестициялық тәуекелдердің сақтандыру кепілі болып табылады.

Нақты инвестициялаудың басқа объектілері нарығындағы инвестициялаудың негізгі нысандарына картиналар, антиквариат, қымбат металдар және олардан жасалған бұйымдар және т. б. сияқты материалдық құндылықтарға инвестициялар жатады.

Қаржылық инвестициялау объектілерінің нарығына ақша нарығы мен қор нарығы (бағалы қағаздар нарығы) кіреді.

Ақша нарығы-бұл ақша түріндегі тауарларды сатып алу-сату нарығының бір түрі, несие капиталы нарығының бір бөлігі. Ақша нарығының көмегімен уақытша бос ақша қаражаттары жұмылдырылып, инвестицияларға айналады, шаруашылық жүргізуші субъектілердің айналым капиталының қозғалысы қамтамасыз етіледі, банктердің қысқа мерзімді ресурстары қалыптасады, салымдар жүзеге асырылады және мемлекет, мекемелер және жеке тұлғалар қысқа мерзімді несиелер алады.

Қор нарығы (басқаша айтқанда, бағалы қағаздар нарығы) бағалы қағаздарды сатып алу-сату нысаны болып табылады. Бағалы қағаздарға: мемлекеттік облигация, облигация, вексель, чек, депозиттік және жинақ сертификаттары, ұсынушыға арналған банктік жинақ кітапшасы, коносамент, акция, жекешелендіру бағалы қағаздары және бағалы қағаздар туралы заңдарда немесе олар белгілеген тәртіппен бағалы қағаздар қатарына жатқызылған басқа да құжаттар жатады.

Инновациялық инвестициялар объектілерінің нарығы инвестициялық факторлар ретінде инновациялық ресурстарды қалыптастыру үшін пайдаланылатын инновацияларды сатып алу-сату бойынша ғылыми-техникалық, инновациялық, инвестициялық және кәсіпкерлік қызмет субъектілері арасындағы бөлу-алмасу қатынастарының жиынтығы болып табылады.

Бұл нарық инвестордың капиталын көбейту және кеңейту үшін қажетті материалдық емес ресурстарға инвестициялармен сипатталады. Өңгіме зияткерлік инвестициялар нарығы мен ғылыми-техникалық инновациялар нарығына бөлуге болатын инновациялық құрамдас бөлікке инвестициялар туралы болып отыр.

Зияткерлік инвестициялар нарығы-бұл лицензиялар, патенттер, тауарлық белгілер және т.б. сияқты зияткерлік қызметтің нәтижелері болып табылатын материалдық емес активтерге қаражат қалыптастыру мен салуға қатысты экономикалық қатынастардың саласы. бұл

құндылықтар физикалық, материалдық объектілер емес, бірақ оларды пайдалану және олардан кіріс алу мүмкіндігіне байланысты құнды, ақшалай бағалауға ие.

Ғылыми-техникалық инновациялар нарығы арқылы ғылым жетістіктері мен озық тәжірибені пайдалануға негізделген техника, технология, еңбекті ұйымдастыру және басқару саласындағы жаңалықтарға инвестициялық ресурстар салу, сондай-ақ осы жаңалықтарды түрлі салалар мен қызмет салаларында қолдану жүзеге асырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Инвестициялық портфельді басқару жөніндегі қызметті жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 3 ақпандағы № 10 қаулысы
2. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар
3. Бузова И.А., Маховикова Г.А. Коммерческая оценка инвестиций. С.-П. «Питер», – 2003.
4. Гендер М.И. Инвестиционный климат стран СНГ // Business central, – 2013.
5. Игошин Н.В. Инвестиции. Организация, управление, финансирование. Учебник для вузов. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, – 2016 ж. Оқулық. М., Юнити, – 2012.
6. Инвестиции. Под редакцией Л. И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е. Г. Князевой// Учебник для вузов. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, – 2016.
7. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 27 тамыздағы № 954 Қаулысы
8. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы.
9. Марченко Г., Мачульская О. Рейтинг инвестиционной привлекательности Казахстана // Эксперт, – 2019.
10. Дейнеко А.В. Привлечение иностранных инвестиций в экономику Казахстана: состояние и развитие процесса // Капитал, инвестиции, технологии. – 2013. – № 1.
11. Нурланова Н.А., Бейсенбина А.К. Оценка потенциальных инвестиционных возможностей регионов // Капитал, инвестиции, технологии. – 2013. – № 11.
12. Шарп Уильям Ф., Александер Гордон Дж., Бэйли Джеффри В. Инвестиции. М., «Инфра-М», – 2018 ж.

References

1. «Investitsiualyq portfeldi basqary júindegi qyzmetti júzege asyry qaǵıdalaryn bekity túraly» Qazaqstan Respyblikasy Ulttyq Banki Basqarmasynyń 2014 jylǵy 3 aqpanndaǵy № 10 qaýlysy [Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated February 3, 2014 туралы 10 «On approval of the Rules of investment portfolio management»][in Kazakh]
2. «Qazaqstannyń úshinshi jańǵyryy: jahandyq básekege qabiletilik» Memleket basshysy N.Á. Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna joldaıy. 2017 jylǵy 31 qańtar [«The Third Revival of Kazakhstan: Global Competitiveness» Nazarbayev's message to the people of Kazakhstan. January 31, 2017] [in Kazakh]
3. Býzova I.A., Mahovikova G.A. (2003) Kommercheskaia otsenka investitsii. S.-P. «Piter».[Buzova IA, Makhovikova GA Commercial value of investments. S.-P. "Peter"] [in Russian]
4. Gender M.I. (2013) Investitsionny klimat stran SNG // Business central [Gender M.I. CIS investment climate // Business central]. [in Russian]
5. Igoshin N.V. (2016) Investitsii. Organizatsiia, úpravlenie, finansirovanie. Ýchebnik dlia výzov. Ekaterinbúrg: Izdatelstvo Ýralskogo ýniversiteta [Igoshin NV Investments. Organization, management, financing. Textbook for universities. Yekaterinburg: Ural University Publishing House] [in Russian]
6. Investitsii. Pod redaktsiei L. I. Izyvovich, S.A. Degtiareva, E. G. Knyazevoi (2016)// Ýchebnik dlia výzov. Ekaterinbúrg: Izdatelstvo Ýralskogo ýniversiteta.[Investments. Edited by L. И. ЮЗВОВИЧ, С.А. Дегтярева, Е. Г. Кныязевой // Textbook for universities. Yekaterinburg: Ural University Publishing House] [in Russian]
7. Qazaqstan Respyblikasynyń qarjy sektoryn damytýdyń 2030 jylǵa deingi tujyrymdamasyn bekity túraly Qazaqstan Respyblikasy Úkimetiniń 2014 jylǵy 27 tamyzdaǵy № 954 Qaýlysy[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 27, 2014 № 954 on approval of the Concept of development of the financial sector of the Republic of Kazakhstan until 2030] [in Kazakh]
8. Qazaqstannyń 2030 jylǵa deingi damy strategiasy. [Development Strategy of Kazakhstan until 2030.] [in Kazakh]
9. Marchenko G., Machýlskaia O.(2019) Reiting investitsionnoi privlekatelnosti Kazahstana // Ekspert [Marchenko G., Machulskaya O. Rating of investment attractiveness of Kazakhstan // Expert]. [in Russian]
10. Demeko A.V. (2013) Privlechenie inostrannyh investitsii v ekonomiky Kazahstana: sostoianie i razvitie protsessa // Kapital, investitsii, tehnologii.[Deineko AV Attraction of foreign

investments in the economy of Kazakhstan: the state and development of the process // Capital, investments, technologies.] [in Russian]

11. Nýrlanova N.A., Beisenbina A.K. (2013) Otsenka potentsialnyh investitsionnyh vozmojnostei regionov // Kapital, investitsii, tehnologii. [Nurlanova NA, Beisenbina AK Assessment of potential investment opportunities of regions // Capital, investments, technologies] [in Russian]

12. Sharp Ýiliam F., Aleksander Gordon Dj., Beilí Djeffri (2008) V. Investitsii. M., «Infra-M». [W. Investments. M., Infra-M][in Russian]

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО РЫНКА

М.А.ТЛЕУБЕРГЕНОВА*, Д.А. ДЕМЕУОВ

Актыбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: mtleubergenova@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические основы функционирования и развития инвестиционного рынка. Инвестиционный рынок является частью сферы экономических отношений по регулированию, продаже и покупке инвестиционных ресурсов. Цель функционирования инвестиционного рынка - вложить необходимые ресурсы в рациональное окупаемое время с минимальными затратами.

В качестве основных составляющих инвестиционного рынка можно назвать инвестиционный спрос и инвестиционное предложение. Инвестиционный спрос состоит из потенциального инвестиционного спроса и реального спроса. Потенциальный инвестиционный спрос может быть направлен на финансирование деятельности субъекта и отражает его совокупный доход. Реальный спрос означает реальную потребность предприятий в инвестициях. Инвестиционный спрос, в свою очередь, определяется влиянием макро-и микроэкономических факторов. А на инвестиционное предложение влияют такие факторы, как цена инвестиционного товара, норма доходности, затраты, технология, налоговая политика и уровень конкуренции.

Активность инвестиционного рынка определяется его конъюнктурой. Приведены этапы циклического развития, характерные для конъюнктуры инвестиционного рынка. Для него характерны такие стадии, как подъем, ослабление и спад конъюнктуры. При этом указываются характеристики развития, соответствующие каждому этапу. Структура инвестиционного рынка разнообразна. В связи с этим рассмотрены признаки классификации инвестиций.

Ключевые слова: инвестиционный рынок, инвестиционный спрос, инвестиционное предложение, конъюнктура инвестиционного рынка, сегменты инвестиционного рынка, структура инвестиционного рынка.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FUNCTIONING OF THE INVESTMENT MARKET

M.A. TLEUBERGENOVA, D.A. DEMEUOV

K. Zhubanov Aktobe regional University Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: mtleubergenova@mail.ru

Abstract. The article discusses the theoretical foundations of the functioning and development of the investment market. The investment market is part of the sphere of economic relations for the regulation, sale and purchase of investment resources. The purpose of the functioning of the investment market is to invest the necessary resources in a rational payback time with minimal costs.

The main components of the investment market are investment demand and investment supply. Investment demand, in turn, is determined by the influence of macro- and microeconomic factors. And the investment offer is influenced by factors such as the price of the investment product, the rate of return, costs, technology, tax policy and the level of competition.

The activity of the investment market is determined by its conjuncture. The stages of cyclical development characteristic of the investment market conjuncture are given. At the same time, the characteristics of development corresponding to each stage are indicated. The structure of the investment market is diverse. In this regard, the signs of investment classification are considered.

Key words: investment market, investment demand, investment offer, investment market conjuncture, investment market segments, investment market structure.

МРНТИ 10.27.51

ОСОБЕННОСТИ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

С.Б. САУТБАЕВА [0000-0001-9873-8382]

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: Salt_1979@mail.ru

Аннотация. В научной статье выявлены подходы развития цифрового государства, отмечены показатели современного состояния цифровизации в Казахстане, дан анализ,

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровое общество, цифровые программы, информационно - коммуникационные технологии, коммуникация, компьютерные технологии, мультимедийное оборудование.

Сегодня идея цифровой трансформации — это современный этап в развитии экономики. Развитие цифровых технологий главное на сегодняшний день в экономиках европейских государств. Во многих странах цифровизация является перспективой развития. Принятая в 2017 году Государственная программа «Цифровой Казахстан» способствовала росту цифровых технологий в республике, перевела государственные услуги на электронный формат. «Главная цель государственной программы «Цифровой Казахстан» - прогрессивное развитие цифровой экосистемы для достижения устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности экономики и нации, улучшения качества жизни населения. Ожидаемые Цифровые дивиденды для Казахстана определены и обозначены в соответствии со стратегическими задачами государства. Речь идет о таких актуальных для страны вопросах, как повышение эффективности и прозрачности государственного управления, обеспечение занятости населения, повышение качества образования и здравоохранения, улучшение инвестиционного климата, повышение производительности труда и рост доли малого и среднего бизнеса в структуре ВВП» [1].

Современные мировые реалии развития общества диктуют внедрение новых цифровых образовательных технологий. Цифровизация опережает существующие требования организации, производства к профессии. Цифровая экономика ставит перед специалистами новые вызовы - владение цифровыми навыками, разрешающие применять ее результаты. Система высшего образования видоизменилась от введения новых образовательных стандартов до введения цифровых программ в учебную деятельность высшего образования. Быстрое развитие экономических, культурных, социальных процессов подвергает трансформации сферу образования. Цифровое общество с распространением информационно-коммуникационных технологий на жизнь человека способствовало возникновению

трудностей в сфере образования - это виртуальная образовательная среда, дистанционное обучение, появление новых ценностей в обществе.

Особое место в государственной программе занимает цифровизация образования. Часто под понятием «цифровизация образования» понимают «...не столько технические инновации, сколько изменения в содержании и организации образовательного контента, в структуре и в организационных принципах вуза»

Безусловно, положительных сторон цифровой системы образования более, чем достаточно, но нет выработанной методики преподавания и есть ряд недостатков среди них можно выделить:

- отсутствие «живой коммуникации» между обучающимся и обучаемым;
- самостоятельность обучаемого;
- IT-безграмотность обучающихся;
- невозможность учета специфики профильности подготовки специалиста.

На сегодняшний день отсутствуют единые теоретические, методические, научно-психологические подходы обучения студентов на расстоянии.

По мнению педагогического сообщества, цифровые достижения в современном обществе - это новое образование, которое приоткрывает новые перспективы: возможность учиться в комфортное время, умение удобно проектировать личные образовательные маршруты, непрерывное образование, возможность обмена образовательными программами с зарубежными специалистами.

Информатизация сферы образования в цифровом государстве способствовала синтезу современных социально-воспитательных, социально-педагогических инноваций в работе с современной молодежью. Главная задача образования на данный момент - научить молодежь существовать в цифровом обществе, уметь находить знания в цифровом формате и уметь их применить в жизни. Современный педагог, являясь основным субъектом учебной деятельности, приобрел черты фасилитатора (лица обеспечивающего коммуникацию группы), а студенты, оставаясь обучаемыми, из объекта учебного процесса превратились в деятельного субъекта учебного процесса. В современном цифровом учебном процессе изменилось содержание учебной деятельности, акцент переместился на самостоятельные, активные виды работ в обучении (проекты, презентации, дебаты, дискуссии, деловые, ролевые игры, экскурсии, олимпиады, конкурсы, телеконференции). Студенты благодаря данному подходу обучения стали мотивированы на конечный результат обучения. Все эти обстоятельства подвели к пониманию значимости внедрения в учебный процесс применения новых информационно-коммуникативных технологий. В новых цифровых реалиях видоизменились

и педагогические функции. Современный педагог в условиях ускоряющихся технологических изменений должен уметь применить традиционные формы обучения совместно с новыми методиками, технологиями. Педагог в современной системе образования становится менеджером (организует учебный процесс, эксперт, психолог, тьютор). Теперь педагог должен овладеть новыми компетенциями:

1. учиться вместе со своими студентами;
2. планировать, организовывать деятельность студентов;
3. мотивировать студентов, включая в образовательные результаты, позволяющие приобрести необходимые компетенции;
4. применять в учебном процессе разные формы организации деятельности, вовлекая студентов в разные виды учебной деятельности, учитывая их способности;
5. занять позицию эксперта при оценке учебных работ студентов и оценка их по определенным критериям;
6. учитывать способности студентов и давать им соответствующий их способностям учебный материал;
7. выработать проектное мышление и руководить группой проектов студентов;
8. владеть исследовательским мышлением и руководить исследовательской работой студентов;
9. научить работать с терминами;
10. применять систему оценки, позволяющую студентам адекватно оценить свои достижения и стремиться их совершенствовать;
11. вести занятия в режиме диалога, дискуссии, т.е. в атмосфере, когда студент может высказать свою позицию, мнение;
12. владеть компьютерными технологиями и применять их в учебном процессе.

Назрела необходимость развить у преподавателей медиа-компетенции, т.е. активное применение преподавателем информационно-коммуникационных технологий, создание на их основе учебно-методических пособий, внедрение новых интернет технологий, презентаций, веб-квест, электронная почта, цифровые дидактические игры, технологии виртуальной реальности. Все современные технологические способы обучения меняют функции педагога в обучающем процессе, который от источника знаний становится арбитром, организатором, модератором. Информатизация системы казахстанского образования привели к изменению функций педагога. Насущность в развитии своей медиа - компетенции, внедрения в учебный процесс информационно-коммуникационных технологий стало необходимостью, готовностью работать в новой цифровой образовательной среде.

На современном этапе информатизационная компетентность проникает во все виды профессиональной деятельности педагогов. «Преподаватели в ходе работы в условиях цифрового государства сформировали медиа-компетенции:

1. применение электронных носителей;
2. применение мультимедийного оборудования и средств ИКТ на учебных занятиях;
3. применение офисных программ (мультимедийные презентации, электронные таблицы);
4. работа в сети Интернет (работа с образовательными ресурсами, электронной почтой, интернет библиотекой, ведение web страниц, сайтов;
5. умение работать с информационным сайтом;
6. овладели новыми методами информационной компетенции студентов и дистанционными формами обучения;
7. научились работать с образовательными программами по предметной квалификации» [6;485].

Сегодня реализация цифровой грамотности молодежи способствует педагогическому сообществу системно реализовать цифровые компетенции подрастающего поколения со школьной скамьи до ВУЗа, от ВУЗа до квалифицированного специалиста и реализовывать стратегию государственной программы «Цифровой Казахстан», цифровая экономика государства.

Вместе с достижениями в экономике, цифровизация положительно повлияет на все сферы человеческой жизни. Результат от качественного развития образования, здравоохранения, инвестиционной среды будет виден в будущем и позволит уменьшить разрыв в социально-экономическом плане с передовыми государствами.

Список использованной литературы:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»»//URL: <http://online.zakon.kz/Document>
2. Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 г. № 401-V ЗРК «О доступе к информации» // URL: <http://online.zakon.kz/Document>
3. Агапова Л.А. Развитие информационной компетентности педагога. //Цифровое общество в контексте развития личности: сборник статей Международной научно-практической конференции. 10 декабря 2016 - Уфа, 2016. - С. 4-5.

4. Албегова И.Ф. Изменение функций и статуса преподавателя вуза в цифровом обществе: причины, факторы и последствия. //И.Ф. Албегова/Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека: сборник научных статей и материалов международной конференции «Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека. /Под общ. ред. Р.В. Ершовой. - Коломна: Государственный социально-гуманитарный университет. 2016. – С. 24-27,147

5. Смирнов Е.Н. Эволюция инновационного развития и предпосылки цифровизации и цифровых трансформаций мировой экономики. //Вопросы инновационной экономики. 2018. Т. 8. № 4. С. 553-564.

6. Карпович О.Г., Карипов Б.Н., Ногманов А.Ш. Развитие цифровой экономики Казахстана. //Проблемы постсоветского пространства. Алматы, 2020,7(4) С.485- 494.

7.Актуальные проблемы информационного права. //Бачило И.Л., Лапина М.А.. - М.: «Юстиция»,2016, с.155.

8.Кязимов К.Г. Цифровая образовательная среда - важное условие подготовки квалифицированных кадров. - М., 2021.

References

1. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazaxstan ot 12 dekabrya 2017 goda № 827 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazaxstan»»//URL: [http://online.zakon.kz/Document\[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827 «On approval of the State Program Digital Kazakhstan»\]](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=2544244) // URL: [http:// online. zakon.kz / Document](http://online.zakon.kz/Document). [in Russian]

2. Zakon Respubliki Kazaxstan ot 16 noyabrya 2015 g. № 401-V ZRK «O dostupe k informacii». // URL: [http://online.zakon.kz/Document](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=2544244) [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 16, 2015 No. 401-V ZRK On access to information.] // URL: <http://online.zakon.kz/Document>. [in Russian]

3. Agapova L.A. Razvitie informacionnoj kompetentnosti pedagoga. //Cifrovoe obshhestvo v kontekste razvitiya lichnosti: sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 10 dekabrya 2016 - Ufa, 2016. - S. 4-5. [Development of information competence of a teacher. //Digital society in the context of personality development: collection of articles of the International Scientific and Practical Conference.] December 10, 2016 - Ufa, 2016. - pp. 4-5. [in Russian]

4. Albegova I.F. (2016) Izmenenie funkcij i statusa prepodavatelya vuza v cifrovom obshhestve: prichiny, faktory i posledstviya. //I.F. Albegova/Cifrovoe obshhestvo kak kul'turno-istoricheskij kontekst razvitiya cheloveka: sbornik nauchnyx statej i materialov mezhdunarodnoj

konferencii «Cifrovoe obshhestvo kak kul'turno-istoricheskij kontekst razvitiya cheloveka. /Pod obshh. red. R.V. Ershovoj. - Kolomna: Gosudarstvennyj social'no-gumanitarnyj universitet. 2016. – S. 24-27,147. [Changing the functions and status of a university teacher in a digital society: causes, factors and consequences. /I.F. Albegova/Digital society as a cultural and historical context of human development: collection of scientific articles and materials of the international conference Digital society as a cultural and historical context of human development. /Under the general editorship of R.V. Ershova. - Kolomna: State Social and Humanitarian University] 2016. - pp. 24-27,147. [in Russian]

5. Smirnov E.N. (2018) E'voljuciya innovacionnogo razvitiya i predposylki cifrovizacii i cifrovyx transformacij mirovoj e'konomiki. //Voprosy innovacionnoj e'konomiki. [The evolution of innovative development and the prerequisites for digitalization and digital transformations of the world economy. //Issues of innovative economy.] [in Russian]

6. Karpovich O.G., Karipov B.N., Nogmanov A.Sh. (2020) Razvitie cifrovoj e'konomiki Kazaxstana. //Problemy postsovetskogo prostranstva. Almaty. [Development of the digital economy of Kazakhstan.] //Problems of the post-Soviet space. Almaty. [in Russian]

7. Aktual'nye problemy informacionnogo prava. // Bachilo I.L., Lapina M.A. (2016) - Moskva.: «Yusticiya». [Actual problems of information law]. //Bachilo I.L., Lapina M.A. - Moscow: «Justice». [in Russian]

8. Kyazimov K.G. (2021) Cifrovaya obrazovatel'naya sreda - vazhnoe uslovie podgotovki kvalificirovannyx kadrov. – Moskva. [Digital educational environment is an important condition for training qualified personnel.] - Moscow. [in Russian]

САНДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ КӘСІПТІК БІЛІМГЕ ӘСЕР ЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

С.Б. САУТБАЕВА

Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

e-mail: Salt_1979@mail.ru

Аңдатпа: ғылыми мақалада цифрлық мемлекетті дамыту тәсілдері анықталды, Қазақстандағы цифрландырудың қазіргі жай-күйінің көрсеткіштері атап өтілді, талдау, жетілдіру жолдары, цифрлық білім беру жүйесін дамыту перспективалары берілді.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, цифрлық қоғам, цифрлық бағдарламалар, ақпараттық - коммуникациялық технологиялар, коммуникация, компьютерлік, қоғам, технологиялар, мультимедиялық жабдықтар.

FEATURES OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF PROFESSIONAL EDUCATION

S.B. SAUTBAEVA

Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

e-mail: Salt_1979@mail.ru

Abstract: the scientific article identifies approaches to the development of the digital state, highlights the indicators of the current state of digitalization in Kazakhstan, provides an analysis, ways to improve, prospects for the development of the digital education system.

Keywords: digital technologies, digital society, digital programs, information and communication technologies, communication, computer technologies, multimedia equipment

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

ҒТАМР 03.20.00

**ҚАЗІРГІ АМЕРИКАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ
ИСЛАМҒА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫНЫҢ КӨРІНІС АЛУЫ**

Н.Д. НУРТАЗИНА ^[0000-0001-9322-8968], **Ж.А. ӘКІМБЕК*** ^[0000-0001-5757-4687]

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Андатпа. Мақалада қазіргі американдық тарихшылардың Ресей империясының исламға қатысты конфессиялық саясаты туралы тұжырымдамалық көзқарастары қарастырылады. «Жаңа империялық тарих» тұрғысынан зерттейтін американдық тарихшылардың ғылыми еңбектері зерттеу нысаны болып табылады. Осы тұрғыдан қарастырудың нәтижесінде империя билігі мен басқару моделінің теориялық жағын қарастыру мүмкіндігі туады. Қарастырылып отырған американдық ғалымдар мұсылман конфессиясының институциялануы және ислам рөлін көтеру мәселелері империя кеңістігіне интеграциялау мақсатында іске асырылғандығын ашып көрсетеді. Сондай-ақ, олар түркі-мұсылман халықтарына қатысты Ресей империясының конфессиялық саясатын іске асырудың маңызды кезеңдері мен аспектілерінің сыртқы және ішкі саяси факторлардың ықпалымен өзгеріске ұшырап отыруына өз сипаттамасын береді. Ресей империясының ұлттық мемлекет ретінде қалыптасуы барысындағы ислам жағдайының американдық ғалымдардың еңбектерінде қаншалықты деңгейде көрініс тапқанына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, американдық зерттеушілердің жұмыстарында діни бірегейліктің ұлттық бірегейлік ретіндегі Ресей империясының діни саясатындағы орны қарастырылып зерделенеді. Қорытындыда қарастырылып отырған мәселенің нәтижелері жасалып, одан әрі зерттеу мақсатында оның проблемалық тұстары анықталады. Ресей империясының исламға қатысты конфессиялық саясатының тарихына қатысты авторлық тұжырымдаманың мәні ашылады.

Түйін сөздер: Ислам, Ресей империясы, тарихнама, конфессиялық саясат, конфессиялық мемлекет, орыстандыру.

Ресей империясының исламға қатысты саясаты ұлттық мемлекет құрылысы және мультимәдени империяның қалыптасуы жағдайында қарастырылады. Американдық ғалымдардың еңбектері «жаңа империялық тарих» аясында жазылғандықтан, империяны басқару модельдері пәнаралық байланыс көмегімен салыстырмалы және мәдени тұрғыдан қарастырады. Шетелдік зерттеушілер еуропалық «теңіз» империяларына қарағанда Ресейдің

шет аймақтарды отарлау саясатының айтарлықтай айырмашылықтары бар екендігін атап көрсетеді.

Ресей империясының исламға қатысты саясатын зерттеуші американдық тарихшылардың еңбектерін талдау барысында негізгі үш мәселені жіктеліп, осы мақаланың негізгі бөліміне арқау болды. Алғашқы бөлімде зерттеушілер Ресей империясының исламға қатысты саясаты отаршыл империя ретінде қалыптасуы барысында жүргізілді дей келе, нәтижесінде Ресейдің «конфессиялық мемлекет» болуына алып келді деген пікірлер талданады. Дегенмен, зерттеушілердің бір тобы исламға қатысты саясат сыртқы және ішкі факторлар мен өңірдің ерекшелігіне қарай жергілікті діни ахуал қалыптасты деген тұжырым жасалады. Екінші бөлімде ғылыми зерттеулерде Қазақстан мен Орталық Азияның жаулап алынуы жолындағы исламның отаршылдық саясаттың құралы ретінде пайдаланылуы сараланады. Сондай-ақ, осы тұста американдық ғалымдардың зерттеулерінде Ресейдің исламға қатысты саясаты толық деңгейде тек қазақ даласында көрініс алғанын аңғарамыз. Империяның Қазақстандағы «исламды қолдау» саясатынан бастап орыстандыру саясатының негізгі бөлігі болып табылатын күштеп шоқындыруға дейін түрленгенін байқаймыз.

Американдық зерттеулерді талдай келе, шетелдік тарихнамада қарастырылып отырған мәселеге қатысты өзіндік тұжырымдары мен зерттеу әдістері қалыптасқанын байқаймыз. Осылайша, американдық тарихнамада Ресейдің исламға қатысты саясаты түрлі факторлардың ықпалына ұшырауының нәтижесінде негізгі бірнеше кезеңнен тұратынын және сипаты бойынша күрделі құрылымдық жүйе болғанын анықтаймыз. Шетелдік ғалымдардың зертеу әдістерін пайдалану арқылы осы мәселеге жаңа көзқараспен қарап, жаңа ерекше механизмдері мен даму бағыттары ашылады деп есептейміз.

Әдістері. Алға қойған міндетті орындау мақсатында ХХ ғ. 90-жылдардың басынан қазіргі кезге дейінгі Ресейдің исламға қатысты саясатына арналған американдық зерттеулері сараланды. Саралау барысында синтез және анализ бен индукция және дедукция әдістері пайдаланылды. Бұл әдістерді қолдану арқылы ғылыми зерттеулерді жинақтап, ортақ мәселелері анықталады.

Тарихнамалық талдауымыздың негізгі дереккөзі ретінде американдық тарихшылардың зерттеу жұмыстары болып табылады. Сондықтан мәселенің бөлек тұстарын анықтауда құрылымдық-функциялық әдіс қолданылса, ақпараттарды жүйелеп жалпылау мақсатында жүйелік әдіс пайдаланылады. Тарихнамалық талдау жасау барысында салыстырмалы-тарихи әдісті пайдалану арқылы американдық ғалымдардың жұмыстарын салыстырып, ортақ заңдылықтарын анықтау мүмкін болды.

Нәтижелері және талқылау. Соңғы 30 жылдың ішінде «жаңа империялық тарих» бағыты бойынша жарияланған еңбектерде Ресей империясы құрылымы жағынан күрделі және көп этностық мемлекет ретінде сипатталады. Сонымен қатар, империяның әрбір өңір, халық және діни топтарды басқарудағы ерекшеліктерді анықтау мақсатында біршама салыстырмалы зерттеу жұмыстары жарияланды.

Американдық тарихшы Пол Верт орыс патшалығының діни саясаты империяны басқару мәселесімен тығыз байланысты екендігін және осы саясаттың діни институттар мен категориялардан тұрғандығын атап өтеді. Ғалымның пайымдауынша, XX ғасырдың басына дейін империя халықтарын жіктеуде дін негізгі рөл атқарды. Сондай-ақ, ұлтшылдық XIX ғасырдың ортасынан бастап маңызды орын алуының нәтижесінде империяның саясатына айтарлықтай ықпал жасағанын айқындап көрсетеді. Бұл тұрғыда Верттің ұстанымдары Роберт Круздың «конфессиялық мемлекет» идеясымен ұштасуын байқауға болады [1, pp. 6-7].

Роберт Круздың еңбегі арқылы жоғарыда аталған идеяны толықтай ашуға болады. Түрлі діни институттарды ұйымдастыру нәтижесінде құрылған Шетел діндері департаментін құру арқасында жоғары билік әр конфессиядағы діни билікті империялық басқару құралына айналдырды. Діни институттардың құзыретіне білім беру, құқық және сотпен қатар неке мәселелері кірді. Сондай-ақ, патша билігі «дін тазалығын» сақтау мақсатында ортодокстық бағытты қолдауы арқылы қарапайым халықты өз бақылауында ұстап отыруына жағдай жасады. Осылайша, Круз империяның негізгі діңгегі православие болса да, басқа діндер де империя құрылымының ажырамас бөлшегіне айналды деп есептейді [2, pp. 83, 311].

Жаңа империялық тарих бойынша тағы да бір іргелі еңбектердің бірі – Р. Джераси мен М. Ходарковскийдің жинағы. Жинақта құрастырушылар империяның діни және ұлттық саясатының төрт идеялық даму бағытын анықтайды. XVI-XVII ғғ. христиандық уағызшылық идеясы үстем болса, XVIII ғ. Ресейдің мәдениеттендіру миссиясы қалыптасты. Кейіннен ұлтшылдық және XX ғ. басында марксизм-ленинизм пайда болғанын атап өтеді. Жоғарыда аталған идеялар бөлек бір тұжырым болып қана қоймай, бір-бірімен тығыз байланысты күрделі құрылымды құрады.

Авторлар империяның шоқындыру саясатын емес, жат діндегілер мен христиандардың өзін-өзі сәйкестендіру мәселесін қарастыруды көздеп, діннің әлеуметтік интеграция идеологиясымен қалайша біріктірілгенін анықтауды мақсат етеді. Жалпы алғанда империяның конфессиялық саясаты бұратана халықтарға төзімділікпен ерекшеленді деп суреттеледі [3, pp. 1-2].

Сонымен қатар, орыс мәдениетін бұратана халықтарға тарату ұлттық-мемлекеттік құрылыс процесінің бірі болғандықтан, Ресейдегі православиелік қауым мен империяның құрылысы ажырамас ортақ процесс ретінде сипатталады. Басқа халықтарды шоқындыру отарлық экспансияның біріне айналдыру империя шенеуніктері мен шіркеу қызметкерлерінің басты мақсаты болып көрсетіледі. Алайда түрлі саяси және қаржылық кедергілерге байланысты бұл мақсат ысырылып отырды [3, p. 338].

Нақтырақ айтқанда, әскери және дипломатиялық мәселелер басқа діндегі халықтарға шыдаммен қарауға ықпал етті. Өйткені империяның шет аймақтарында өмір сүрген халықтар Иран, Осман империясы және Қытай секілді мемлекеттерде бір дінді ұстанатын бауырлары тұрды. Империя үкіметінің күштеп шоқындыру саясаты жоғарыда аталған мемлекеттер тарапынан наразылық пен әскери интервенцияларға алып келуі мүмкін еді. Сондықтан да шет өңірлердегі халықтарды басқаруда басқа әдістерді ойлап табуына алып келді [4, p. 148].

Еділ өңірінің этноконфессиялық қарым-қатынастар тұрғысында қарастырылуы Роберт Джераси мен Пол Верттің зерттеулерінде көрініс табады. Джераси Қазан қаласы мен губерниясын зерттеумен шектелсе, Верт болса толықтай Еділ-Кама өңірін қарастырады.

Верт мұсылмандар мен пұттарға табынушыларды шоқындыру және олардың жаңа діннен бас тарту мәселесін өзінің негізгі зерттеу мәселесі ретінде айқындайды. Ал Джераси ғылым және білім беруді қарастырып, дін Қазан өңірінің институционалды-мәдени бөлшегі тұрғысында зерттейді [5, p. 3]. Оның жұмысында шенеуніктер мен миссионерлер, ғалымдар, оқытушылар және қоғам қайраткерлерінің қызметі мен империя халықтарын мәдени интеграция жайындағы көзқарастары – негізгі зерттеу объектісі. Аталмыш әлеуметтік топ өкілдерінің бір бөлігі орыс халқымен сіңісу пікірін қолдаса, екінші бөлігі «мультимәдени империя» идеясын ұстанғанын көруге болады. Дегенмен, ортаңғы ымырашыл тарапта болған басым бөлігі интеграцияны тиімді әдістер арқылы іске асырудың қолдаушылары болғанын байқаймыз.

Джерасидің пікірінше, Ресей XIX ғасырдың екінші жартысында біртекті мемлекет жолында болғандықтан, «империя» мен «ұлттық мемлекет» мәселелері дискурс болып табылады [5, p. 343]. Пол Верттің тұжырымына сәйкес I Николайдың кезінен бастап Ресей ұлттық мемлекет ретінде қалыптаса бастады. Ресей бұл тұрғыда Британ империясына ұқсас және империяның шет өңірлері ассимиляциялануы мүмкін емес деген қорытынды жасайды [6, p. 7].

Вертің жұмысы микротарихи тұрғыда жазылғандықтан, шоқындыру әрекеті түрлі оқиғалар негізінде саралануының арқасында оның жеке адами деңгейдегі аспектілері

ашылады. Бір жақтан адамды жаңа дінге өтуге итермелеген факторлар, жағдайлар мен құқықтық салдары, екінші жақтан шенеуніктер мен миссионерлердің ұстанымы зерттеудің негізгі объектісі болып табылады. Верттің тұжырымдауынша, Ресейдің конфессиялық саясаты жергілікті халық пен жоғары биліктің қарым-қатынас жасауының нәтижесінде қалыптасты [6, р. 4].

Ислам отаршылдық саясаттың құралы ретінде

Орыс патшалығы ислам дінімен Алтын Орда кезінен бастап тығыз қарым-қатынаста. Түрлі тарихи кезеңдердің ықпалына байланысты мұсылмандар патшалық тарапынан қысымға ұшырады. Дегенмен, мұсылмандардың күштеп шоқындыру әрекеттеріне төтеп беруі және мұсылман халықтары мекендеген Қазақстан мен Орталық Азияны отарлау саясатының басталуы Ресейдің исламға қатысты саясатының күрт өзгеруіне алп келді.

Круз Ресей империясындағы мұсылман халықтарымен диалогтың басталуын II Екатерина патшайымның билік ету кезеңімен байланыстырады. Мұсылман қауымында басқа конфессиялар секілді иерархиялық құрылымның болмауы патша үкіметіне оларды интеграциялау жолында үлкен кедергілер туғызғандығын көрсетеді. Осман империясының діни құрылымдары Ресей мұсылмандарының діни мекемесі үлгі болса да, өзінің өзгешеліктері болды. Өйткені бастапқы кезекте құрылып отырған мекеме Қазақ даласы мен империя арасында делдалдық қызмет атқаруға міндетті болды. Жаңа мекемені құруда О. Игельстром өз үлесін қосты. Ол мешіт, мектеп, керуен сарайын құру арқылы қазақтар мен башқұрттарға орыс билігін орнатуды мақсат етті.

1788 жылы Уфада құрылған Орынбор мұсылмандары діни мекемесіне мұсылман қауымы бағындырылды. Бұл мекеме мұсылмандар мен орыс билігі арасындағы дәнекерге айналуының нәтижесінде жергілікті халықтың үстінен империяның бақылауы орнады [2, pp. 51-54].

Круздың тұжырымына сәйкес осы мекемені діни жүйе ретінде қарастырудың арқасында Ресейдің «конфессиялық мемлекет» болғандығына қол жеткізуге болады. Өйткені мемлекет халықтарды басқаруда дінді тірек етті. Мұсылман институттарын утилитарлық көзқарастар тарапынан қарастыру арқылы ислам мен христиан діндерінің ұштасу нүктелерін айқындап, патша мен оның отбасына дұға жасауды мысал ретінде көрсетеді. Нәтижесінде қалыптасқан жүйе еш кедергісіз билікке қызмет етті [2, pp. 85].

Мұстафа Тунаның пікірінше, бұл мұсылмандарды империялық кеңістікке толық интеграциялауға әкелген жоқ. Орынбор діни мекемесі құрылғаннан кейінгі ондаған жылдар ішінде Ресей империялық мемлекеті біртіндеп өзінің басқару аппаратына мұсылман дін

қайраткерлерін енгізді. Нәтижесінде олар қос функцияны атқарды. Бір жағынан олар өз қауымдарының өкілдері болса, екінші жағынан империяның жергілікті агенттері болды [8].

Оның делдалдық рөлі империялық билікті және мұсылмандарды бір-бірінен қашықтықта ұстады. Діни және белгілі бір дәрежеде ішкі істердегі еркіндікті мойындау нәтижесінде пайда болған Еділ-Орал мұсылмандарына Ресей империясында жалпы бейбіт өмірді сақтауға көмектесті. Географиялық тұрғыдан олар орыс жерінде өмір сүріп, христиан монархының саяси субъектілері болды, бірақ мәдени тұрғыда олар оқшауланған кеңістікте өмір сүрді.

Империя Қазақстан мен Орталық Азияны жаулап алуының нәтижесінде «исламды қолдау» саясаты өз маңызын жоғалтты. Исламды көшпелі халықтарды мәдениеттендіру құралы ретінде пайдаланудан бас тартып, басқа да отаршыл мемлекеттер секілді репрессиялық конфессиялық саясатына кіріседі. Сәйкесінше, қазақ халқы орыс шенеуніктерінің түсінігінде «мұсылман емес» болғандықтан, орыстандыру және ассимиляция саясатын іске асыру басталды [2, р. 239]. Орталық Азияда Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман «исламға араласпау» саясатын жүргізу арқылы орыс мәдениетін таратуға ниетті болды. Десе де, жергілікті орыс әкімшілігі мұсылмандарды басқаруда мұсылман дінбасыларына арқау етті. Бұл өз кезегінде, Круздың пайымдауынша, мұсылман конфессиясының іштей өзгеруіне итермеледі [2, р. 245].

Круздың ұстанымдарын кереғар келетін Дэниел Броуердің зерттеуі Түркістан өңірінде нақты діни саясаттың жүргізілмеуіне Кауфманның исламға қатысты жеке пікірлерімен түсіндіреді. Нақтырақ айтқанда, генерал-губернатор ғылыми білімге арқа сүйеді. Осындай жеке қасиетінің арқасында өңірде жан-жақты ғылыми ізденістер жүргізілді. Броуердің пікірінше, отаршылық билік ғылыми ақпаратпен тығыз байланысты болды [9, р. 44]. Түркістандағы империя билігі батыстық үлгі бойынша қалыптасып, жергілікті халықты интеграциялауда зайырлы мәдениетке негізгі рөл атқаруы тиісті еді. Осылайша, империялық құрылыста ислам мен христиан діндеріне жол берілмеді.

1865-1923 жж. аралығында Ташкенттің отарлық қоғамының қалыптасуын зерттеген Джефф Сахадео Түркістанда шіркеудің қанат жаймауын да жоғарыда аталған себепке байланысты деп түсіндіреді. Ғалымның тұжырымына сәйкес Ташкент қаласы сол кездің отарлық қала үлгісі бойынша қалыптасқанын алға тартады. Империяның цивилизаторлық саясаты ортодокстық христиан түсініктері бойынша емес, еуропалық үлгіде жүргізілді [10].

Американдық тарихшылар Кауфманның тұжырымдары Түркістандағы конфессиялық саясаттың бейнесін қалыптасуынан орасан зор ықпал етуімен толықтай келісе отырып, 1898

жылғы Әндіжан көтерілісі жоғары биліктің үрейін туғызғандығын көрсетеді. Броуердің зерттеуінде II Екатерина негізін салған исламға төзіммен қарау саясаты, жергілікті көтерілістерді есепке алмағанда, Түркістанда 1917 жылға дейін өз жалғасын тапқанын көруге болады. Түркістан өңірі әскерилердің басқаруында болғандықтан, азаматтық реформаларды іске асыруда асығыстық болмағанын көруге болады. 1905 жылғы діни еркіндік туралы заң да өңірдегі жағдайды өзгерте қоймады.

Американдық зерттеушілердің басым бөлігі мемлекеттің исламға қатысты саясаты немесе мұсылман қауымының империямен байланысын қарастырғанымен, қазіргі таңда дүниетанымдық бөлігін де зерттей бастауда. Осы тұста Елена Кэмпбелл Қырым соғысы кезінде пайда болған «мұсылман мәселесінің» дамуы және оның мемлекеттік саясатқа ықпалын қарастыруын атап кеткеніміз жөн. Орыс қоғамының исламға қатысты пікірі мен үрейі және оның мемлекеттік саясатқа әсері авторлық тұжырымның негізі болып табылады.

Ғалымның еңбегінде мұсылман мәселесі бұратана халықтар мәселесінің бөлшегі тұрғысында зерттеледі. Мұсылмандарды орыс қоғамына интеграциялау проблемасы исламның ресми құндылықтармен сәйкес келмеуінен туындады. Е. Кэмпбелл мұсылман мәселесін шешу үшін империяны қайта құру арқылы ғана мүмкіндігімен түсіндіреді» [7, pp. 217, 223].

Мақалада қарастырылған зерттеулердің басым бөлігі белгілі бір аумақтағы діни ахуалдың және шоқындыру әрекеттері мен орыстандыру саясатына арналған. Осындай бөлек мәселелердің барлығын Пол Верт 2014 жылы жарияланған еңбегінде империя аумағындағы конфессияларға қатысты діни төзімділік баяндайды [1].

Ғылыми жұмыстың негізгі зерттеу объектісі – діни институттар тарихы мен олардың байланыс жасау моделі. Сонымен қатар, зерттеуші институттарды II Екатеринаны билігі кезінде пайда болған діни төзімділік идеясымен байланыстыруға тырысады. Ал XX ғасырдың басына қарай кең етек алған ар-ождан бостандығы дін жайында жеке тұжырымдарға сүйенді. Бұл принцип, Верттің пікірінше, мультиконфессиялықпен үйлесімді бола алмады.

Ресейдің исламға қатысты саясатына арналған қазіргі американдық ғылыми еңбектерді талдау нәтижесінде оның күрделі құрылымдық жүйе екенін байқаймыз. Өйткені тәжірибе жүзінде бұл саясат көптеген ерекше жағдайлар мен факторларды ескеріп отыруы қажет болды. Жергілікті жоғары топ өкілдерімен байланыс орнатып, оларды патшалықтың ортақ бюрократиялық аппаратына тарту нәтижесінде нақты сипаттағы діни құрылым пайда болды. Сондай-ақ, дін қоғам мен империяның барлық салаларын қамтып жатқандықтан,

конфессиялық саясатты этникалық немесе мәдени интеграциядан бөлек қарастыру қиынға соғады.

Американдық зерттеулерде Ресей империясы конфессиялық мемлекет болды деген ортақ тұжырым жасала отырып, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл жүйенің конфессияларды басқаруда тиімсіз бола бастады деген пікірлер де бар. Алайда бұл мәселе болашақта ары қарай зерттеуді талап етеді.

Біз қарастырған американдық зерттеулердің көмегімен Ресейдің діни саясатының белгілі бір кезеңдегі орыстандыру және шоқындырумен байланысын ашып көрсетуге мүмкіндігіміз бар. Қазіргі американдық зерттеушілер XVIII ғ. соңғы ширегіне дейін Еділ-Орал мен Сібірді мекендеген мұсылмандарды күштеп шоқындыру әрекеттерінің белең алғанын анықтай келе, сыртқы және ішкі факторлардың әсерімен исламға деген төзімділік кезеңінің орнағанын дәлелдейді.

Қорытындылай келе, американдық ғалымдар арасында Ресей империясының мұсылмандарды басқару мақсатында құрған механизмдері «мультиконфессиялық мемлекеттің» қалыптасуына ықпал етті деген ортақ пікір қалыптасқан. Христиандық орыс мәдениетінің Ресей империясын ұлттық мемлекет ретінде қалыптастыруына ықпал жасауының нәтижесінде ескі механизмдердің күйреп, сәйкесінше, исламға қатысты саясаттың өзгеруіне алып келгендігі туралы тұжырымдар кездеседі.

Біз шолу жасаған еңбектерге сүйене келе, исламға қатысты конфессиялық саясат белгілі бір кезеңдерде Ресейдің саяси құралына немесе объектісіне айналып отырды. Мәселен, Орталық Азия мен Қазақстанды толық бағындырғанға дейін ислам қазақтарды мәдениеттендірудің құралы болды. Жалпы алғанда, американдық тарихнамада Ресей империясының исламға қатысты саясаты бойынша сүбелі тұжырымдар мен алдағы уақытта одан әрі терең зерттеуді қажет ететін бағыттардың қалыптасқандығын аңғарамыз. Американдық зерттеулерді талдау арқасында осы мәселеге қатысты жаңа бағыттарды зерттеуге және олардың әдістерін қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Werth P. The tsar's foreign faiths: Toleration and the fate of religious freedom in imperial Russia / P. Werth. – Oxford, N.Y.: Oxford University Press, 2014. – 288 p.
2. Crews R. For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia / R. Crews. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. – 463 p.

3. Of religion and empire: Missions, conversion, and tolerance in tsarist Russia. / Ed. by Geraci R.P., Khodarkovsky M. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – 363 p.
4. Mostashari F. On religious frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus / F. Mostashari. – London, N.Y.: I.B. Tauris, 2006. – 203 p.
5. Geraci R. P. Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia / R. P. Geraci. – Ithaca, London: Cornell University Press, 2001. – 378 p.
6. Werth P. At the margins of orthodoxy: Mission, governance, and confessional politics in Russia's Volga-Kama region, 1827–1905 / P. Werth. – Ithaca: Cornell University Press, 2002. – 275 p.
7. Campbell E. The Muslim question and Russian imperial governance / E. Campbell. – Bloomington: Indiana University Press, 2015. – 298 p.
8. Tuna M. Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788-1914 / M. Tuna. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 292 p.
9. Brower D. Turkestan and the fate of the Russian empire / D. Brower. – N. Y.: Routledge Curzon, 2003. – 213 p.
10. Sahadeo J. Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923 / J. Sahadeo. – Bloomington: Indiana University Press, 2007. – 316 p.

References

1. Werth P. (2014). The tsar's foreign faiths: Toleration and the fate of religious freedom in imperial Russia. Oxford, N.Y.: Oxford University Press.
2. Crews R. (2006). For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge: Harvard University Press.
3. Geraci, R. P., & Khodarkovsky, M. (Eds.). (2001). Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia. Cornell University Press.
4. Mostashari F. (2006). On religious frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus. London, N.Y.: I.B. Tauris.
5. Geraci R. P. (2001). Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia. Ithaca, London: Cornell University Press.
6. Werth P. (2002). At the margins of orthodoxy: Mission, governance, and confessional politics in Russia's Volga-Kama region, 1827–1905. Ithaca: Cornell University Press.
7. Campbell E. (2015). The Muslim question and Russian imperial governance. Bloomington: Indiana University Press.

8. Tuna M. (2015). Imerial Russsia's Muslims: Islam, Empire and European Modernity, 1788-1914. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Brower D. (2003). Turkestan and the fate of the Russian empire. N. Y.: Routledge Curzon.
10. Sahadeo J. (2007). Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923. Bloomington: Indiana University Press.

НОВЕЙШАЯ АМЕРИКАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ОТНОШЕНИИ ИСЛАМА

Н.Д. НУРТАЗИНА, Ж.А. ӘКІМБЕК*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные взгляды современных американских историков о конфессиональной политике России в отношении ислама. Объектами исследования стали труды американских историков, изучающих политику Российской империи по отношению к исламу в контексте «новой имперской истории», благодаря чему возможно рассмотрение теоретической составляющей моделей имперской власти и управления. Американскими учеными раскрывается процесс институционализации мусульманской конфессии и повышение роли ислама как средство интеграции народов в лоно империи. Также дается общая характеристика наиболее важных этапов и сторон реализации конфессиональной политики Российской империи в отношении тюрко-мусульманских народов в контексте изменения внешне и внутривнутриполитической конъюнктуры. Особо заостряется внимание на степени освещения американскими учеными положения ислама в условиях становления Российской империи как национального государства. Кроме того, ими поднимается вопрос о роли религиозной идентичности как национальной в контексте религиозной политики российского государства. В заключении подведены итоги и обозначены проблемные стороны рассматриваемой темы в целях дальнейшего ее изучения. Отражается содержание авторской концепции на эволюцию конфессиональной политики Российской империи в отношении ислама.

Ключевые слова: Ислам, Российская империя, историография, конфессиональная политика, конфессиональное государство, русификация.

THE LATEST AMERICAN HISTORIOGRAPHY ON THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN RELATION TO ISLAM

N.D. NURTAZINA, Z.A. AKIMBEK*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Abstract. The article examines the conceptual views of modern American historians on the confessional policy of Russia towards Islam. The objects of the research are the works of American historians who study the policy of the Russian Empire in relation to Islam in the context of the “new imperial history”, that makes it possible to consider the theoretical component of the models of imperial power. American scholars reveal the process of institutionalizing the Muslim confession and increasing the role of Islam as a means of integrating peoples into the empire. It also provides a general description of the large stages and aspects of the realization of the confessional policy of the Russian Empire in the context of changes in the external and internal political situation. The attention is especially focused on the degree of coverage by American scientists of the position of Islam in the conditions of the formation of the Russian Empire as a nation state. Also, they raise the question of the role of religious identity as national in the context of the religious policy. In the conclusion, the results are summed up and the problem aspects of the topic under consideration are indicated for the purpose of its further study. The content of the author's concept is reflected on the evolution of the policy of the Russian Empire in regarding to Islam.

Keywords: Islam, Russian Empire, historiography, confessional politics, confessional state, russification.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

IRSTI 37.01

STRUGGLES AND OBSTACLES WHILE LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

V. KOS [0000-0002-4901-9509]

Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*e-mail: usoltceva_v@pvl.nis.edu.kz

Abstract. As stated by the presidential decree on 2011, educational spheres in Kazakhstan should implement the trilingual policy (Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, 2011). These languages - Kazakh, Russian and English – play a significant role in the development of Kazakhstan hence they are taught at schools from the zero grade. Furthermore, in several schools learning a second foreign language is offered on a voluntary base. School children are highly motivated in learning English language comparing to their motivation in a second foreign language due to the importance of good IELTS scores for the future enrollment.

Undoubtedly, not only English deserves attention, the German language provides the learners with numerous of opportunities for future career. The purpose of the study is firstly, to figure out the level of student awareness about the benefits of speaking German. Secondly, to determine the current level of students and parents motivation, since parents` advice while choosing elective courses is crucial. The study will be conducted at one state school involving students who have chosen German as a second foreign language. Questionnaires will be distributed among purposive selected students and parents from two groups - the first year and the third year of studying. Findings of the study will demonstrate the alteration of motivation level within the years and dependence of the student choice on parents` advice. Policy makers may be interested in this study since it can show the drawbacks in language policy in school education and lead to the improvements in this sphere.

Key words: foreign language, German language, language learning

Introduction. The study raises the issue of second foreign language learning that has not received enough attention in the last decades in Kazakhstan comparing to European countries. Kazakhstan is placing greater emphasis on English as a foreign-language and language of instruction in STEM subjects (Kuzhabekova, 2018). As STEM are subjects needed for future careers and are predominant they serve as one additional reason to have English as the only foreign language. Due to overloading and lack of awareness among students second foreign language (German in this study) decrease of motivation among learners can be prominently seen.

The research study is significant as it is hard to undervalue the importance of motivation while studying. School students are overburden as according to the presidential decree on 2011, educational

spheres in Kazakhstan should implement trilingual policy (Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, 2011) and one of the policy standards is the principle of additive-multilingualism, so language acquisition process starts in the primary school and learning of all three languages should be interconnected with each other.

The purpose of this study is to determine whether the students in the urban school are aware of their possible good study opportunities and, if yes, how it affects their motivation while learning the second foreign language. Not only the awareness of students plays a significant role, but also parents` awareness as they are the main career advisors. Numerous research has been conducted in this area and it has been proved that parenting practices influence children` achievement motivation (Eccles, Wigfield&Shiefele, 1998 as cited by Jacobs et al., 2005). Parental interference may impact the motivation and can bring either positive or negative outcomes in the educational process.

Defining motivation might be challenging as there is a great amount of definitions depending on the science and the area of research. There are two types of motivation: language learning motivation and classroom learning motivation established by Gardner (2007). Language learning motivation is about using any opportunity to learn the language which may be caused by internal willing. Noels et al. (1996) support the idea of making choice without any external influence or interference aimed at meeting one`s psychological needs. Classroom learning motivation according to Gardner (2007) includes teacher, classmates, textbooks and the attitude of the learner to these things that has an external impact on the attitude to the language learning. Liulienė et al. (2011) support the fact of importance of both types of motivation, as lack of either may lead to several issues.

Motivation is a crucial factor in the successful language acquisition (Anjomshoa&Sadighi, 2015). Graham (1984) states that motivation may be connected with the will to find out more about the country of the learning language, about its culture and traditions and become a member of that community.

A lot is written about motivation, its dependence on academic achievement and the role of the teacher. In the review of Feenstra "Parent and teacher attitudes: Their role in second-language acquisition." (1969) one more important variable is added: the parents. Undoubtedly, parents monitor the subjects and extra-curriculum activities their children choose at school and influence on forming attitudes toward the learning of a second language.

Methodology. The research questions addressed in the study:

Will the students learning motivation increase or decrease depending on the subject awareness and its practical use?

How do parents influence student motivation and how to win this factor over and use it to increase motivation?

The following theories are proposed in the study:

Students who have chosen German as a second foreign language and who are aware of or are the members of German promotion institutions have positive motivation and better academic performance.

Students who have chosen German as a second foreign language and have no idea why they have done the choice, feel lack of motivation at the lesson and as a result low academic performance. The study is significant firstly, because German is the most widely spoken native language in Europe and knowing it can easily open the door for a student to any European University. Secondly, studying motivation issues and finding solutions may be useful for any other languages taught at school in Kazakhstan. Thirdly, it may demonstrate how parents affect student's academic choice and that policy makers may need to pay more attention to parental awareness. As a result, it may cause future research on the topic.

The purpose of the correlational research is to study two or more variables and to determine the degree to which a relationship exists between them (Creswell, 2014). In the non – experimental study the following variables will be related: student motivation, student awareness, parents influence as dependent variables, second foreign language learning as independent variable.

To figure out the level of student and parent awareness the first questionnaire was developed and questions about the variety of German educational programs was included. To figure out the level of student motivation the second questionnaire was prepared to show the level of interest of the particular group of students.

Stratified sampling was used in the research as in this method the population is first divided into subgroups (or strata) who all share a similar characteristic. 12 students and 5 parents from NIS Pavlodar anonymously filled up the computer questionnaires sent by e-mail. This was done in order to save time and not to make the respondents feel pressure.

Data collection tools. Two computer questionnaires serve as an instrument to find the correlation between the variables: the first one was developed for both students and parents to figure out their level of awareness and contain close-ended multiple-choice questions. The second questionnaire was developed for students only to find out their level of motivation and factors which may influence it. It contained both open-ended and close-ended questions.

The first questionnaire asked respondents to choose from the set of answers about language learning opportunities. The participants chose from the list of programs those they have heard about.

Such sources as www.deutsch-zentrum.com and www.goethe.de were used in the questionnaire. It contained 10 questions including appendix with additional information about each program.

The second questionnaire was for students only and was aimed at measuring the level of student both learning and classroom motivation. It contained ranking questions to present an option for respondents to rank the available answers to the questions on the scale of given range of values from 1 to 10. It also contained multiple-choice questions and open-ended questions to give a voice to unheard students.

Findings and Discussion. Participants were recruited from one Nazarbayev Intellectual school. Stratified assignment was used as the students are divided into 4 groups depending on the second foreign language chosen, so only German secondary school learners and their parents were needed. The purpose and the significance of the study was explained to the principal and to the participants. The survey was conducted in the academic year 2019-2020. All questionnaires were distributed by e-mail.

After analyzing the questionnaires, the correlation between awareness and motivation was found. There was significant difference in mean scores of awareness among high and low motivated students. There was also a contrast in ranking questions while measuring the level of student both learning and classroom motivation. The findings of the study demonstrated the importance of awareness and the differences between classroom and language learning motivation. Classroom environment is the first teacher; it includes a broad range of educational concepts. It covers the physical setting, the psychological environment created through social contexts, numerous instructional components related to teacher characteristics and behaviors. The physical aspects of the classroom include room arrangement, seating, black/white board displays and physical climate. Language acquisition demands its purpose and its significance. Each of these should be considered with both individual student's needs and instructional goal.

While conducting a research both researcher and participants should take ethical issues into consideration. So, possible conflicts were prevented firstly, by informing all participants and the administration of the school. Secondly, by getting their approval of participating. Thirdly, anonymity and confidentiality of all participants were respected.

Participation was voluntary, moreover they can stop taking part in the research at any stage. Sending the questionnaires via e-mail simplifies the process of data collection and providing anonymous participation.

Conclusion. The study was to determine whether the students in the urban school are aware of their possible good study opportunities and, if yes, how it affects their motivation while learning

the second foreign language.

Regarding the awareness in the field of educational programs in Germany and mindfulness while choosing a language some students and their parents are more motivated than the others are. In relation to the relationship between student motivation and student awareness, a positive correlation was found.

Summarizing information received from the teachers we can state, that teaching a foreign language is one of the most rewarding careers one could have. As with any job, teaching a second foreign language is not without its challenges. Lack of resources, textbooks, limited support from both parents and administration sides, lack of time can serve as obstacles for both teaching and learning. On the one side, teaching methods can influence the learning environment positively or negatively and cause a lack of motivation. On the other side indifference from students can be reflected in their teachers.

However, as cited by Amrein et al. (2003) once a farmer told that weighting a pig never makes it fatter. In order to get a better result we need to feed the pig. Motivation also does not appear from nowhere. It comes from the teacher. The results of the statistical analyses and students course evaluations suggest that some students had a less positive language-learning experience comparing to other students and the teacher variable may have been the main source of this difference (Ushida, 2005).

This study suggests that listeners' awareness should be cultivated and strategically important information about the language being learned should be integrated into the teaching and can lead to further investigation and improvement on this field.

Әдебиеттер тізімі

1. Anjomshoa L., & Sadighi, F. The importance of motivation in second language acquisition. *International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL)*, 3(2), –2015. 126-137.
2. Chiesa B.D., Scott J., & Hinton, C. *Languages in a Global World: Learning for Better Cultural Understanding*. OECD Publishing. 2, rue Andre Pascal, F-75775 Paris Cedex 16, France. – 2012.
3. Feenstra H.J. Parent and teacher attitudes: Their role in second-language acquisition. *Canadian Modern Language Review*, – 1969. 26(1), 5-13.
4. Gardner R.C. *Motivation and second language acquisition*. –2007.
5. Kuzhabekova A. Language Use among Secondary School Students in Kazakhstan. *Applied Linguistics Research Journal*, –2018. 3(2), 1-14.

6. Liuolienė A., &Metiūnienė, R. Second language learning motivation. Coactivity: Philology, Educology/Santalka: Filologija, Edukologija, –2011. 14(2), 93-98.

7. Noels K.A., Pon G., & Clément, R. Language, identity, and adjustment: The role of linguistic self-confidence in the acculturation process. Journal of language and social psychology, 15(3), –1996. 246-264.

8. Ushida, E. The role of students' attitudes and motivation in second language learning in online language course. CALICO journal, –2005.49

References

1. Anjomshoa L., &Sadighi, F. (2015).The importance of motivation in second language acquisition. International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL), 3(2), 126-137.

2. Chiesa B. D., Scott, J., & Hinton, C. (2012). Languages in a Global World: Learning for Better Cultural Understanding. OECD Publishing. 2, rue Andre Pascal, F-75775 Paris Cedex 16, France.

3. Feenstra H. J. (1969). Parent and teacher attitudes: Their role in second-language acquisition.Canadian Modern Language Review, 26(1), 5-13.

4. Gardner R. C. (2007). Motivation and second language acquisition.

5. Kuzhabekova A. (2018). Language Use among Secondary School Students in Kazakhstan.Applied Linguistics Research Journal, 3(2), 1-14.

6. Liuolienė A., &Metiūnienė, R. (2011).Second language learning motivation. Coactivity: Philology, Educology/Santalka: Filologija, Edukologija, 14(2), 93-98.

7. Noels K.A., Pon, G., & Clément, R. (1996). Language, identity, and adjustment: The role of linguistic self-confidence in the acculturation process. Journal of language and social psychology, 15(3), 246-264.

8. Ushida E. (2005). The role of students' attitudes and motivation in second language learning in online language courses. CALICO journal, 49

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ҚИЫНДЫҚТАР МЕН КЕДЕРГІЛЕР

В.В. КОС

Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*e-mail: usoltceva_v@pvl.nis.edu.kz

Аңдатпа. ҚР Президентінің 2011 жылғы Жарлығында айтылғандай, Қазақстандағы білім беру салалары үш тілді саясатты жүзеге асыруы тиіс (ҚР Әділет министрлігі, 2011). Бұл тілдер - қазақ, орыс және ағылшын тілдері қазақстандық тілді дамытуда маңызды рөл атқарады, олар мектептерде нөлдік сыныптан бастап оқытылады. Сонымен қатар, бірнеше мектепте екінші шет тілі ерікті түрде оқытылады. Оқушылар екінші тілімен салыстырғанда ағылшын тіліне көбірек қызығушылық танытады (IELTS емтиханымен байланысты).

Ағылшын тілімен қатар, неміс тілін де меңгеру керек. Өйткені неміс тілі оқушыларға болашақ мансабына көптеген мүмкіндіктер береді. Зерттеудің мақсаты - біріншіден, студенттердің неміс тілін меңгерудің артықшылықтары туралы хабардар болу деңгейін анықтау. Екіншіден, курсты таңдау кезінде ата-аналардың ықпалы шешуші мәнге ие болғандықтан, оқушылар мен ата-аналардың ынталандырудың ағымдағы деңгейін анықтау. Зерттеу неміс тілін екінші шетел тілі ретінде таңдаған оқушылардың қатысуымен бір мемлекеттік мектепте жүргізіледі. Сауалнамалар мақсатты іріктелген студенттер мен екі топтан тұратын ата-аналар арасында бөлінеді - бірінші және үшінші оқу жылдары.

Зерттеу нәтижелері уақыт ішінде уәждеме деңгейінің өзгеруін және оқушыны таңдаудың ата-аналар кеңесіне тәуелділігін көрсетеді. Мүдделі тараптар мектеп біліміндегі тілдік насихаттың кемшіліктерін көріп, осы саладағы жақсаруларға алып келуі мүмкін.

Түйін сөздер: шет тілі, неміс тілі, тілді дамыту

ТРУДНОСТИ И ПРЕПЯТСТВИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В.В. КОС

Назарбаев Университет, Нур-Султан, Казахстан

*e-mail: usoltceva_v@pvl.nis.edu.kz

Аннотация. Как говорится в указе Президента РК от 2011 года, образовательные сферы в Казахстане должны реализовывать трехязычную политику (Министерство юстиции РК, 2011). Эти языки - казахский, русский и английский - играют значительную роль в развитии казахстанского языка они преподаются в школах с нулевого класса. Кроме того, в нескольких школах второй иностранный язык преподается на добровольной основе. Школьники очень мотивированы в изучении английского языка по сравнению с их мотивацией на втором иностранном языке из-за важности хороших баллов IELTS для будущего зачисления.

Несомненно, не только английский язык заслуживает внимания, немецкий язык предоставляет учащимся множество возможностей для будущей карьеры. Цель исследования - во-первых, выяснить уровень осведомленности студентов о преимуществах владения немецким языком. Во-вторых, определить текущий уровень мотивации учащихся и родителей, поскольку решающее значение имеет влияние родителей при выборе курса. Исследование будет проводиться в одной государственной школе с участием учащихся, выбравших

немецкий язык в качестве второго иностранного. Анкеты будут распределены между целевыми отобранными студентами и родителями из двух групп - первый год и третий год обучения.

Результаты исследования продемонстрируют изменение уровня мотивации в течение времени и зависимость выбора ученика от советов родителей. Заинтересованные стороны могут увидеть недостатки языковой пропаганды в школьном образовании и привести к улучшениям в этой области.

Ключевые слова: иностранный язык, немецкий язык, развитие языка

ГТАМР 27.17.00

**9 - СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНАН АЛГЕБРА КУРСЫ БОЙЫНША
IV ТОҚСАНҒА АРНАЛҒАН ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУДЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН АЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

А.А. КУЛЬЖУМИЕВА ^[0000-0003-0325-2273], **Р.Ж. ТАЛАПБАЙ*** ^[0000-0003-2222-2328]

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*e-mail: talapbairabiga@mail.ru

Аңдатпа. Бәрімізге белгілі көп жылдар бойы елімізде бағалау мен баға қою түсінігі бірдей дәрежеде қолданылып келді. Соның әсерінен оқушының баға үшін оқуы, ал ата-ананың баласының не білгеніне емес қандай баға алғанына көп назар аударатын болды. «Менің бағам бар, мен бүгін сабақ айтпаймын» деген оқушылар мен «Сенде баға жоқ, сен сабақ айтуың керек!» деген мұғалімдер қарасы көбейді. Осыдан келіп білім емес, баға үшін оқу кеңінен тарады.

Бұл мәселелені шешу үшін көптеген жұмыстар жүргізілді. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы жүргізген жұмыс нәтижесінде оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың жаңартылған жүйесі әзірленді. Алғаш рет Назарбаев зияткерлік мектептерінде қолданылған критериалды бағалау жүйесі кезең- кезеңімен еліміздің барлық мектептеріне енгізілді.

Алғашында критериалды бағалау жүйесіне мұғалімдер де, оқушылар да бірден үйрену оңай болмады. Бірақ уақыт өте келе тиімді жүйе екеніне көз жеткізді. Осыған орай, жаңартылған білім беру бағдарламасы, соның ішінде критериалды бағалауды оқушыларға тиімді қолдану маңызды болып табылады. Жаңартылған білім беруге дағдыланып келе жатқан мұғалімдерге қашықтықтан оқыту қиынға соқты, десек те тиімді ізденістердің көмегімен әдіс-тәсілдерді меңгере алды. Соның ішінде мұғалімдердің бір-бірімен тәжірибе алмасуы үлкен рөл атқарды. Мақала жас математик мамандарға тағызыншы сынып оқушылары үшін алгебрадан төртінші тоқсанға жиынтық бағалау жасауға көмегін тигізеді деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: критериалды бағалау, тоқсан бойынша жиынтық бағалау, қашықтықтан оқыту, онлайн платформалар, ойлау дағдылары деңгейлері, талдау .

Қазақстан Республикасында алғаш рет құрастырылған критериалды бағалау жүйесі жоғары сапалы бағалау рәсіміне қол жеткізуге, халықаралық стандарттар мен әрбір оқушының оқу қажеттілігіне сай болуға бағытталған. Критериалды бағалау жүйесі: қалыптастырушы және жиынтық бағалаудан (бөлім, тоқсан, білім беру деңгейі бойынша) тұрады.

Критериалды бағалау жүйесі қабылданғаннан бері мұғалімдерді осы жүйе бойынша біліктілігін арттыратын курстар ұйымдастырылды, сонымен қатар педагог мамандығында даярланып жатқан студенттерге жаңартылған білім беру бойынша сабақтар қосылды.

Алғашында жаңартылған бағалау жүйесіне көшу қиынға соққанымен қазіргі уақытта мұғалімдер де, білім алушылар да жаңа жүйеге үйренді.

2020-2021 оқу жылы әлемдегі пандемияға байланысты қашықтықтан өткені белгілі. Осы тұста білім беруді онлайн платформаларымен (bilimland, daryn.online т.б.) өткізуге тура келді. Алғашында еліміз цифрлық білім беруге дайын болған жоқ, бірақ осы платформаларының көмегімен оқушыларды критериалды бағалауда оңайға соқты десе болады. Bilimland-ке мұғалімдер өздерінің құрастырған сабақтарын және жиынтық бағалауларын жүктеп, басқа мұғалімдермен бөлісті. Оқушыларға платформалар арқылы өткізу тиімді болды, себебі әр есептің орындалу уақыты көрсетіліп бағалау критерийлері белгіленді. Осы арқылы оқушылар бөлім бойынша жиынтық бағалау (БЖБ), тоқсан бойынша жиынтық бағалау (ТЖБ) уақытында тапсырды, ал мұғалімдер уақытында тексеріп бағалады.

Батыс Қазақстан облысы әкімдігі білім басқармасының Бәйтерек ауданы білім беру бөлімінің «Достық жалпы орта білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі де білім беруді қашықтықтан өткізген болатын. Осы орайда мектеп білім беруді Bilimland платформасымен өткізді. Платформада мұғалімдерге сабақты ұйымдастыруға барлық мүмкіндік қарастырылған. Соның ішінде мұғалімдер сабақта оқушылармен видео арқылы байланысқа шығып, электронды тақта арқылы есепті де түсіндіре алады, сонымен қатар мұғалімдер алдын ала видео сабақтар жүктеп сол арқылы тапсырмалар береді. Оқушылар тест сұрақтарына жауап беріп, алған баллын тестті орындаған соң бірден көре алады. Жоғарыда айтылғандай бізде мектепте БЖБ, ТЖБ-ны платформа арқылы өткіздік. Соның ішінде 9-сыныптың алгебра курсы бойынша IV тоқсандағы ТЖБ өткізу бағытымен бөліскім келеді.

Тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларын дайындау үшін мұғалім төмендегі ережелермен танысуы керек.

- тоқсандық жиынтық бағалаудың мақсаты;
- пән бойынша күтілетін нәтижелер;
- пән бойынша ойлау дағдылары деңгейлерінің сипаты;
- ойлау дағдыларының деңгейіне байланысты оқу мақсаттарын тоқсандарға бөлу;
- тоқсандық жиынтық бағалауды өткізу ережесі;
- тоқсандық жиынтық бағалауға шолу;
- тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларының сипаттамасы;
- тоқсандық жиынтық бағалау тапсырмаларының үлгілері;
- тапсырмалардың балл қою кестелері [1].

Осы ережелерге сүйене отырып параллель сынып алгебра пәні мұғалімдерімен бірлесе отырып, оқушылардың білім деңгейлеріне қарай мақсатын, ойлау дағдыларын, тапсырма санын, орындау уақытын, баллын бекіттік.

Осыған сәйкес тапсырмалар құрастырып, платформаға салдық. ТЖБ-да алғашқы бетінде бөлімі, мақсаты, ойлау дағдыларының деңгейлері, тапсырма саны, орындау уақыты, балл көрсетіледі.

Бөлім: 1. Тригонометрия

9.2.4.7 Тригонометриялық функциялардың қосындысы мен айырымын көбейтіндіге және көбейтіндісін қосындыға немесе айырымға түрлендіру формулаларын қорытып шығару және қолдану

9.2.4.8 Тригонометриялық өрнектерді тепе-тең түрлендіруді орындау

2. Ықтималдықтар теориясының элементтері

9.3.2.2 Элементар және элементар емес оқиғаларды ажырату

9.3.2.4 Ықтималдықтың статистикалық анықтамасын білу

9.3.2.3 Ықтималдықтың классикалық анықтамасын білу және есептер шығару үшін оны қолдану

9.3.2.5 Геометриялық ықтималдықты есептер шығаруда қолдану

Бөлім	Тексері-летін мақсат	Ойлау дағдыларының деңгейі	Тапсырма саны	Орындау уақыты (мин)	Балл	Бөлім бойынша балл*
Тригонометрия	9.2.4.7	Қолдану	1	8	4	8
	9.2.4.8	Жоғары деңгей дағдылары	1	8	4	
Ықтималдықтар теориясының элементтері	9.3.2.2	Білу және түсіну	1	4	2	12
	9.3.2.4	Білу және түсіну	1	5	3	
	9.3.2.3	Қолдану	2	10	5	
	9.3.2.5	Қолдану	1	5	2	
Барлығы:			7	40	20	20

Ал одан кейінгі беттерінде берілген тапсырмалар бір-бірден жүктеледі. Оқушыларға әр тапсырманы жүктейтін беттерде белгіленген.

IV тоқсанға арналған жиынтық бағалаудың тапсырмалары

1. Тиын қатарынан үш рет тасталды

- a) Тиындардың қай жағымен түскендігін қарастыру кезіндегі элементар оқиғалар санын жазыңыз.
- b) «Елтаңба» жағымен кем дегенде бір рет түсу ықтималдығы қандай?
2. Жәшікте 10 шар бар. Олардың 4-уі ақ, 6-ы қызыл шар. Жәшіктегі шарларды араластырып кез келген бір шарды алайық.
- a) Алынған шар ақ шар болып шығуының ықтималдығын табыңыз.
- b) Қызыл шар болу ықтималдығын табыңыз.
3. Бір топта 200 деталь бар делік. Оның 150-стандартты, ал қалғаны стандартты емес болсын. Алынған детальдың «стандартты емес» болу ықтималдығын табыңыз?
4. Орал қаласы тұрғындары арасынан кездейсоқ таңдап алынған отбасында электр пештің болу ықтималдығы 0,74.
- a) Қаланың 400 отбасында орташа есеппен қанша электр пеш бар?
- b) Егер сұрағандардың 1110-інде электр пеш бар деп есептелсе, онда қанша үйден сауалнама алынған?

5. Теңбе - теңдікті дәлелдеңдер:

$$(\cos\alpha - \cos\beta)^2 - (\sin\alpha - \sin\beta)^2 = -4\sin^2\frac{\alpha-\beta}{2}\cos(\alpha + \beta).$$

6. Есептеңіз:

$$\sin 54^\circ \cos 36^\circ - \sin 84^\circ \cos 66^\circ.$$

7. 30 см-ге тең AD кесіндісінен кездейсоқ E нүктесі алынды. Ол нүктенің A нүктесінен 10 см артық емес және B нүктесінен 15 см артық емес қашықтықта орналасуының ықтималдығы қандай?

Тапсырмалар менгерген тақырыптарға байланысты 9-сыныпқа арналған алгебра оқулықтарынан алынған. [2-3]

Мұғалімдер тапсырмалардың жауабын өздеріне көрінетіндей етіп жүктей алады, осы арқылы берілген есептерді жылдам тексере алады.

№	Жауап	Балл
1a	8	1
1b	$\frac{7}{8}$	1
2a	$\frac{4}{10}$	1
2b	$\frac{6}{10}$	1

3	$200-150=50$	1
	$\frac{50}{200} = \frac{1}{4}$	1
	0,25	1
4a	296	1
4b	$x = \frac{1110}{0,74}$	1
	1500	1
5	$(\cos\alpha - \cos\beta)^2 = \left(-2\sin\frac{\alpha - \beta}{2}\sin\frac{\alpha + \beta}{2}\right)^2$	1
	$(\sin\alpha - \sin\beta)^2 = \left(2\sin\frac{\alpha - \beta}{2}\cos\frac{\alpha + \beta}{2}\right)^2$	1
	$\left(-2\sin\frac{\alpha - \beta}{2}\sin\frac{\alpha + \beta}{2}\right)^2 - \left(2\sin\frac{\alpha - \beta}{2}\cos\frac{\alpha + \beta}{2}\right)^2 =$ $= -4\sin^2\frac{\alpha - \beta}{2}\left(\cos^2\frac{\alpha + \beta}{2} - \sin^2\frac{\alpha + \beta}{2}\right)$	1
	$-4\sin^2\frac{\alpha - \beta}{2}\left(\cos^2\frac{\alpha + \beta}{2} - \sin^2\frac{\alpha + \beta}{2}\right) =$ $= -4\sin^2\frac{\alpha - \beta}{2}\cos(\alpha + \beta)$	1
6	$\sin 54^\circ \cos 36^\circ = \frac{1}{2}(\sin 90^\circ + \sin 18^\circ)$	1
	$\sin 84^\circ \cos 66^\circ = \frac{1}{2}(\sin 150^\circ + \sin 18^\circ)$	1
	$\frac{1}{2} + \frac{1}{2}\sin 18^\circ - \frac{1}{4} - \frac{1}{2}\sin 18^\circ = \frac{1}{2} - \frac{1}{4}$	1
	$\frac{1}{2} - \frac{1}{4} = \frac{1}{4}$	1
7	$10+15-30=5$	1
	$\frac{5}{30} = \frac{1}{6}$	1

Жиынтық бағалау жүргізу қорытындылары бойынша талдау жасалды. 9 сынып бойынша жиырма бес оқушы тапсырды. Жоғары балл жиырманы құрады оның 40-84%

аралығында он тоғыз оқушы жинады, ал 85-100% жинаған алты оқушы болды. Сапа көрсеткіші 52% (барлық оқушы санын 4-5 алған оқушы санына бөлгенде шығады).

Оқушылардың жұмыстарына талдау жасалғанда меңгерген мақсаттары элементар және элементар емес оқиғаларды ажырату, ықтималдықтың статистикалық анықтамасын білу, ықтималдықтың классикалық анықтамасын білу және есептер шығару үшін оны қолдану мен қиындық туындаған мақсаттарды тригонометриялық функциялардың қосындысы мен айырымын көбейтіндіге және көбейтіндісін қосындыға немесе айырымға түрлендіру формулаларын қорытып шығару және қолдану тригонометриялық өрнектерді тепе-тең түрлендіруді орындау қарастырылу болды. Соңында қиындық туындаған мақсаттар бойынша оқушылармен жұмыстану болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал / О.И. Можаева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденованың редакциялауымен. - Астана: Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ, 2016. – 54 б.
2. Шыныбеков А.Н. Алгебра. 9 – сынып. - Алматы: Атамұра, 2013. - 192 б.
3. Макарычев Н., Миндюк Н.Г., Нешков К.И. Алгебра. 9 – сынып. - Алматы: Жазушы, 2009. - 352 б.

References

1. Mozhayeva O.I., Shilibekova A.S., Ziyedenova D.B. (2016) Negizgi zhane zhalpy orta mектеp mugalimderine arналған kriterialdy bagalau boжynsha nuskaulyk: Oku-adistemelik kural / O.I. Mozhayeva, A.S. Shilibekova, D.B. Ziyedenovanyн redakciyalauymen. - Astana: Nazarbaev Ziyatkerlik mекtepteri DBBU [Approbation of the updated content of education. Analytical report.] – Nur-Sultan: AEO «Nazarbayev Intellectual Schools ».
2. Shynybekov A.N. (2013) Algebra. 9 – synyp. - Almaty: Atamұra [Algebra. 9th grade. - Almaty: Atamura publ]
3. Makarychev N., Mindyuk N. G., Neshkov K. I. (2009) Makarychev N., Mindyuk N.G., Neshkov K.I. Algebra. 9 – synyp. - Almaty: Zhazushy, [Algebra. 9th grade. - Almaty: writer].

ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗА IV ЧЕТВЕРТЬ У УЧАЩИХСЯ 9 КЛАССА ПО КУРСУ АЛГЕБРЫ

А.А. КУЛЬЖУМИЕВА, Р.Ж. ТАЛАПБАЙ*

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

*e-mail: talapbairabiga@mail.ru

Аннотация. На протяжении многих лет в стране в равной степени используется понятие ценообразование и оценки. Под его влиянием ученик стал больше обращать внимание на то, что он получил за оценку, а родители-на то, какую оценку получил, а не на то, что узнал его ребенок. Ученики, которые говорят: «у меня есть оценка, я не буду говорить уроки сегодня» и «у тебя нет оценки, ты должен сказать урок!» заменить учителя увеличился. Отсюда широкое распространение получило не образование, а чтение за цену.

Для решения этой проблемы была проведена большая работа. В результате проведенной работы автономной организацией образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» разработана обновленная система оценки учебных достижений учащихся. Впервые система критериального оценивания, примененная в Назарбаев Интеллектуальных школах, поэтапно внедрена во всех школах страны.

Изначально к системе критериального оценивания было нелегко привыкнуть сразу и учителям, и ученикам. Но со временем убедился, что это эффективная система.

В этой связи важным является эффективное применение обновленной образовательной программы для учащихся, в том числе и критериального оценивания. Учителям, приобретающим навык по обновленной программе, перехода дистанционное обучение принес некоторые трудности, но благодаря эффективным поискам они смогли овладеть всеми методами. В данном случае большую роль сыграл обмен опытом учителей. Думаем, что статья также поможет молодым специалистам математикам разработке суммативной оценка за четвертый четверть по алгебре по учащимся девятого классов.

Ключевые слова: критериальное оценивание, суммативное оценивание за четверть, дистанционное обучение, онлайн-платформы, уровни навыков мышления, анализ.

FEATURES OF REMOTE SUMMATIVE ASSESSMENT FOR THE IV QUARTER OF 9TH GRADE STUDENTS IN THE COURSE OF ALGEBRA

A.A. KULZHUMIYEVA, R.ZH. TALAPBAY*

Mahambet Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

*e-mail: talapbairabiga@mail.ru

Abstract. This article is of interest to young teachers involved in the development of tasks for summative assessment for a quarter of 9th grade students in the algebra course. In this regard, it is important to effectively apply the updated educational program for students, including criteria assessment. Teachers

acquiring the skill according to the updated program, the transition of distance learning brought some difficulties, but thanks to effective searches, they were able to master all the methods. In this case, the exchange of teachers' experience played a big role. We think that the article will also help young mathematicians to develop a summative assessment for the fourth quarter in algebra for ninth grade students.

For many years, the concept of pricing and valuation has been used equally in the country. Under his influence, the student began to pay more attention to what he received for the grade, and the parents - to what grade he received, and not to what his child learned. Students who say, "I have a grade, I won't say lessons today" and "you don't have a grade, you have to say a lesson!" substitute teachers have increased. Hence, it is not education that has become widespread, but reading for a price.

A lot of work has been done to solve this problem. As a result of the work carried out by the autonomous educational organization "Nazarbayev Intellectual Schools", an updated system for assessing students' academic achievements has been developed. For the first time, the system of criteria assessment applied in Nazarbayev Intellectual Schools has been gradually introduced in all schools of the country.

Initially, it was not easy for both teachers and students to get used to the criterion assessment system at once. But over time, I became convinced that this is an effective system.

Keywords. criterion assessment, summative assessment for the quarter, distance learning, online platforms, levels of thinking skills, analysis.

ГТАМР 37.01

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

А.Б.НАРЕНОВА [0000-0003-4069-7298]

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e – mail: narenova60@list.ru

Аңдатпа. Мақалада білім берудегі заманауи инновациялық технологиялар қарастырылған. Бүгінгі «инновациялық білім» дегеніміз не? - бұл өзін-өзі дамытуға қабілетті және оның барлық қатысушыларының жан-жақты дамуына жағдай жасайтын білім, бастысы инновациялық білім беру – дамып келе жатқан білім. «Инновациялық білім беру технологиясы» дегеніміз не? Білім алушыларға берілетін заманауи мазмұн пәндік білімді дамытуды емес, қазіргі іскерлік тәжірибеге сәйкес келетін құзыреттерді дамытуды көздейді. Бұл мазмұн жақсы құрылымдалған және заманауи коммуникация құралдары арқылы берілетін мультимедиялық оқу материалдары түрінде ұсынылуы керек. Қазіргі кезде білім беруде сан алуан педагогикалық инновациялар қолданылуда. Осыған орай төмендегі инновациялық технологияларға талдау жасалды: Пәнді оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ). Білім беру үдерісінің мазмұнына АКТ-ны енгізу әр түрлі пәндік салаларды информатикамен біріктіруді көздейді, бұл білім алушылардың санасын ақпараттандыруға және олардың қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру процестерін (кәсіби аспектіде) түсінуіне әкеледі. Мектепті ақпараттандыру үдерісінде қалыптасып келе жатқан тенденцияны білу өте маңызды: білім алушылардың информатика туралы негізгі ақпаратты меңгеруінен бастап жалпы білім беретін пәндерді оқуда компьютерлік бағдарламалық құралдарды пайдалану, информатика элементтері бар білім беру мазмұны мен құрылымын толықтыру, ақпараттық технологияларды қолдану негізінде бүкіл оқу -тәрбие үдерісін түбегейлі қайта құруды жүзеге асыру. Бұл бағыт оқу бағдарламасына информатика мен АКТ-ны оқуға бағытталған жаңа пәндерді енгізу арқылы жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: инновациялық, жаңашылдық, инновациялық іс-әрекет, инновациялар, ТРИЗ, ақпараттық, технологиялық мультимедиялық оқу.

Біз талдауымызды «инновациялық», «жаңашылдық» туралы бірқатар ерекше ұғымдарды немесе жай түсінбеушіліктерді түзетуден бастайық.

Бірінші түсініспеушілік – инновация мен жаңашылдық (новация) – бұл бір нәрсе;

Екіншіден, инновациялық іс-әрекет пен өндіріс, инновациялар (новациялар) жасау да бір және бірдей болса, онда бұл ТРИЗ (теория рационализации и изобретений) (өнертабыстар және рационализация теориясы).

Үшінші түсінбеушілік тілдік натурализммен байланысты: инновация вербальды немесе ауызша зат есім болғандықтан, ол моно-пән болуы керек.

Шын мәнінде, инновация (in-nove) латын тілінде XVII ғасырдың ортасында пайда болады және жаңаның белгілі бір салаға енуін, оған имплантациялануын және осы салада

бірқатар өзгерістердің туындауын білдіреді. Бұл дегеніміз, инновация бір жағынан жаңалық енгізуді, жүзеге асыру процесі болса, екінші жағынан бұл мүлде объект емес, инновацияны белгілі бір әлеуметтік тәжірибеге айналдыру әрекеті [1,34 б.].

Инновациялық қызмет өзінің ең толық дамуында бір-бірімен байланысты жұмыс түрлерінің жүйесін болжайды, олардың жиынтығы нақты инновациялардың пайда болуын қамтамасыз етеді. Атап айтқанда:

- бір нәрсенің қалай болуы мүмкін («оның ашылуы») және бір нәрсені қалай жасауға болатыны («өнертабыс») туралы жаңа білім алуға бағытталған зерттеу қызметі;
- ғылыми білімдер негізінде берілген жағдайларда не болатынын немесе болуы керек нәрсені алу үшін қалай әрекет ету керектігі туралы арнайы, кәсіби және технологиялық білімді дамытуға бағытталған жобалық қызмет («инновациялық жоба»);
- нақты тәжірибе субъектілерінің кәсіби дамуына, инновациялық жоба тәжірибеде жүзеге асуы үшін не және қалай жасау керектігі туралы әрбір жеке білімін (тәжірибесін) қалыптастыруға бағытталған білім беру қызметі («іске асыру»).

Бүгінгі «инновациялық білім» дегеніміз не? - бұл өзін-өзі дамытуға қабілетті және оның барлық қатысушыларының жан-жақты дамуына жағдай жасайтын білім, бастысы инновациялық білім беру – дамып келе жатқан білім. «Инновациялық білім беру технологиясы» дегеніміз не? Бұл өзара байланысты үш компоненттен тұратын кешен:

1. Білім алушыларға берілетін заманауи мазмұн пәндік білімді дамытуды емес, қазіргі іскерлік тәжірибеге сәйкес келетін құзыреттерді дамытуды көздейді. Бұл мазмұн жақсы құрылымдалған және заманауи коммуникация құралдары арқылы берілетін мультимедиялық оқу материалдары түрінде ұсынылуы керек.
2. Оқытудың қазіргі әдістері – бұл материалды енжар қабылдауға ғана емес, білім алушылардың өзара әрекетіне және олардың оқу-тәрбие процесіне қатысуына негізделген құзыреттіліктерді қалыптастырудың белсенді әдістері болуы керек.
3. Қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ақпараттық, технологиялық, ұйымдастырушылық және коммуникациялық құрамдастарды қамтитын оқытудың қазіргі заманғы инфрақұрылымы қолданылуы қажет [2, 16-19 б.].

Қазіргі кезде білім беруде сан алуан педагогикалық инновациялар қолданылуда. Осыған орай төмендегі инновациялық технологияларға талдау жасалды:

1. Пәнді оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ). Білім беру үдерісінің мазмұнына АКТ-ны енгізу әр түрлі пәндік салаларды информатикамен біріктіруді

көздейді, бұл білім алушылардың санасын ақпараттандыруға және олардың қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру процестерін (кәсіби аспектіде) түсінуіне әкеледі.

Мектепті ақпараттандыру үдерісінде қалыптасып келе жатқан тенденцияны білу өте маңызды: білім алушылардың информатика туралы негізгі ақпаратты меңгеруінен бастап жалпы білім беретін пәндерді оқуда компьютерлік бағдарламалық құралдарды пайдалану, информатика элементтері бар білім беру мазмұны мен құрылымын толықтыру, ақпараттық технологияларды қолдану негізінде бүкіл оқу - тәрбие үдерісін түбегейлі қайта құруды жүзеге асыру. Осының нәтижесінде мектептің әдістемелік жүйесінде жаңа ақпараттық технологиялар пайда болып, мектеп түлектері болашақтағы еңбек әрекетінде жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруге дағдыланады. Бұл бағыт оқу бағдарламасына информатика мен АКТ-ны оқуға бағытталған жаңа пәндерді енгізу арқылы жүзеге асырылады.

Қолдану тәжірибесі мынаны көрсетті:

а) мектептің ашық ақпараттық ортасы, оның ішінде қашықтан оқытудың әр түрлі нысандары оқушылардың басқа пәндерді, әсіресе жобалық әдісті қолдану арқылы оқуға деген ынтасын айтарлықтай арттырады;

ә) оқытуды ақпараттандыру оқушы үшін тартымды, себебі мектептегі қарым-қатынастың психологиялық күйзелісі «мұғалім-оқушы» субъективті қарым-қатынасынан ең объективті қарым-қатынасқа көшу арқылы жойылады және «оқушы-компьютер-мұғалім», оқушы жұмысының тиімділігі мен шығармашылық жұмыс үлесі артып, мектеп қабырғасында пән бойынша қосымша білім алу мүмкіндігі кеңейіп, болашақта жоғары оқу орнын, беделді жұмысты таңдау мақсаты жүзеге асырылады;

б) оқытуды ақпараттандыру мұғалім үшін оның еңбегінің өнімділігін, мұғалімнің жалпы ақпараттық мәдениетін арттыруымен тартымды болады [3, 44 – 45б.].

Қазіргі уақытта жобалаудың бірнеше түрлері туралы айтуға болады. Бұл, ең алдымен, белгілі бір жас аралығындағы білім беру үдерістерін дамытудың психологиялық-педагогикалық жобасы, адамның өз өмірі мен қызметінің шынайы субъектісіне айналуына жағдай жасау: атап айтқанда, мәдениеттің кемел формаларының дамуы ретінде - оқыту - іс-әрекеттің жалпы әдістерін меңгеруді қалыптастыру;

тәрбиені - адамдар қауымдастығының әр түрлі типтеріндегі қауымдастықтың нормаларын дамыту ретінде меңгеру.

Ең бастысы - еліміздің дәстүрлеріне, өмір салты мен даму перспективаларына жол ашылып, әрі қарай, бұл білім беру ұйымдарының әлеуметтік-педагогикалық жобасы және білім беру үдерістерінің жекелеген түрлеріне сәйкес келетін білім беру ортасын құру. Сайып

келгенде, педагогикалық жоба дұрыс - дамып келе жатқан оқу тәжірибесін, білім беру бағдарламалары мен технологияларын, педагогикалық іс-әрекеттің әдістері мен құралдарын құру іспетті. Дәл осы жерде дәстүрлі білім беруден (дәстүрлі мектеп, дәстүрлі басқару жүйесі, дәстүрлі білім мен тәрбие) адам дамуының жалпы принципін жүзеге асыратын инновациялық білім беруге көшуді қамтамасыз ету бойынша жобалау-зерттеу қызметінің ерекше міндеті туындайды. Сонымен, даму психологиясында жас стандарттарын (белгілі бір жас аралығындағы баланың жеке қабілеттерінің нақты кешені ретінде) және онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі даму критерийлерін арнайы жобалау қажет [4, 16 – 17б.].

Даму педагогикасында бұл жас нормаларына сәйкес келетін, білім беру технологиялары тіліне аударылған, яғни даму ҚАЛАЙ? және НЕ? арқылы әзірленетін білім беру бағдарламаларын құрастыру барысында орындалады. Білім беру тәжірибесінде - бұл балалар мен ересектер қауымдастығын олардың мәдени және белсенділік ерекшелігін, яғни осы дамуды жүзеге асыруға болатын білім беру кеңістігін жобалау. Басқаша айтқанда, даму мен дамытатын білім беру жүйесін жобалау бір уақытта жүзеге асырылса мүмкін болады:

- тұлға дамуының жас-нормативтік үлгілерін психологиялық зерттеу;
- білім беру бағдарламаларын осы үлгілерді жүзеге асыру технологияларын педагогикалық жобалау;
- білім беруді бірлесіп ұйымдастыру;
- білім беру процесінің барлық қатысушылары, білім берудің жаңа мақсаттарына қол жеткізу үшін жағдайларды жобалау және проблемаларды шешу құралдарын әзірлеу [5, 8б.].

Қазіргі білім беруде жүзеге асырылып жатқан жобалау жұмыстарының мысалдары көптеп кездеседі. Осындай жұмыстардың бірнеше түріне тоқталайық:

- жеке мұғалім деңгейінде - бұл білім беру бағдарламаларын, оның ішінде оқу, тәрбиелік, педагогикалық кіші бағдарламаларды жобалау;
- білім беру құрылымының басшысы деңгейінде - бұл нақты білім беру бағдарламаларының жүйесімен қарастырылатын білім беру түрін жобалау;
- білім берудегі менеджмент деңгейінде - бұл балалардың, оқушылардың және студенттердің қолданыстағы контингентіне сәйкес келетін әр түрлі типтегі білім беру құрылымдарын дамыту бағдарламаларын жобалау;
- білім берудегі саясат деңгейінде - бұл белгілі бір аймақтың немесе жалпы елдің әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымы ретінде білім беру жүйесін жобалау.

2. Пәнді оқытудағы тұлғалық – бағдарлы технологиялар. Тұлғалық-бағдарлы технологиялар баланың жеке тұлғасын бүкіл мектептегі білім беру жүйесінің орталығына

сәйкес келе отырып, оның дамуы үшін қолайлы, жанжалсыз және қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз етеді, оның табиғи мүмкіндіктерін жүзеге асырады. Бұл технологияда баланың тұлғасы тек субъект ғана емес, сонымен қатар белсенді, басымдылық субъекті болып табылады; ол қандай да бір дерексіз мақсатқа жету құралы емес, білім беру жүйесінің мақсаты болып табылады. Ол білім алушылардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес жеке білім беру бағдарламаларын жасауда көрінеді.

3. *Оқу үдерісін ақпараттық-аналитикалық қамтамасыз ету және мектеп оқушыларының білім сапасын басқару.* Мұндай инновациялық технологияны білім сапасын басқарудың ақпараттық-аналитикалық әдістемесі ретінде пайдалану әрбір баланың жеке, сынып, жалпы мектептің уақытында объективті дамуын, бақылауға мүмкіндік береді. Кейбір түрлендірулермен ол аудиториялық дайындық - бақылауды жалпылау, оқу жоспарының кез келген пәнін оқытудың жай-күйін зерделеу, жеке мұғалімнің жұмыс жүйесін зерттеу үшін таптырмас құрал бола алады.

4. Интеллектуалдық даму мониторингі. Оқу үлгерімі динамикасы кестесін құру және тестілеу арқылы әр оқушының оқу сапасын диагностикалау және талдау.

5. Тәрбиелік технологиялары заманауи оқушыны қалыптастырудың жетекші механизмі ретінде. Ол қазіргі заманғы оқыту ортасының ажырамас факторы болып табылады. Бұл оқушыларда тұлғаны дамытудың қосымша формаларға тарту түрінде жүзеге асырылады: ұлттық дәстүр бойынша мәдени іс-шараларға қатысу, театр, балалар шығармашылық орталықтары және т.б.

6. Дидактикалық технологиялар оқу үрдісін ұйымдастыру мен басқаруды дамытудың шарты ретінде. Мұнда бұрыннан белгілі және дәлелденген әдістерді де, жаңаларын да енгізуге болады. Бұл оқулық көмегімен өзіндік жұмыс, ойын, жобаны құрастыру және қорғау, аудиовизуалды техникалық құралдардың көмегімен оқыту, «кеңесші» жүйесі, топтық, саралап оқыту әдістері - «кіші топ» жүйесі және т.б., бұл әдістердің әр түрлі комбинациялары тәжірибеде қолданылады.

7. Мектептің оқу-тәрбие процесіне инновациялық технологияларды енгізуді психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету. Белгілі бір жаңалықтарды қолданудың ғылыми-педагогикалық негіздемесіне болжам жасалады. Оларды әдістемелік кеңестер, семинарлар, осы саладағы жетекші мамандармен кеңестер бойынша талдау. Осылайша, қазіргі ұлт мектебінің тәжірибесі оқыту процесінде педагогикалық инновацияларды қолданудың кең арсеналына ие. Оларды қолданудың тиімділігі оқу орнында қалыптасқан дәстүрлерге,

педагогикалық ұжымның осы жаңалықтарды қабылдай білуіне, оқу орнының материалдық-техникалық базасына байланысты [6, 28 - 32б.].

Жаңа білім беру стандарттары бағалау қызметінің жаңа бағытын – жеке жетістіктерді бағалауды енгізеді. Бұл білім берудің гуманистік парадигмасының жүзеге асырылуымен және оқудағы оқушыға бағдарланған тәсілмен байланысты. Қоғам үшін оқу-тәрбие процесінің әрбір субъектісінің: оқушының, мұғалімнің, отбасының жеке жетістіктерін объективті ету маңызды болады. Жеке жетістіктерді бағалауды енгізу тұлғаның келесі компоненттерінің дамуын қамтамасыз етеді: өзін-өзі дамытуға мотивация, өзіндік тұжырымдама құрылымында оң нұсқауларды қалыптастыру, өзін-өзі бағалауды, ерікті реттеуді, жауапкершілікті дамыту. Сондықтан стандарттарда оқушының қорытынды бағасына мектептегі барлық оқу жылдарындағы жеке оқу жетістіктерінің динамикасын сипаттайтын жинақталған баға да кіреді.

Портфолио жиынтық бағалау жүйесін ұйымдастырудың ең жақсы тәсілі болып табылады. Бұл оқушының белгілі бір уақыт аралығындағы күш-жігерін, әр саладағы жетістіктерін, көрсететін жұмысын, нәтижесін есепке алу, жинақтау және бағалау тәсілі. Басқаша айтқанда, оқушының өзін-өзі көрсету мен іс-әрекетін жүзеге асыруды бекітудің бір түрі [7, 11-13б.].

Портфолио «педагогикалық екпінді» бағалаудан өзін-өзі бағалауға, адам білмейтін және жасай алмайтын нәрседен өзінің білетін және жасай алатын нәрсеге көшуін қамтамасыз етеді. Портфолионың маңызды сипаттамасы оны құру барысында оқушының, мұғалімнің және ата-ананың ынтымақтастығын қамтитын сандық және сапалық бағалауды қамтитын интеграциялық және бағалауды толықтырудың үздіксіздігі болып табылады.

Портфолио технологиясы оқу процесінде келесі функцияларды жүзеге асырады:

- диагностикалық (белгілі бір уақыт аралығындағы көрсеткіштердің өзгеруі мен өсу динамикасы жазылады);
- мақсат қою (стандартпен тұжырымдалған білім беру мақсаттарын қолдайды);
- мотивациялық (оқушыларды, мұғалімдерді және ата-аналарды өзара әрекеттесуге және оң нәтижелерге жетуге ынталандырады);
- мағыналы (жетістіктер мен орындалған жұмыстардың барлық спектрін барынша ашады);
- дамыту (сыныптан сыныпқа көшу мен жетістіктерді талдау, оқыту мен тәрбиелеу үдерісінің сабақтастығын қамтамасыз етеді);
- рейтинг (дағдылар мен іскерліктер ауқымының деңгейін көрсетеді);
- оқыту (квалиметриялық құзыреттілік негіздерін қалыптастыруға жағдай жасайды);

● түзетуші (стандарт пен қоғам шартты түрде белгілеген шеңберде дамуды ынталандырады). Оқушы үшін портфолио оның оқу іс-әрекетін ұйымдастырушы, мұғалім үшін кері байланыс және іс-әрекетті бағалау құралы болып табылады. Бұл тұрғыда кез келген оқушыны оқушы, ал мұғалім - оқу процесінің көшбасшысы ретінде қарастырылуы керек.

Портфолиоардың бірнеше түрлері белгілі. Ең танымалдары мыналар:

- жетістіктер портфолиосы
- портфолио - есеп беру
- портфолио - өзін-өзі бағалау
- портфолио - өз жұмысымды жоспарлау

(олардың кез келгенінің барлық сипаттамалары бар, бірақ жоспарлау кезінде біреуін таңдау ұсынылады, сол жетекші портфолио болады). Портфолио түрін таңдау оны құру мақсатына байланысты. Портфолионың айрықша ерекшелігі оның тұлғаға бағытталған сипаты болып табылады:

- оқушы мұғаліммен бірге портфолио құру мақсатын анықтайды немесе нақтылайды;
- оқушы материал жинайды;
- нәтижелерді бағалау, өзін-өзі бағалауға және өзара бағалауға негізделген.

Портфолио технологиясының маңызды сипаттамасы оның рефлексивтілігі болып табылады. Рефлексия - өзін-өзі бағалау мен есеп берудің негізгі механизмі мен тәсілі. Рефлексия - адамның ішкі дүниесін өзіндік бақылауға негізделген таным процесі. Портфолио ақпаратты жинау және талдау, оны құрылымдау және ұсыну бойынша жалпы білім беру дағдыларынан басқа, жоғары дәрежелі интеллектуалдық дағдыларды - метатанымдық дағдыларды дамытуға қол жеткізуге мүмкіндік береді [8, 152б.].

Оқушы үйренуі керек:

- ақпаратты таңдау және бағалау
- қол жеткізгісі келетін мақсаттарды дәл анықтау
- әрекеттеріңізді жоспарлаңыз
- бағалау және өзін-өзі бағалау
- өз қателеріңізді бақылаңыз және оларды түзетіңіз

Осы тұрғыда портфолионы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының міндеттеріне барынша сәйкес келетін әдістемелердің бірі ретінде қарастырамыз. Дәл ол сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының ең маңызды стратегиясының және қазіргі заманғы бағалау әдісінің мүмкіндіктерін біріктіріп, негізгі мақсаттардың - өзін-өзі тәрбиелеу қабілетінің

қалыптасуын диагностикалауға мүмкіндік береді. Портфолио технологиясымен танысудың ең жақсы жолы – практикаға (тәжірибеге) енгізу.

«Инновация» ұғымының арасында түбегейлі айырмашылықты қарау қажет. Мұндай ерекшеліктің негізінде трансформациялық іс-әрекеттің нақты нысандары, мазмұны мен ауқымы болады. Сонымен, егер қызмет қысқа мерзімді болса, тұтас және жүйелік сипатқа ие болмаса, белгілі бір жүйенің жекелеген элементтерін ғана жаңартуды (өзгертуді) өз міндетіне қойса, онда біз инновациямен айналысамыз. Егер қызмет белгілі бір тұжырымдамалық көзқарас негізінде жүзеге асырылса және салдары осы жүйенің дамуы немесе оның түбегейлі қайта құрылуы болса - біз инновациямен айналысамыз. Осы екі ұғымды ажырату үшін бірнеше нақты критерийлерді енгізуге болады.

Инновацияның концептуалды аппаратындағы қосымша айырмашылықтар белгілі бір әлеуметтік тәжірибеде қандай да бір инновацияның пайда болуының және жүзеге асырылуының толық циклінің схемасын құрастырған жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін:

- инновация көзі (ғылым, саясат, өндіріс, экономика және т.б.);
- инновациялық ұсыныс (жаңалық ашу, өнертабыс, рационализация);
- инновацияны енгізу қызметі (технологиясы) (оқыту, енгізу, эфирге шығару);
- инновациялық процесс (тәжірибеде инновацияны енгізудің формалары мен жолдары);
- әлеуметтік тәжірибенің жаңа формасы немесе жаңа түрі.

Міне, КСРО-дағы білімінің тарихынан инновациялық қайта құрулардың толық циклінің ашылуының бір ғана мысалы:

- жаңашылдық көзі - 1950-ші жылдардағы КСРО-дағы педагогикалық және даму психологиясының даму деңгейі;
- инновациялық ұсыныс - Д.Б.Эльконин - В.В. Давыдовтың зерттеу тобы кіші мектеп оқушыларының теориялық ойлауының негіздерін қалыптастыру мүмкіндігін дәлелдейді;
- іске асыру технологиясы - бастауыш мектепте базалық пәндер бойынша түбегейлі жаңа оқу бағдарламалары әзірленді;
- инновациялық процесс - бастауыш мектеп жасындағы оқу іс-әрекетін қалыптастыру үшін еліміздің әр түрлі аймақтарында зертханалар мен эксперименттік мектептер ашу [8,157б.].

Қорытындылай келе, өзімізге сұрақ қояйық - қазіргі білімнің инновациялық дамуы және өзін-өзі дамыту режиміне көшу перспективасы бар ма? Ал егер солай болса, қандай жағдайларда мүмкін болады?

Инновациялық білім берудің үш бағыты бойынша мұндай шарттардың үш түрін атап өтейік. Ғылымда бұл перспективалар бүгінгі күнмен салыстырғанда неғұрлым кең ауқымды жобалық-зерттеу қызметінің негізгі бағыттарын жүзеге асыру негіздерімен байланысты:

* Біріншіден, бұл білім беру кеңістігінде тұлғаның қалыптасуы мен дамуының гуманитарлық және антропологиялық негіздері.

* Тек осы жағдайда ғана инновациялық білім беруді жобалау мен зерттеудің мағыналы әдістемесі мүмкін болады.

* Оқу-тәрбие үдерістеріндегі жеке субъектілік пен бала-ересек қауымдастықтар дамуының жалпы теориясы.

* Әр түрлі ауқымды инновациялық білім беру жобаларын жүзеге асыру және сараптау технологиясы.

Кәсіптік білім беру және біліктілікті арттыру жүйесінде:

- бұл білім мазмұнына, инновациялық білім беру тәжірибесін жобалау мәдениетіне дәйекті кіріспе;

- бұл психологиялық сауаттылықты, кеңірек айтқанда - педагогикалық жұмыстың психологиялық мәдениетін қалыптастыру;

- бұл білім беруді дамытуды, кәсіби педагогикалық ұжымдардың қызметін басқарудың нормалары мен мәдениетін дамыту.

Білім беру саясаты саласында:

- елімізде инновациялық дамушы және дамып келе жатқан білім беруді жобалауға қатысты ғылыми жобалар мен бағдарламаларға жауапты мемлекеттік және қоғамдық қолдау көрсету болып табылады [10,78 -80б.].

Инновациялық технологияның жіктелуі ПОРТФОЛИО

1. Тәрбие жүйелерінің құрылымдық элементтеріне қатысты

- бақылауда, нәтижелерді бағалауда.

2. Тәрбие субъектілерінің тұлғалық қалыптасуына қатысты

- оқушылар мен мұғалімдердің белгілі бір қабілеттерін;

- өз білімін, іскерлігін, дағдысын, іс-әрекет әдістерін, құзыреттіліктерін дамыту.

3. Педагогикалық қолдану саласында

- оқыту процесінде.

4. Педагогикалық процеске қатысушылардың өзара әрекеттесу түрлері бойынша

- ұжымдық оқытуда (тұлғаға бағытталған);

- жеке, фронтальды, топтық формада;

- отбасы тәрбиесінде.

5. Функционалдылығы бойынша

- өнім инновациялары (педагогикалық құралдар, жобалар, технологиялар және т.б.).

6. Іске асыру әдістері бойынша

- жүйелі.

7. Таралу масштабы бойынша

- халықаралық;
- мектепте;
- мемлекеттік деңгейде.

8. Инновация масштабының (көлемінің) белгісін ерекшелеу

- білім беру жүйесі ретінде бүкіл мектепті немесе бүкіл университетті қамтитын жүйе.

9. Әлеуметтік-педагогикалық маңызы бойынша

- кез келген үлгідегі оқу орындары.

10. Инновациялық әлеуетке негізделген

- комбинаторлық;
- инновациялар немесе жаңалық енгізу.

11. Өзінің алдындағыға қатысты

- алмастырушы, салыстырушы, талдаушы;
- жаңалықтар ашу және процеске ендіру [11, 65 - 67б].

Білім беру мекемесінің инновациялық әлеуеті келесі лауазымдар бойынша оқу орнын талдау кезінде анықталады:

1. Білім беру мекемесіне, әлеуметтік тапсырысқа бағытталған білім беру қажеттіліктерін өзгертуге инновацияның бағдары:

- Оқушылардың білім беру нәтижелерін бағалаудың мақсатын, мазмұнын, ұйымдастыру технологиясын, тәсілдерін өзгертуге бағытталған.
- оқытудың, оқудың және бағалаудың интеграциясы;
- оқу-танымдық іс-әрекеттің әр түрлі өнімдерін талдау арқылы, оқушының қабілетін сандық және сапалық бағалауды біріктіру.

Маңызды педагогикалық мәселелерді шешу:

- * эмоционалды - жайлы (комфортты) білім беру ортасын құру;
- * мектеп оқушыларының жоғары оқу мотивациясын қолдау;
- * олардың белсенділігі мен дербестігін ынталандыру;
- * оқу және өздігінен білім алу мүмкіндіктерін кеңейту;

- * оқушылардың рефлексиялық және бағалау әрекетінің дағдыларын дамыту;
- * оқу қабілетін қалыптастыру - мақсат қою, өзіндік оқу іс-әрекетін жоспарлау және ұйымдастыру;
- * коммуникативті дағдыларды дамыту;
- * оқушыларды және олардың ата-аналарын оқу бағытын таңдаудың әр түрлі нұсқалары туралы хабардар ету.

2. Білім беру мекемесінің міндеттерін шешуге инновацияны бағыттау:

- Оқыту тәсілін өзгерту, оқу процесін ұйымдастырудың жаңа формаларын іздестіру, жалпы алғанда - білім сапасына қойылатын талаптарды өзгерту.
- Үздіксіз білім беру үдерісіндегі үздіксіз бағалау формасы.
- Педагог портфолиосы - мәлімделген біліктілік санатына сәйкестігіне емтихан кезінде оның кәсібилігі мен қызметін бағалаудың баламалы нысаны ретінде іспетті.
- Ата-аналардың баланың оқу және оқыту үдерісіне белсенді қатысуы (баланың күшті және әлсіз жақтарын тең бағалау және мектеппен белсенді ынтымақтастығы).

3. Оқу орнының ресурстық мүмкіндіктері:

- Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бойынша жүйелі жұмыс.
- Электрондық портфолио құру тәжірибесі.
- Кабинеттердің желілік компьютерлік жабдықтары (компьютерлік сынып, пән мұғалімдерінің кабинеттеріндегі дербес компьютерлер, әкімшілік желі)

Курсты әдістемелік қамтамасыз ету:

- * Жұмыс папкасы.
- * Ресми портфолио бланкілері (мысалы, 9-сынып туралы аттестатқа қосымша).
- * Негізгі мектеп бітірушінің рейтингі (Жеке жиынтық бағалау (портфолио) туралы ереже).
- * Диагностикалық материалдар.
- * «Жұмыс папкасын» жүргізуге арналған кестелер мен диаграммалар.
- * Оқушыларға арналған жадынамалар мен нұсқаулар.
- * Портфельді басқару бойынша нұсқаулар.
- * Оқушылармен өткізілетін сабақтардың үлгі нұсқалары.

4. Дамудың ағымдағы инновациялық циклінің алдындағы кезеңдегі білім беру мекемесінің жетістіктерімен және бәсекелестік артықшылықтарымен инновацияның байланысы:

- Белгілі бір оқушының оқу жетістіктерінің жеке бағдарын көрсетудің перспективті формасы бар, профильге дейінгі дайындық және болашақта - бейіндік оқыту міндеттеріне сәйкес келеді.
- 9-сынып бітірушілерінің білім рейтингін құру.

- 10 - сынып оқушыларымен бейіндік сыныпты қалыптастыру механизмдерін оңтайландыру.
5. Білім беру мекемесіндегі инновациялық ортаны, ұжымның инновациялық әлеуетін, әлеуетті өсу нүктелерін бағалау:
- білім беру мекемесіндегі ұзақ уақыт бойы бағалау процесіне ғана емес, өзін-өзі бағалауға да бағытталған шынайы (дараланған) бағалау жолдарын іздестіруде, (тәжірибелік-бағдарлы білім беруде қолданылады және оқушыларды шынайы өмірге барынша жақын жағдаятқа орналастыру жағдайында олардың дағдылары мен іскерліктерінің қалыптасуын бағалауды қарастырады).
6. Білім беру мекемесінің қоғамдастығында жаңалықтарды қабылдаудың бастапқы болжамы, өзгерістерге ықтимал қарсылық болуы мүмкін:
- іске асыру мұғалімнен де, оқушыдан да жаңа ұйымдастырушылық және танымдық дағдыларды талап етеді;
 - оқу мәселесінің уақыты, дәстүрлі бағалау жүйелеріне қарағанда енгізу ұзағырақ уақытты алады;
 - ата-аналардың оқушылардың бар білім деңгейін растайтын құжат ретіндегі портфолионың маңыздылығын түсінуге және одан әрі оқу бейінін дұрыс таңдауға дайын болмауы.
 - педагогикалық екпінді бағалаудан өзін-өзі бағалауға ауыстыру;
 - оқушылардың жетістікке деген мотивациясы нашар дамыған, мақсат қоюда, өзіндік жоспарлауда және оқу қызметін ұйымдастыруда, өз жинаған материалы мен тәжірибесін жүйелеу және талдау қабілетінде қиындықтар кездеседі;
 - оқушылардың, мұғалімдердің мүмкіндіктері мен дайындығын нақты бағалау, оның жеке үлгерімінің динамикасы үшін материалдарды ұсыну [11, 68 - 756].

Әдебиеттер тізімі

1. Малахова Н.Н. Инновационная культура как фактор изменений современного общества / Н.Н. Малахова. - Москва: Библио-Глобус, 2017. - 340 с.
2. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник / В.Г. Медынский. - Москва: ИНФРА-М. 2016. - 295 с.
3. Заир-Бек С.И., Муштавинская И. В. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений / С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская- 2-е изд., дораб. - Москва: Просвещение, 2016. - 223 с.

4. Зайцев В. С. Педагогические технологии / В. С. Зайцев. - Челябинск: ЧГПУ, 2017.- 173с.
5. Тебекин, А. В. Инновационный менеджмент: учебник для бакалавров / А. В. Тебекин. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 481 с.
6. Урумшаев Б.А. Критериалды бағалау технологиясы / Б.А.Урумшаев. -Алматы: 2016.- 140 б.
7. Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Оценивание результатов обучения: Метод. пособие. /А.Т.Айтпукешев, Г.М.Кусаинов, К.М.Сагинов. - Астана: Центр педагогического мастерства, 2014.- 108 с.
8. Наренова А.Б., Есенғұлова М.Н. Бағалаудың өлшемдік технологиялары. Оқу құралы / А.Б.Наренова, М.Н. Есенғұлова. - Ақтөбе: - 2019. - 240 б
9. Система критериального оценивания учебных достижений учащихся. //Методическое пособие. - Астана: Национальная академия образования им. И.Алтынсарина, 2013.-80 с.
10. Котова С.А., Прокопья Г.В. Система портфолио для новой начальной школы / С.А. Котова, Г.В. Прокопья // Народное образование. - № 5. - 2016. - с.185-191
11. Меттус Е.В. Живая оценка: Программа «Портфолио в школе» / Е.В Меттус Москва: Глобус, 2019. - 272с.
12. Абекова Ж.А., Оралбаев А.Б., Бердалиева М., Избасарова Ж.К. Технология критериального оценивания, методика ее применения в учебном процессе // Международный журнал экспериментального образования. - 2016. - № 2, 215-218стр.
13. Образовательные технологии. Достижение прогнозируемых результатов. / Под ред. Ю.И. Гладкова. - М: Про-Пресс, 2019. 56 стр.
14. Андреева, Е.С. Научные основы инновационных технологий. Учебное пособие / Е.С. Андреева. - Нижнекамск: «КНИТУ», 2014. - 62 с.
15. <https://edu.mcfk.kz/question/106-blm-beru-sapasy-n-baalau-jyesn-ru-printsipter>

References

1. Malahova N.N. (2017). Innovatsionnaya kul'tura kak faktor izmeneniy sovremennogo obshchestva [Innovative culture as a factor of changes in modern society]. Moskva: Biblio - Globus [in Russian].
2. Medinski V.G. (2016). Innovatsionnyy menedzhment [Innovation management] Uchebnik. Moskva: INFRA-M [in Russian].

3. Zair-Bek S.I., Mushtavinskaya I.V. (2016). Razvitiye kriticheskogo myshleniya na uroke: posobiye dlya uchiteley obshcheobrazovat. uchrezhdeniy [The development of critical thinking in the classroom: a guide for general education teachers. institutions]. Moskva: Prosveshcheniye, [in Russian].
4. Zaytsev V. S.(2017). Pedagogicheskiye tekhnologii [Pedagogical technologies]. - Chelyabinsk: CHGPU [in Russian].
5. Tebekin, A. V. (2020). Innovatsionnyy menedzhment: uchebnik dlya bakalavrov [Innovative management: textbook for bachelors]. Moskva: Izdatel'stvo Yurayt [in Russian].
6. Urumshayev B.A. (2016). Tekhnologiya kriterial'nogo otsenivaniya [Criteria-based assessment technology]. Almaty [in Kazakhstan].
7. Aitpukeshev A.T., Kusainov G.M., Saginov K.M. (2014). Otsenivaniye rezul'tatov obucheniya: Metod. posobiye. [Assessment of learning outcomes: Method. Allowance]. Astana:Tsentr pedagogicheskogo masterstva [in Kazakhstan].
8. Narenova A.B., Esenğulova M.N. (2019). Kriteral'nyye tekhnologiya otsenivaniya. Uchebnik [Criteria assessment technology.Textbook]. Aktobe: [in Kazakhstan].
9. Sistema kriterial'nogo otsenivaniya uchebnykh dostizheniy uchasshchikhsya (2013). //Metodicheskoye posobiye. [The system of criteria-based assessment of educational achievements of students. //Toolkit]- Astana: Natsional'naya akademiya obrazovaniya im. I.Altynsarina [in Kazakhstan].
10. Kotova S.A., Prokopenya G.V.(2016). Sistema portfolio dlya novoy nachal'noy shkoly [Portfolio system for a new elementary school] Narodnoye obrazovaniye. - № 5,.185-191[in Russian].
11. Mettus E.V. (2019). Zhivaya otsenka: Programma «Portfolio v shkole» [Live assessment: Portfolio at school program]. Moskva: Globus [in Russian].
12. Abekova ZH.A., Oralbayev A.B., Berdaliyeva M., Izbasarova ZH.K. (2016). Tekhnologiya kriterial'nogo otsenivaniya, metodika yeye primeneniya v uchebnom protsesse [Technology of criteria-based assessment, methodology of its application in the educational process] Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. - International Journal of Experimental Education № 2, 215-218 [in Russian].
13. Obrazovatel'nyye tekhnologii. Dostizheniye prognoziryemykh rezul'tatov (2019). [Educational technologies. Achievement of predicted results] / Pod red. YU.I. Gladkova. - M: Pro-Press

[in Russian].

14. Andreyeva, Ye.S. (2014) Nauchnyye osnovy innovatsionnykh tekhnologiy. Uchebnoye posobiye [Scientific foundations of innovative technologies: textbook] Nizhnekamsk: «KNITU», [in Russian].

15. <https://edu.mcfr.kz/question/106-blm-beru-sapasyn-baalau-jyesn-ru-printsipter>

СОВРЕМЕННЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

А.Б.НАРЕНОВА^[0000-0003-4069-7298]

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан
e – mail: narenova60@list.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные инновационные технологии в образовании. Что такое сегодня «инновационное образование»? - это знание, способное к саморазвитию и способствующее всестороннему развитию всех его участников, а главное, инновационное образование - развивающееся знание. Что такое «Инновационные образовательные технологии»? В настоящее время можно говорить о нескольких видах проекта. Это прежде всего, психолого-педагогический проект развития воспитательных процессов в определенном возрасте, создание условий для того, чтобы человек стал реальным субъектом своей жизни и деятельности: в частности, как развитие зрелых форм культуры - обучение - формирование общих способов действия. Предоставляемый ученикам современный контент направлен не на освоение предметных знаний, а на развитие компетенций, соответствующих современной деловой практике. Этот контент должен быть представлен в виде хорошо структурированных и мультимедийных учебных материалов, обеспечиваемых современными средствами коммуникации. В настоящее время в образовании используются разнообразные педагогические инновации. В связи с этим проведен анализ следующих инновационных технологий: Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в преподавании дисциплины. Важно знать формирующиеся тенденции в процессе информатизации школы: от овладения учащимися базовой информации по информатике до использования компьютерных программ в общеобразовательной сфере, дополняя содержание и структуру образования элементами информатики; осуществление творения. Данное направление реализуется за счет введения в учебные планы новых дисциплин, направленных на изучение информатики и ИКТ.

Ключевые слова: инновации, новизна, инновационная деятельность, ТРИЗ, коммуникация, технологическое мультимедийное чтение.

MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION

A.B. NARENOVA [0000-0003-4069-7298]

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

e – mail: narenova60@list.ru

Annotation. The article deals with modern innovative technologies in education. What is "innovative education" today? - this is knowledge capable of self-development and contributing to the comprehensive development of all its participants, and most importantly, innovative education is developing knowledge. What is "Innovative Educational Technologies"? The modern content provided to students is aimed not at mastering subject knowledge, but at developing competencies that correspond to modern business practice. This content should be presented in the form of well-structured and multimedia learning materials supported by modern means of communication. Currently, a variety of pedagogical innovations are used in education. In this regard, the analysis of the following innovative technologies was carried out: Information and communication technologies (ICT) in the teaching of the discipline. It is important to know the emerging trends in the process of informatization of the school: from the mastery of basic information on computer science by students to the use of computer programs in the general education sphere, supplementing the content and structure of education with elements of computer science; realization of creation. This direction is realized through the introduction of new disciplines into the curricula aimed at studying informatics and ICT.

Key words: innovations, novelty, innovation activity TRIZ, communication, information, technological multimedia reading.

ҒРНТИ 31.01.45

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж.Қ. ХОДЖАБЕРГЕНОВА¹[0000-0002-6198-3018], **Р.О. ОРЫНБАСАР**²[0000-0002-5530-885X]*

¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

² Әл –Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: raihan_06_79@mail.ru

Андатпа. Ұсынылған мақалада модульдік технология арқылы оқыту тәжірибесі берілген. Оқу модулінің құрылымдық құрамдас бөліктері қарастырылады, күрделі және нақты дидактикалық мақсаттарды тұжырымдау нұсқалары берілген. Білім алушылардың өзіндік жұмыстарын әр түрлі деңгейлерде, бақылау түрлерінің формасын модульге сәйкес дайындау арқылы қорытындылау жүйесі қарастырылған. Модульдің жалпы мағынасы мен блоктардың бірнеше модульге бөлінуі, саты бойынша орындалу деңгейі келтірілген. Мұндай сабақта студенттер әртүрлі ақпарат көздерін қолданып: бақылау, эксперимент, оқулықтар мен оқу құралдарын, интернетті пайдалана отырып, өздігінен жаңа білім алады. Заманауи сабақ оқушылардың оқу-танымдық міндеттерін бірлесіп шешуде ақпарат алмасуына мүмкіндік беретін оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың топтық формаларымен сипатталады.

Оқыту-тәрбие процестеріне бұрын соңды қолданылмаған педагогикалық технологияны енгізу тек білім алушылардың үйренуіне және оның оқытудың жаңа әдістемеге психологиялық дайындығын, сонымен қатар оқытушының жаңа білімді білім алушының толық қамтитындай оқыту үдерісін түрлендіріп дайындауды қажет етеді, ал педагог осы процесті бақылап отыру керек. Осы талаптардың барлығына көбінесе модульдік оқытуға сәйкес келеді, яғни бұл кезде білім алушы жеке бағдарлама бойынша біртіндеп немесе толығымен жеке жұмыс жасай алады.

Түйін сөздер: модуль, технология, білім, химия, бақылау, әдістеме, білім сапасы.

Модульдік технология білім алушылардың өзіндік жұмыстар формалары мен әр түрлерін интеграциялауға, оқу мазмұнын логикалық құрастыруға негізделген.

Заманауи білім берудің басты міндеті оқыту кезінде ғана емес өмірлік мәселелерді жеке тұлға ретінде шешуде өзіндік ой - өрісті дамыту және білімді үйренуді қалыптастыру болып саналады. Сондықтан заманауи тұрғыда сыныптық – сабақ жүйесі бәсекеге қабілетсіз болып табылады. Оқытудың дәстүрлі әдістерінің ішінде қазіргі кезде зертханалық, практикалық сабақтар, қатысушылардың өзіндік жұмысы, дәріс, әңгімелесу сияқты түрлері қолданылады. Бірақ осы әдістердің дәлелденген практикалық артықшылықтарымен қатар білім алушылардың жеке дамуының әлсіз тұстары байқалады [1].

Модульдік оқыту технологиясын дайындауда көптеген ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізді. Модульдік оқыту 70-жылдардан бастау алды, ақпараттық – рецептуралық оқытудан

өзін-өзі басқарып, дамыта оқыту жүйесіне көшуге негізделген. Халықаралық «модуль» термині «функционалдық торап» деген түсінікті береді. Зерттеушілер модульге ортақ анықтама бере алмады. Жүргізілген салыстырмалы талдаудан модуль анықтамасынан оның біршама ауқымдырақ деген түсінікті қалыптастыруға болатынын көрсетті. [2]

Қазіргі химия сабағына қойылатын негізгі талап – олардың дамыған танымдық қажеттілігін, субъективті позициясын, оқу-танымдық міндеттерді шешу барысында өз бетінше оқу мақсатын қойып, оған қол жеткізуді талап ететін оқушының дербестігінің жоғары деңгейі.

Химия пәнін модульдік оқыту кезіндегі оқу мақсаттарының көп деңгейлі сипаты келесідей анықталады:

- 1 - деңгей-нақты сабақ түрлерінің жедел оқу мақсаттары;
- 2 - деңгей-пәннің оқу мақсаттары;
- 3 - деңгей-оқытудың жалпы педагогикалық мақсаттары.

Жалпы педагогикалық мақсаттардың мазмұны (3-деңгей) маманның моделін немесе біліктілік сипаттамасын көрсетеді және қажетті пәндік және кәсіптік білімді, іскерлікті және жеке адамның жұмыс істеу сапасын көздейді.

Пәннің оқу мақсаттары (2-деңгей) оқу пәнінің мазмұны мен ерекшелігін көрсетеді. Модульдік оқытуда П.Юцявиченнен кейінгі мақсаттардың 2-ші деңгейі күрделі дидактикалық мақсат деп аталады және ол бүкіл модульдік бағдарламамен жүзеге асырылады [3].

Сурет - 1. Модуль құрылымы

Модуль – оқу мазмұны мен меңгеру технологиясы тұтастай біріктірілген торап (сурет 1). Әрбір блок бірнеше модульге бөлінеді.

АМ → ТМ → ПМ → БТМ → БМ

мұндағы, АМ – өзекті модуль (актуализации), ТМ - теориялық модуль, ПМ - практикалық модуль, БТМ – білімді түзету модулі, БМ – бақылау модулі.

Өзектендіру модулі сатысында білім алушының жаңа модульдің жұмысына дайындық деңгейін білу мақсатында ақпарат алу үшін бастапқы білімі мен қабілетіне қарай бақылау алынады.

Теориялық модуль тораптық түсініктерді ашу, яғни тақырыптардың негізгі сұрақтарына жауап беру.

Практикалық модульде білім алушыларға әртүрлі танымдық формада: сұраққа жауап, тест тапсырмаларын орындау, логикалық схемалар түрінде өзіндік жұмыстарын беру.

Білімді түзету модулі. Түзету модулінің негізгі міндеті – оқушылардың біліміндегі олқылықтарды жою

Ағымдық бақылауды өткізу нәтижесінде нақты бөлімнің тақырыптарын оқыту(меңгеру) процесінде оқу процесінің тиімділігін, білімді сақтау, ойлау және қалыптастыру кезінде олқылықтар байқалады, сонымен қатар олардың практикада қолданылуы анықталады. Білім алушылардың білімінде анықталған олқылықтарға сәйкесінше түзетулер жүргізілуі керек.

Бақылау модулі. Сабақ үстінде білім алушылардың бақылау жұмысын немесе бақылау тестін орындауы міндетті, ол модульді меңгеру деңгейін көрсетеді [4].

Авторлар зерттеулер нәтижесінде модульдік оқытуды сабақ барысында қолдану кезінде әртүрлі функцияларды пайдалануды ұсынды: білім алушылардың жұмыстарын басқару, қойылған міндеттерді шешу кезінде түзетулер енгізу, кеңес беру, білім алушыға қолдау білдіру және көмектесу. Сабақта қарастырылатын тақырыптың міндеті мен күрделілігіне байланысты оқытушы ақпараттық – рецептивтік, диалогтық, эвристикалық және басқа да оқыту тәсілдерін қолдануына болады. [1,2]

Модульдік оқытуда білім алушылардың білімі мен дағдысын рейтингтік бағалау жиі қолданылады. Бағалау жүйесі бірнеше жағынан сандық шкалаға өте ұқсас, бірақ бір емес. Рейтинг – ұпай (ұпай) алу арқылы алынатын нақты сан. Оқу кезеңінің соңында барлық ұпайлар

жинақталып, рейтингтік балл алынады. Оқуды рейтингтік бағалау білім алушылардың берілген тақырып бойынша дайындығының сапасын жоғары сенімділік дәрежесімен сипаттауға мүмкіндік береді. Модульдік оқытуда әрбір тапсырма ұпаймен бағаланады, оның рейтингі мен орындалу мерзімі белгіленеді, т.б. рейтингтік бақылаудың негізгі қағидасы – олардың жүйелі жұмысын ескере отырып, білім, білік және дағдыны бақылау және бағалау. Модульдік оқыту технологиясын қолдануда деңгейлік саралау принципі жүзеге асырылады, бұл білім алушылардың мемлекеттік білім беру стандартын меңгеріп қана қоймай, білімнің жоғары деңгейіне өтуге мүмкіндік береді. Рейтинг – білім алушылардың оқу материалын меңгеру процесіндегі жұмысының деңгейі мен көлемін сипаттайтын жиынтық интегралдық бағалау.

Білімді бақылаудың рейтингтік жүйесі мотивациялық ынталандырулар жиынтығына негізделген, оның ішінде оқушылардың нақты жетістіктеріне қатаң сәйкес нәтижелерді уақтылы және жүйелі түрде бағалау, жақсы оқитын мектеп оқушыларын марапаттау жүйесі [4].

Жаратылыстану пәндері циклында химия адамзаттың қоршаған ортамен және табиғатпен тығыз байланысқан негізгі пәндердің бірі болып табылады. Әлеуметтік сферада және заманауи экономикада ешбір сала, ешқандай өндіріс химиясыз, химиялық өнімдер мен процестерсіз адамзаттың өзекті мәселелері шешілмейтіні белгілі. Сондықтан химия бойынша сауаттылық жеткілікті, жоғары және міндетті болуы керек. Осыған сәйкес «Жалпы химия» курсы әдістемелік аспектілерді ескере отырып қайта дайындау, интегралды- модульдік жүйеде оқыту ұсынылды.

Химиялық емес факультеттерде «Жалпы химия» пәніне қатысты белсенділік таныту керек кеңейтілген интеграциялық – модульдік оқыту жүйесін әзірлеу және пайдалану элективті курстар мен кеңейту арқылы жалпы химияны оқудағы білім беру бағыттары студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының бағыттары.

Бұл ретте келесі «Жалпы химия» үш тапсырмасын орындауға мүмкіндік береді:

1. жалпы химия – химияның университетке дейінгі және университеттік кезеңдері арасындағы байланыс білім беру;
2. жалпы химия – басқа химиялық және теориялық пәндерді оқудың негізі;
3. жалпы химия – химиялық емес факультеттердегі биологиялық, физикалық, географиялық, экологиялық бейіндегі арнайы пәндердің құрамдас бөлігі.

Бұл процестің механизмі мұғалімдердің де, студенттердің де мақсатты және өзара тәуелді өнімді және шығармашылық әрекетінен тұруы керек.

Осылайша, рационализациялау қазіргі заманғы химия білімін жаңартудың маңызды факторы болып табылады [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Люлькина М.О., Коротин А. В., Глазкова О. В. Модульная технология как основа продуктивной деятельности школьников при обучении химии. <https://cyberleninka.ru/article/n/modulnaya-tehnologiya-kak-osnova-produktivnoy-deyatelnosti-shkolnikov-pri-obuchenii-himii/viewer>
2. Богатова И.Б. Применение модульной технологии для изучения органической химии Вектор науки ТГУ. № 7(10). 2010г., с.78-81.
3. Мәжитова Г., Кадырова Г., Тойлыбаева А., Досанова Б.Б. Химияны оқытудағы модульдік оқытудың ерекшеліктері. <https://bilimger.kz/>
4. Гаврюшкина М.Ю. Модульная технология обучения химии в средней общеобразовательной школе. Бийск, 2016 г., 40 с.
5. И.Х. Мулдағалиева. Рационализация как одно из направлений совершенствования химического образования. Вестник КазНУ. Серия химическая, №1 (65), 2012 г., 139-141 с.

References

- 1.Lyul'kina M.O., Korotin A. V., Glazkova O.V. Modul'naya tekhnologiya kak osnova produktivnoj deyatel'nosti shkol'nikov pri obuchenii himii. [Lyul'kina M.O., Korotin A.V., Glazkova O.V. Modular technology as a basis for the productive activity of schoolchildren in teaching chemistry].<https://cyberleninka.ru/article/n/modulnaya-tehnologiya-kak-osnova-produktivnoy-deyatelnosti-shkolnikov>. [in Russian]
- 2.Bogatova I.B. (2021) Primenenie modul'noj tekhnologii dlya izucheniya organicheskoy himii Vektor nauki TGU. [Bogatova I.B. Application of modular technology for the study of organic chemistry Vector science TSU]. [in Russian]
- 3.Mazhitova G., Kadyrova G., Tojlybaeva A., Dosanova B.B. Himiyany okytudagy modul'dik okytudyn erekshelikteri. <https://bilimger.kz/> [Mazhitova G., Kadyrova G., Toylybaeva A., Dosanova BB Features of modular teaching in chemistry] [in Kazakh]
- 4.Gavryushkina M.YU. (2016) Modul'naya tekhnologiya obucheniya himii v srednej obshcheobrazovatel'noj shkole. Biysk [Gavryushkina M.Yu. Modular technology for teaching chemistry in a secondary school. Biysk]

5. Muldagalieva I.N. (2012) Racionalizaciya kak odno iz napravlenij sovershenstvovaniya himicheskogo obrazovaniya. Vestnik KazNU. Seriya himicheskaya. [Muldagalieva I.N. Rationalization as one of the ways to improve chemical education. Bulletin of KazNU. Chemical series]

ОСОБЕННОСТИ МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ

Ж.К. ХОДЖАБЕРГЕНОВА, Р.О. ОРЫНБАСАР*

¹ Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

² Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: raihan_06_79@mail.ru

Аннотация. В предлагаемой статье представлен опыт обучения по модульной технологии. Рассмотрены структурные компоненты учебного модуля, даны варианты формулирования сложных и конкретных дидактических целей. Предусмотрена система подведения итогов самостоятельной работы обучающихся на различных уровнях, форм контроля в соответствии с модулем. Приводится общий смысл модуля и разделение блоков на несколько модулей, уровень выполнения по ступеням. На таком занятии учащиеся самостоятельно получают новые знания, используя различные источники информации: наблюдения, эксперименты, используя учебники и учебные пособия, интернет. Современный урок характеризуется групповыми формами организации учебно-познавательной деятельности, позволяющими учащимся обмениваться информацией при совместном решении учебно-познавательных задач.

Внедрение ранее не применявшихся педагогических технологий в учебно-воспитательные процессы требует не только обучения обучающихся и его психологической готовности к новой методике обучения, но и конверсионной подготовки учебного процесса таким образом, чтобы преподаватель полностью охватывал новые знания обучающегося, а педагог должен контролировать этот процесс. Все эти требования часто соответствуют модульному обучению, то есть в это время обучающийся может работать по индивидуальной программе постепенно или полностью индивидуально.

Ключевые слова: модуль, технология, обучение, химия, контроль, методика, качество обучения.

FEATURES OF MODULE EDUCATION SYSTEM

ZH.K. KHODZHABERGENOVA, ORYNBASSAR R.O.*

¹ Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: raihan_06_79@mail.ru

Abstract. The proposed article presents the experience of training in modular technology. The structural components of the training module are considered, options for the formulation of complex and specific didactic goals are given. There is a system for summarizing the independent work of students at various levels, forms of control in accordance with the module. The general meaning of the module and the division of blocks into several modules, the level of execution by steps are given. At such a lesson, students independently gain new knowledge using various sources of information: observations, experiments, using textbooks and textbooks, the Internet. The modern lesson is characterized by group forms of organization of educational and cognitive activity, which allow students to exchange information while jointly solving educational and cognitive tasks.

The introduction of previously unused pedagogical technologies into educational processes requires not only the training of students and their psychological readiness for a new teaching method, but also the conversion preparation of the educational process in such a way that the teacher fully embraces the new knowledge of the student, and the teacher must control this process. All these requirements often correspond to modular training, that is, at this time the student can work on an individual program gradually or completely individually.

Key words: module, technology, education, chemistry, control, methodology, quality of education.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCES

FTAMP 31.15.01

ФИЗИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

А.А. БИСЕНОВА¹[0002-6415-7176]*, Р.О. ОРЫНБАСАР²[0000-0002-5530-885X]

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail*: arai_adaika@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада заманауи инновациялық технологияларды оқу процестерінде пайдалану мәселелері қарастырылды. Заманауи инновациялық технологияларды пайдалану білім сапасын арттыруға және қолдануға тиімді. Мақсаты, заманауи технологияларды қолдана отырып оқу процесіндегі педагогикалық іс – әрекетті дамыту, үздіксіз жетілдіру, тәжірибе жүзінде қалыптастыру, білім алушыларда өзіндік жұмыс үлгілерін дамыту.

Түйін сөздер: инновациялық технология, компетенция, жаңа педагогикалық технологиялар, компьютерлік әдістер, интерактивті тақта.

Қазіргі таңда елімізде заманауи инновациялық технологиялардың өзіндік үлесі қалыптасуда. Білім алушыларға сапалы білім берудің негізі – пәнді жан –жақты игеру, білім алушыға жеткізее білу, шығармашылық ойлауды қалыптастыру, оқытудың заманауи технологияларын пайдалану.

Еліміздегі білім беру орындары жаңа жүйеге ерекше мән беріп, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда.

Қазіргі физикалық химия химиялық циклдің негізгі пәндерінің бірі және теориялық негізі болып табылады.

Физикалық химия қазіргі химиялық технологияның теориялық негізі ретінде қызмет етеді, әр түрлі жағдайларда жүретін физикалық химия процестерді сандық сипаттауға мүмкіндік береді, осы қасиеттер кешенімен функционалды материалдардың жаңа кластарын жасауға ғылыми негіз жасайды.

Физикалық химияны оқытуда әмбебап физикалық химияның заңдылықтар зерттеу объектісіне қарамастан химия мен жаратылыстанудың барлық салаларын байланыстырады және нақты практикалық мәселелерді шешуде сәтті қолданылады.

Зерттеу табиғи химиялық және физикалық құбылыстардың өзара байланысы және сәйкес заңдылықтарды құру физикалық химияның негізгі міндеті болып табылады.

Физика химиялық процестердің барысын және оның түпкілікті нәтижелерін болжау үшін физикалық химия жеке заттар мен олардың қоспаларының құрылымы мен қасиеттерін, химиялық және фазалық өзгерістердің заңдылықтарын, химиялық және фазалық тепе – теңдік күйлеріне қол жеткізу шарттарымен физика – химиялық түрленулермен бірге жүретін энергия әсерлерін зерттейді. Бұл ақпарат физика – химиялық процестерді жоспарлауға және мақсатты түрде басқаруға, оларды жүргізудің оңтайлы жағдайларын қамтамасыз етуге, жаңартылған және экологиялық таза энергия көздері негізінде заманауи энергия тиімді технологияларды әзірлеуге және енгізуге, қажетті қасиеттері бар өнімдер алуға, қоршаған ортаны зиянды өнеркәсіптік ластанудан қорғаудың нормалары мен талаптарын орындауға мүмкіндік береді.

«Физикалық химия» пәні «Жалпы химиялық технология», «Аналитикалық химия», «Қоршаған орта химиясы» және т.б. химиялық циклдің көптеген жалпы кәсіптік және арнайы пәндерін оқу үшін теориялық негіз жасайды.

Физикалық химияның негізгі мақсаты:

- Білім алушының кәсіптік пәндер мен мамандану пәндерін одан әрі меңгеру үшін қажетті іргелі физика – химиялық білім алуы;
- Болашақ маманға белгілі бір ғылыми немесе өндірістік мәселені шешудің оңтайлы, ғылыми негізделген әдісін таңдауға немесе дамытуға мүмкіндік беретін студенттердің ғылыми дүниетанымы мен химиялық ойлауын қалыптастыру.

Физикалық химия бойынша оқу бағдарламасын ойдағыдай меңгеру білім алушылардың «Физика» (бөлімдер: газдардың молекулалық – кинетикалық теориясы, сұйық және қатты күй теориясы, электр энергиясы және т.б.) «Жоғарғы математика» (бөлімдер: дифференциалдық және интегралдық есептеулер әдістері, математикалық талдау негіздері және ықтималдық теориясы және т.б.), «Бейорганикалық химия», «Аналитикалық химия» және т.б. оқу жоспарының бірқатар алдыңғы пәндерін меңгеруін көздейді. Сондай-ақ есептеу техникасы құралдары мен ақпараттық технологиялар негіздерін меңгеру қажет.

Химияны оқытуда қазіргі қолданылатын педагогикалық технологиялардың бірі – модульдік оқыту технологиясы.

Модульдік оқыту технологиясы – білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Модульдік оқыту басқа оқыту жүйелерінен ерекшелігі мен айырмашылығы:

- Оқу мазмұнының меңгерілуі қойылған мақсатқа сәйкес жүзеге асатын жекеленген кешендер түрінде ұсынылады. Мақсат білім алушы үшін қойылып, онда тек оқылатын мазмұн көлемі ғана көрсетіліп қоймай, оны меңгеру деңгейі де анықталады. Сонымен қатар, білім алушы оқытушымен жұмыс істеудің тиімді жолдары көрсетілген нұсқау алады;

– Оқытушының білім алушылармен қарым – қатынас түрі өзгереді. Ол модульдер арқылы, басқарушы мен бағынушы арасындағы жеке қарым – қатынас процесі арқылы жүзеге асады;

– Білім алушы көп уақыт өз бетінше жұмыс атқарады, ол мақсат қоюға, жоспарлауға, ұйымдастыруға, өзін – өзі бағалауға үйренеді.

Негізгі мақсаты – білім алушының өз бетінше жұмыс атқарады, оқу материалын өңдеудің жекеленген тәсілдері арқылы жұмыс істей білуге үйрену.

Физикалық химия курсы бойынша білім алушыларды оқыту әдістемесін модульдік технологияларға сәйкес ұйымдастыру үшін төмендегідей міндеттер туындайды.

- Модульдік оқыту технологиясының мазмұнымен таныстыру;
- Модульдік оқыту технологиясының құрылымын анықтау;
- Модульдік оқыту технологиясының тиімділігін анықтайтын сабақ үлгісін құрастыру;
- Модульдік оқыту технологиясының білім сапасына әсері;
- Модульдік оқыту технологиясы арқылы сабақты жоспарлаудың маңыздылығы.

«Физикалық химия» курсының типтік бағдарламасы модульдік принцип бойынша құрылған және үш негізгі бөлімнен тұрады, олардың әрқайсысы модульдердің белгілі бір санын қамтиды.

Бөлім 1. Химиялық термодинамика.

Модуль 1.1. Химиялық термодинамиканың негізгі ұғымдары, терминологиясы және постулаттары. Термодинамиканың бірінші заңы, термохимия.

Модуль 1.2. Термодинамиканың екінші заңы және оны қолдану. Термодинамиканың фундаменталды теңдеулері.

Модуль 1.3. Ерітінділер мен гетерогенді жүйелердің термодинамикасы.

Модуль 1.4. Химиялық тепе-теңдік.

Модуль 1.5. Статистикалық термодинамика элементтері және қайтымсыз процестердің термодинамикасы.

Бөлім 2. Химиялық кинетика және катализ.

Модуль 2.1. Химиялық кинетиканың негізгі ұғымдары мен постулаттары.

Модуль 2.2. Статикалық және динамикалық жағдайдағы химиялық реакциялардың кинетикасы.

Модуль 2.3. Химиялық кинетика теориялары.

Модуль 2.4. Химиялық реакциялардың жекелеген түрлерінің кинетика негіздері.

Модуль 2.5. Катализ.

Бөлім 3. Электрохимия.

Модуль 3.1. Электрохимияның пәні мен міндеттері. Электрондық тролиттер ерітінділерінің теориясы.

Модуль 3.2. Теңсіздік құбылыстар ерітінділерде электролиттер.

Модуль 3.3. Фазалық шекарадағы электрохимиялық тепе-теңдік. Электродтар және электрохимиялық тізбектер.

Модуль 3.4. Электродтың шекарасындағы Қос электр қабаты-электр тролиті. Электрохимиялық кинетика негіздері.

Физикалық химия "Химия" мамандығы бойынша университеттің типтік оқу жоспарының күрделі пәндерінің бірі болып табылатындықтан, білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру ерекше маңызға ие болады. Курс бағдарламасына, негізгі оқу және оқу-әдістемелік әдебиеттерге, лекциялар курстарына, неғұрлым күрделі бөлімдер бойынша әдістемелік әзірлемелерге, білімді өзін-өзі бақылауға арналған тапсырмаларға және т. б. қолжетімділікті қамтамасыз ету қажет. Заманауи ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Физикалық химияны сәтті игерудің қажетті шарты – білім алушылардың білімін жүйелі түрде бақылау. Курстың негізгі модульдері, практикалық сабақтардағы өзіндік және бақылау жұмыстары, зертханалық жұмыстарды орындау және қорғау бойынша көп нұсқалы тестілік сауалнамалар мен коллоквиумдар түрінде, топпен немесе жұппен жұмыс жасау арқылы жүзеге асырылады.

Модульдік оқыту технологиясында интерактивті тақтаны пайдалану өте тиімді. Өйткені, қажетті сызбаларды, электронды оқулықты, зертханалық тәжірибелерді керек болған жағдайларда пайдалануға мүмкіндік береді.

Қорытындыласақ, модульдік оқыту білім алушының білім деңгейін жоғарылатуға мүмкіншілігі зор. Білім алушының ақыл- ой қабілеттерін дамытуға, білім алуға деген қызығушылықтарын қалыптастыруға ауызша және жазбаша сөздік қорын дамытуға, өзін –өзі

бекіту қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқытушының басты мақсаты- білім алушының өзінен де білімі терең дәрежесінің биік болуы. Сонда ғана қоғамда алға жылжу үрдісі жүреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Құрманәлиев М.Қ. «Химияны оқытудың қазіргі технологиялары» оқу құралы, Алматы, 2013ж. 80-88бб.;
2. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» оқу құралы, Алматы, 2002ж. -180б.;
3. Бидайбеков Е.Ы. «Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері» оқулық, Алматы, 2014 ж. -352б.;
4. Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технология» оқу құралы, Алматы, 2004ж., 28-52 бб.

References

- 1.Kurmanaliev M. K. (2013) «Ximiyany okytudyn kazirgi texnologiyalary» oku kuraly, Almaty [Textbook «Modern technologies in chemisty education », Almaty] [in Kazakh]
- 2.Zhanpeisova M.M. (2002) «Modul'dik okytu texnologiyasy okushyny damytu kuraly retinde» oku kuraly, Almaty. [Textbook«Modular technology of education as a means of development of students», Almaty]. [in Kazakh]
- 3.Bidaibekov E.S. (2014) «Bilimdi akparattandyru zhane okytu maseleleri» okulyk, Almaty, [Textbook «Informatization of education and the problem of learning», Almaty]. [in Kazakh]
- 4.Bouzoubaa K.J. (2004) «Zhana pedagogikalyk texnologiya» oku kuraly, Almaty [Textbook «New pedagogical technologies», Almaty] [in Kazakh]

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИЧЕСКОЙ ХИМИИ

А.А. БИСЕНОВА^{1*}, Р.О. ОРЫНБАСАР²

¹Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Ақтобе, Қазақстан

²Каз НУ им.Аль – Фараби, Алматы, Қазақстан

e-mail*: arai_adaika@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы использования современных инновационных технологий в учебных процессах. Использование современных инновационных технологий эффективно для

совершенствования качества познания обучающихся, повышения качества усвоения и использования учебного материала.

Цель обучения в статье: развитие педагогической деятельности в учебном процессе с использованием современных технологий, непрерывное совершенствование, формирование на практике, развитие у обучающихся моделей самостоятельной работы.

Ключевые слова: инновационные технологии, кометация, новые педагогические технологии, компьютерные методы, интерактивная доска.

THE USE OF MODERN INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING PHYSICAL CHEMISTRY

A.A. BISENOVA^{1*}, R.O. ORYNBASAR²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail*: arai_adaika@mail.ru

Annotation. The article discusses the use of modern innovative technologies in educational processes. The use of modern innovative technologies is effective for improving the quality of students' cognition, improving the quality of assimilation and use of educational material. The purpose of the training in the article: the development of pedagogical activity in the educational process using modern technologies, continuous improvement, formation in practice, the development of students' models of independent work.

Keywords: innovative technologies, switching, new pedagogical technologies, computer methods, interactive whiteboard.

FTAMP 68.47.01

ГАЗ КӨМЕГІМЕН АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ОРМАН ЖАМЫЛҒЫСЫНЫҢ NDVI КӨРСЕТКІШІН АНЫҚТАУ

А.М.СЕРГЕЕВА^{1[0000-0002-6821-8773]}, **А.Н.МЫРЗАБЕКОВА**^{*[0000-0002-8622-7630]}

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: akbota-myrzabekova@mail.ru

Аңдатпа. Орман жамылғысының мониторингін ақпараттық қамтамасыз етудің басты құралы ретінде ғарыш аппараттарынан алынған түсірілімдердің деректерін жатқызуға болады. Жер үсті тексеріс жұмыстары кезінде көп уақыт пен қаржылай шығындар кетеді, ал қашықтықтан зерделеу деректері арқылы құнды мәліметтерді анықтауға болады және ол көп уақытты талап етпейді. Спутниктік деректер айтарлықтай аудандарда шағын және орташа жылдамдықпен жүретін антропогендік және табиғи процестерді бақылауға, ал ауқымды түсірілім кезінде жүретін кері процестерді (ормандарды кесу, орман өрттері, су нысандарының азаюы) көрсетуге бағытталған. Өсімдік жамылғысын сандық бағалауды қолданатын есептерді шешуде ең көп қолданылатын индекс-NDVI индексі.

Жұмыста NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) вегетациялық индексінің динамикасын зерттеу нәтижелері Ақтөбе облысының аумағында Landsat 8 спутниктік деректері бойынша жер үсті өсімдіктерін сәйкестендіру және картографиялау үшін қолданылды. 2013 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде зерттелетін аумақта өсімдіктердің әр түрлі түрлерінің NDVI маусымдық динамикасы алынып, талданды. 2013 жылғы тамыздағы және 2021 жылғы тамыздағы түсірілімнің индекс мәндерімен салыстырғанда суреттерді талдау кезінде өсімдік объектілері үшін NDVI индексінің төмен мәндері анықталды. Бұл төмен мәндер соңғы жылдардағы антропогендік әрекеттерге байланысты деп болжау жасалынды.

Түйін сөздер: ГАЗ деректері, NDVI индексі, ғарыштық суреттер, орман мониторингі, Landsat 8, жерсеріктер.

Орман ресурстарының жай-күйі туралы өзекті, жедел және статистикалық ақпаратпен уақтылы қамтамасыз ету ормандарды тұрақты басқару процесінде маңызды және сапалы шешімдер қабылдау үшін негіз жасайды.

Ғарыштық суреттер қазіргі уақытта салыстырмалы түрде қол жетімді, жедел, көрнекі және нақты жағдайлардың үнемі өзгеріп отыратындығын көрсететін ең сенімді картографиялық ақпарат болып табылады. Осыған байланысты ғарыштық мониторинг жүйесін құру, ормандардың жай-күйін және өзгеру динамикасын бақылау мәселесі өте маңызды және өзекті болып саналады.

Орман шаруашылығының маңызды міндеттерінің бірі ормандарды мемлекеттік есепке алу болып табылады. Мұндай есепке алу деректері орман учаскелерінде жұмыстарды

ұйымдастыру және жүргізу кезінде пайдаланылады. Есепке алу жұмыстары бірнеше күннен бастап айларға дейін созылуы мүмкін. Орман өрттері немесе басқа да төтенше жағдайлар орын алған сәтте, жедел ақпараттық мәліметтерді жинау қажет. Бұл жағдайда ормандардың жай-күйі туралы деректерді жанартудың ең тиімді әдісі - ғарыштық түсірілім.

Ғарыштық түсірудің дәстүрлі аэрофототүсірілімнен негізгі артықшылықтары:

1. Ақпаратты бірнеше күн (немесе тіпті сағат) ішінде жедел алу мүмкіндігі. Мұндай жеделдік, атап айтқанда, қауіп-қатерлерді жою іс-шараларын уақтылы жүргізу үшін бақылау кезінде қажет.

2. Бірнеше жыл бойы әр түрлі күндердегі суреттердің қол жетімділігі, оларды дерекқорда сақтау арқылы қамтамасыз етіледі. Декодтау кезінде сол орман аумағының қысқы, жазғы және күзгі түрлі-түсті суреттері маңызды болып саналады.

3. Әр түрлі масштабтағы және әртүрлі кеңістіктік шешімдегі суреттердің сандық форматта қол жетімділігі, гео-байланыстырылған және стандартты картографиялық проекцияға келтірілгендігі басты ерекшелігі болып табылады. Мұндай сипаттамалар суреттерді орман шаруашылығының ГАЖ және деректер базасына жылдам қосуға мүмкіндік береді.

Орман жамылғысының ақпараттық мониторингі ретінде ғарыш аппараттарынан алынған түсірілімдердің деректері қарастырылады. Қашықтықтан зерттеу әдістерімен жердегі визуалды тексеру кезінде мүмкін емес мәліметтерді анықтауға болады. Спутниктік деректер айтарлықтай аудандарда шағын және орташа жылдамдықпен жүретін антропогендік және табиғи процестерді бақылауға бағытталған, ал ауқымды түсірілім кезінде тез өтіп жатқан кері процестерді көрсетуге болады. Өсімдік жамылғысын сандық бағалауды қолданатын есептерді шешуде ең көп қолданылатын индекс - Normalized difference Vegetation Index (NDVI) индексі - өсімдіктердің қалыпты салыстырмалы индексі- фотосинтетикалық белсенді биомасса мөлшерінің қарапайым сандық көрсеткіші [1].

NDVI-бұл жер бедерін су, топырақ және тау жыныстары, жайылымдар мен ауылшаруашылық жерлер, өсімдіктер және өте тығыз өсімдіктер сияқты бес сыныпқа кең жіктеуге арналған қосалқы диапазондары бар сандық өлшем [2].

NDVI вегетациялық индексінің Ақтөбе облысының аумағында қолданылуы үлкен аймақты зерттеуде тиімді, әрі аз уақыт ішінде көптеген ақпараттарды алуға мүмкіндік береді.

Әдістері: NDVI вегетациялық индексінің көпжылдық динамикасын талдау үшін 2013 және 2021 жылдардағы көп аймақтық Landsat 8 аппараттарынан алынған 30 м спектрлік диапазондарда ғарыштық түсірілім суреттері қолданылды. Суреттер жаз мезгілінде (тамыз)

түсірілді, өйткені бұл ең үлкен вегетативті белсенділік кезеңі болып есептеледі. Суреттерді өңдеу кезінде ESRI ArcGIS бағдарламалық пакеті қолданылды. Зерттеу аумағы ретінде Ақтөбе облысында орналасқан аудандардың аумағы таңдалды.

Зерттеу нәтижелері: Зерттеу объектісі ретінде Ақтөбе облысының толық территориясы алынды. Зерттеу материалына қолжетімді, атмосфералық және геометриялық, радиометриялық түзетулер енгізілген ғарыштық суреттер жүктелінді.

Ең бірінші аумақты толық қамтитын ғарыштық суреттер АҚШ-тың коммерциялық сайты «EarthExplorer» парақшасынан жүктелді [3]. Алынған ғарыштық материалдар:

-2013 жылғы маусым-тамыз айларының Landsat-8 ETM+ сурет саны 22; жолақ 170/050 см; пиксель өлшемі 30x30 м;

-2021 ж. маусым-тамыз айларының Landsat-8 ETM+ ,сурет саны 22; жолақ 170/050 см; пиксель өлшемі 30x30 м;

Бұл айлар орман жамылғысының индекстік әлеуетін сипаттау үшін сәйкес келеді. Жерсеріктердің барлық суреттерде бұлттылық 10% төмен. Landsat бейнелері олар тегін болғандықтан, әр 16-күндік қайта түсіріс, ал үлкен жабу-185x185 км және бақылау жиілігі жоғары таңдалды.

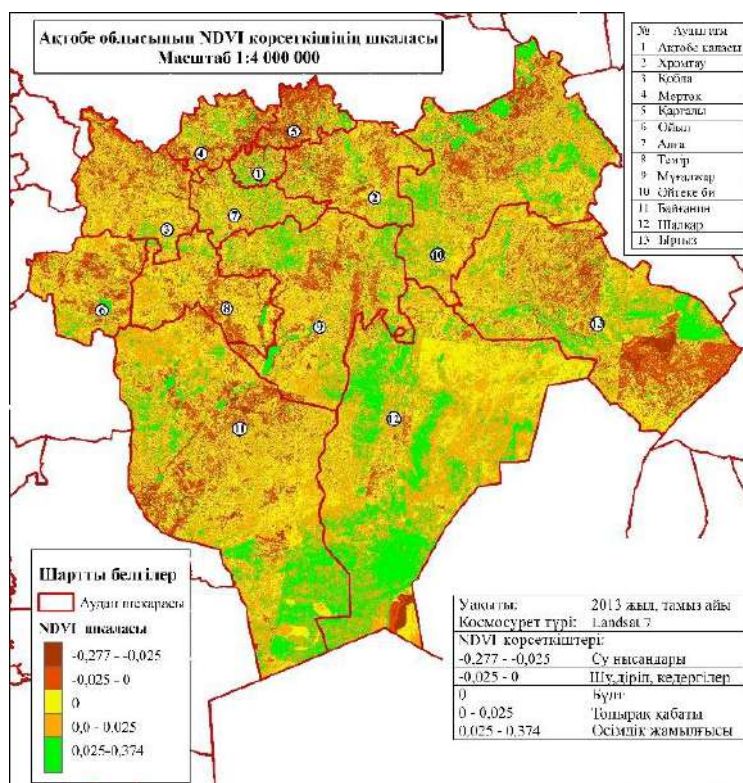
Талдау: Электромагниттік спектрдің қызыл және жақын инфрақызыл аймақтарындағы өсімдік жамылғысының көрінісі оның жасыл фитомассасымен тығыз байланысты. Өсімдіктердің жай-күйін сандық бағалау үшін NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) вегетациялық индексі кеңінен қолданылады. NDVI сонымен қатар өсімдіктердің тығыздығын сипаттайды, өсімдік өсірушілерге өсімдіктердің өнгіштігі мен өсуін, жердің өнімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Индекс олардың қосындысына бөлінген спектрдің жақын инфрақызыл және қызыл аймақтарындағы шағылысу мәндерінің айырмашылығы ретінде есептеледі. Нәтижесінде NDVI мәндері -1-ден +1-ге дейін өзгереді.

Жасыл өсімдіктер үшін Қызыл аймақтағы шағылысу хлорофиллмен жарықтың сіңуіне байланысты әрдайым жақын инфрақызыл шағылысудан аз болады, сондықтан өсімдіктер үшін NDVI мәні 0-ден кем болмауы керек. NDVI-өсімдіктердің қалыпқа келтірілген салыстырмалы индексі-фотосинтетикалық белсенді биомасса мөлшерінің қарапайым сандық көрсеткіші (әдетте өсімдік индексі деп аталады). Өсімдік жамылғысын сандық бағалауды қолданатын мәселелерді шешу үшін ең көп таралған және қолданылатын индекстердің бірі [4].

Өсімдік жамылғысында өзгерістердің болуын анықтау үшін айырмашылық кескіндерін алу процесі қолданылады, ол мыналардан тұрады: толқын ұзындығы бойынша спектрлік арналардың жиынтығы бірдей (немесе жеткілікті жақын) екі сурет болсын. Уақыт өте келе

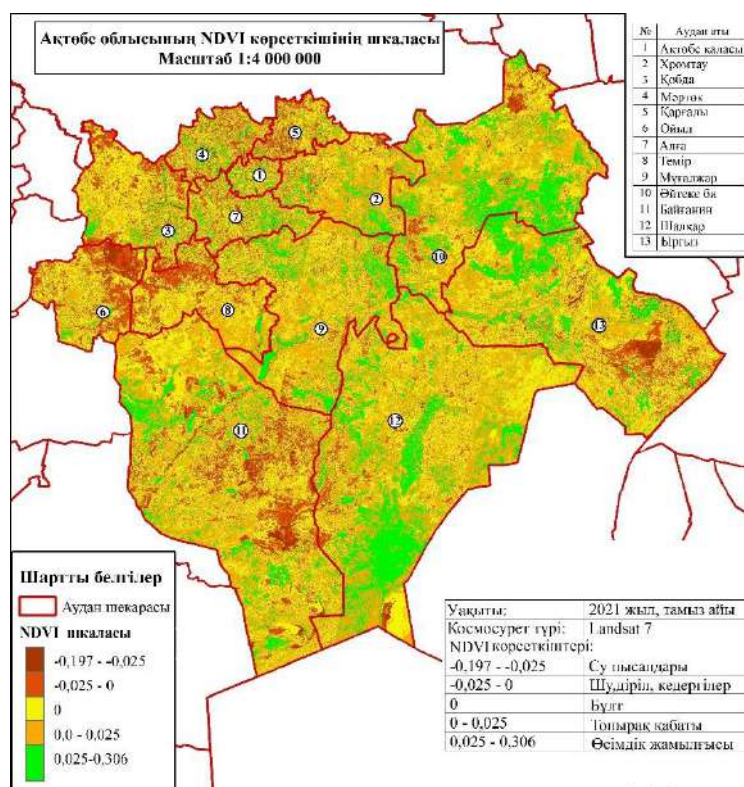
олардың шағылысу спектрлік сипаттамаларын өзгертпеген аумақтың учаскелері өз сипаттамаларын өзгерткен учаскелермен салыстырғанда мүмкіндігінше айтарлықтай қарама-қайшылыққа ие болатындай етіп, басқа мәндердің бір кескінінен мәндерді алу арқылы айырмашылықтарды табу керек. Яғни, бір жылдағы әр пиксель үшін есептелген NDVI индексінің кескінінен келесі жылдағы әр пиксель үшін есептелген индекстің суреті алынады. Осылайша, алынған айырмашылық бейнесі белгілі бір уақыт кезеңінде болған өзгерістерді талдауға мүмкіндік береді [5].

1-суретте Ақтөбе облысының 2013 жылғы NDVI индексінің салыстырмалы кескіні көрсетілген.

1 сурет. Ақтөбе облысының 2013 ж. NDVI көрсеткішінің шкаласы

2013 жылғы кескінді талдау үшін 3 (қызыл) арнада және 4 (жақын инфрақызыл) арнада Landsat 8 аппаратынан алынған ғарыштық түсірілім қолданылды. Суретті өңдеу әдісіне сүйене отырып, NDVI вегетациялық индексінің таралу картасы алынды (1 сурет), онда қаныққан жасыл түспен бөлінген орман алқаптары бөлініп, ал индекс барынша оң мәнді (0,374) көрсетеді. Сондай-ақ, картада индекстің теріс мәндеріне (-0,25) сәйкес келетін су объектілері жақсы ажыратылады. Зерттеу нәтижелері бойынша өсімдік индекстері барынша өзен алқаптары мен соларға жақын тұста өсетінін аңғаруға болады.

2-сурет. Ақтөбе облысының 2021 ж. NDVI көрсеткішінің шкаласы

2021 жылы 3 (қызыл) арнада және 4 (жақын инфрақызыл) арнада Landsat 8 аппаратынан алынған ғарыштық түсірілім қолданылды. Нәтижесінде NDVI вегетациялық индексінің таралу картасы алынды (2 сурет). Алынған картада орман объектілері жақсы сәйкестендіріледі, олар қаныққан жасыл түспен бейнеленеді және тиісінше индекстің ең жоғары мәндері (0,306-ға дейін). Су объектілері индекстің теріс мәндеріне ие (-0,197 дейін) және қанық қоңыр түсті гаммамен нақты көрсетілген.

Екі жылдың индекстік деңгейін салыстыру барысында ең жоғары вегетациялық кезең 2013 жылы болғанын байқаймыз. 2021 жылы су нысандарының да біршама азайып, төмен көрсеткішке ие болуы жыл өткен сайын экологиялық мәселелердің туындап, Ақтөбе облысында шөлдену деңгейінің өсіп келе жатырғанын аңғартады.

Ақтөбе облысының Орман және жануарларды қорғау департаментінің деректеріне сүйенетін болсақ орманмен қамтылған жерлердің ауданында болған өзгерістердің барлығы жер алу мен беруге, табиғи жаңаруға, орман екпелерін құру мен орманмен қамтылған жерлерге ауыстырылуына байланысты болған. Алқағаштардың жас топтары бойынша бөлінуінде болған өзгерістер алқағаштардың жасының ұлғаюына және олардың бір топтан екінші топқа ауысуына, ормансыз аумақтардың табиғи қалпына келуіне, орман екпелерінің өлуіне, алқағаштардың орман өртінен өлуіне, Орман кодексіне сәйкес мемлекеттік орман

қорының жекелеген санаттарында орман пайдалануға шектеу салынуына байланысты, кесу жасының бір класқа жоғарылауына байланысты болған. Сонымен қатар өзгерістер орман мекемелерінің жаңа шекараларына байланысты болған.

Қорытынды: Осы жұмыстар нәтижесінде біз келесі қорытынды жасай аламыз:

1. Жоғары және аса жоғары кеңістіктік рұқсаты бар ЖҚЗ деректері Ормандарды мемлекеттік түгендеуді жүргізу тиімділігін арттыруға, орман түрлері мен сүректің нақты тұқымдарын анықтаудың дәлдігін арттыруға, өрттің әсеріне ұшыраған аудандарды егжей-тегжейлі анықтауға мүмкіндік береді.

2. NDVI вегетациялық белсенділік индексі есептеу негізінде орман алқаптарының жай-күйін бақылау мақсатында ГАЖ-технологияларды пайдалануды бағаладық. ArcGIS бағдарламасында салынған карта жоғары көрнекілікке ие және орман алқаптарының жай-күйін бағалауға ғана емес, сонымен қатар көбінесе жасыл гаммасы бар (вегетация кезеңінде) егістік жерлерден орман жабылған аумақтарды саралауға, орман жабылған аумақтардың жай-күйін бақылау үшін осындай ГАЖ материалдарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Ақтөбе облысының аумағына NDVI вегетациялық индексі қолдану бірнеше жыл ішіндегі өзгерістерді анықтауға көмектесті. Оның ішінде өсімдік жамылғысы мен су нысандарының азаюын жатқызуға болады.

Алынған материалдар орман шаруашылығы және орман пайдалану саласында басқарушылық шешімдер қабылдау, мониторинг ұйымдастыру және жүргізу үшін геоақпараттық картографиялық негіз болып табылады және өңірлік табиғат пайдалануды оңтайландыру міндеттерін шешуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Баширова Ч.Ф. Индекс NDVI для дистанционного мониторинга растительности. [Электронный ресурс]: URL <https://moluch.ru/archive/269/61895/>
2. Narendra Kumar Dhakar and Dr. Roop Pahuja 2021. Analysis of Landsat 8 Imagery for Landform Classification and Change Detection. SPAST Abstracts. 1, 01 (Sep. 2021).
3. <https://earthexplorer.usgs.gov/>
4. Абсалямова С.Л. Изучение запаса лекарственных растений в Граховском лесничестве Удмуртской республики / Абсалямова С.Л.– Ижевск:ФГБОУ ВО Ижевская ГСХА, 2021.–11 с.
5. Абрамов Н.В., Семизоров С.А., Шерстобитов С.В., Гунгер М.В., Петухов Д.А. Использование беспилотного летательного аппарата для мониторинга за состоянием агроценозов и составления электронных карт полей // Земледелие. 2021. №8. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-bespilotnogo-letatelnoy-apparata-dlya-monitoringa-za-sostoyaniem-agrotsenozov-i-sostavleniya-elektronnyh-kart-poley>

References

1. Bashirova Ch. The F. Index NDVI dlya distantsionnogo rastitelnosti to monitor. [Electronical resource]: URL <https://moluch.ru/archive/269/61895/> [in Russian]
2. Narendra Kumar Tkhakur most Der. Raap Pakhaja (2021). Analysis of Landsat 8eryery for Landform Classification and Change Detection. SPAST Abstracts.
3. <https://earthexplorer.usgs.gov/>
4. Absalyamova S. The L. (2021) Izuchenie zapasa lekarstvennix rasteniy V Grahovskom lesnichestve Udmurtskoy respubliki / Absalyamova S. The L. – Izhevsk: FGBOU Vo Izhevskaya GSXA. [in Russian]
5. Abramov N.V., Semizorov S. The A., Sherstobitov S.V., Gunger M.V., Petukhov D. (2021) The A. Ispolzovanie bespilotnogo letatelnoy Apparata dlya monitoringa za sostoyaniem agrosenozov I sostavleniya elektronnix Kart Poley / / Zemledelie. 2021. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-bespilotnogo-letatelnoy-apparata-dlya-monitoringa-za-sostoyaniem-agrotsenozov-i-sostavleniya-elektronnyh-kart-poley>[in Russian]

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЯ NDVI ЛЕСНОГО ПОКРОВА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ С ПОМОЩЬЮ ГИС

А.М.СЕРГЕЕВА, А.Н.МЫРЗАБЕКОВА*

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: akbota-myrzabekova@mail.ru

Аннотация. К основным средствам информационного обеспечения мониторинга лесного покрова можно отнести данные съемок с космических аппаратов. При наземных обследованиях требуется много времени и финансовых затрат, а с помощью данных дистанционного изучения можно определить ценные данные и это не займет много времени. Спутниковые данные направлены на мониторинг антропогенных и природных процессов, протекающих в значительных районах с малой и средней скоростью, а при масштабной съемке-на демонстрацию обратных процессов (вырубка лесов, лесные пожары, сокращение водных объектов). Наиболее часто используемым индексом при решении задач, использующих количественную оценку растительного покрова, является индекс NDVI.

В работе использованы результаты исследования динамики вегетационного индекса NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) для идентификации и картографирования наземных растений по спутниковым

данным Landsat 8 на территории Актыобинской области. В период с 2013 по 2021 годы на исследуемой территории была взята и проанализирована сезонная динамика NDVI различных видов растений. При анализе снимков по сравнению со значениями индексов съемки в августе 2013 года и августе 2021 года были выявлены низкие значения индекса NDVI для растительных объектов. Было сделано предположение, что эти низкие значения связаны с антропогенной деятельностью в последние годы.

Ключевые слова: данные ГИС, индекс NDVI, космические снимки, лесной мониторинг, Landsat 8, спутники.

DETERMINATION OF THE NDVI INDICATOR OF THE FOREST COVER OF THE AKTOBE REGION USING GIS

A.M. SERGEYEVA, A. N. MYRZABEKOVA *

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: akbota-myrzabekova@mail.ru

Annotation. The main means of information support for monitoring of forest cover can include data from surveys from spacecraft. Ground surveys require a lot of time and financial costs, and with the help of remote study data, valuable data can be determined and it does not take much time. Satellite data are aimed at monitoring anthropogenic and natural processes occurring in significant areas with low and medium speed, and at large-scale shooting -to demonstrate reverse processes (deforestation, forest fires, reduction of water bodies). The NDVI index is the most frequently used index for solving problems using quantitative assessment of vegetation cover.

The paper uses the results of a study of the dynamics of the vegetation index NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) for identification and mapping of terrestrial plants using Landsat 8 satellite data on the territory of the Aktobe region. In the period from 2013 to 2021, the seasonal dynamics of NDVI of various plant species was taken and analyzed in the study area. When analyzing the images compared with the values of the survey indices in August 2013 and August 2021, low values of the NDVI index for plant objects were revealed. It has been suggested that these low values are associated with anthropogenic activity in recent years.

Keywords: GIS data, NDVI index, satellite images, forest monitoring, Landsat 8, satellites.

FTAMP 68.35.01

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ЖАҒДАЙЫНДА КЕЗДЕСЕТІН СИРЕК ТҮР *ALNUS GLUTINOSA* (L.) GAERTN. ӨСІМДІКТЕР ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНЫҢ ГЕОБОТАНИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

А.Т. САРЖІГТОВА [0000-0002-0394-4053], А.А. БАЗАРГАЛИЕВА [0000-0003-4559-5864]*

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: aliya_baz@inbox.ru

Андатпа: Мақалада сирек, реликт түр *Alnus glutinosa* өсімдіктер қауымдастығына геоботаникалық сипаттама жүргізілген. Зерттеудің негізгі мақсаты Ақтөбе облысы жағдайындағы *Alnus glutinosa* популяциясының қазіргі кездегі жағдайына геоботаникалық тұрғыдан баға беру болып табылады. Мақалада *Alnus glutinosa* өсімдігінің Ақтөбе облысы жағдайында 3 түрлі популяциясы анықталып, зерттелген. Әр популяцияның өсімдіктер жабыны, топырағы сипатталып, зерттелген. Сонымен бірге, өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші көрсетілген. *Alnus glutinosa* өсімдігін әртүрлі жастық кезеңге жіктеу арқылы сандық көрсеткіші анықталған. Зерттеу нәтижесі Ақтөбе облысы жағдайында Қызыл кітапқа енген түр *Alnus glutinosa* популяциясының мал жаю, ағаштарды кесіп, отынға пайдалану, табиғи жаңарудың жоктығының салдарынан сандық көлемі азайып, ареалы күннен күнге қысқарып бара жатқандығын көрсетті. Сол себепті түрді толық зерттеу арқылы *Alnus glutinosa* популяциясын қорғау және сақтау шараларын ұйымдастыру қажет екендігі айқындалды. Зерттеуге алынған жойылып бара жатқан, сирек кездесетін, Қызыл кітапқа енген *Alnus glutinosa* өсімдігінің популяциялары ерекшелігіне байланысты, яғни осыған негіз ретінде бұл түрдің табиғи популяцияларын қорғауға ұсынуға мүмкіндік береді. Алғаш рет Ақтөбе облысы жағдайында *Alnus glutinosa* өсімдіктер қауымдастықтарының флоралық құрамының ерекшеліктеріне сипаттама берілді. Ақтөбе облысында кездесетін *Alnus glutinosa* өсімдігінің алғаш рет жастық кезеңдері зерттелді.

Түйін сөздер: *Alnus glutinosa*, жастық кезең, популяция, флора, түр, өсімдік, тұқымдас, туыс.

Кіріспе. Қайыңдар тұқымдасы – туыс және әсіресе түрлерінің саны жағынан шамшаттар тұқымдасынан кейінгі орында. Бұл тұқымдаста 6 туыс және 150-ден астам түр бар. Қайыңдар тұқымдасы екі жеткілікті анық ажыратылатын 2 тұқымдас тармағына ажыратылады: қайың (*Betula*) және қандыағаш (*Alnus*) туысы кіретін қайыңдар (*Betuloideae*) тұқымдас тармағы және орманжаңғақ (*Corylus*), қызылқайың (*Carpinus*) және т.б. туыстар кіретін орманжаңғақ (*Coryloideae*) тұқымдас тармағы. Кейде орманжаңғақ туысын өзіндік ерекшелігіне байланысты орманжаңғақтар (*Corylaceae*) тұқымдасына бөледі. Табиғи түрлері БОР-флорасында кездеседі (64 түр), Қазақстан территориясында 17 түрі өседі.

Қайыңдар тұқымдасы – солтүстік жарты шардың барлық тропикадан тыс, қоңыржай облыстарында таралған бореалды өсімдіктер. Тек қандыағаш туысының кейбір түрлері Оңтүстік Америкаға (Чили және Аргентинаға дейін) кіреді, ал Азияда Бенгалияға және

Солтүстік Вьетнамға дейін жетеді. Бірақ, оңтүстік аудандарда олар тек тауда ғана өседі. Қайың және қандыағаштың кейбір түрлері солтүстікте орман тундрасы және тундраға дейін жетеді, ал тауларда субальпілік белдеуге дейін көтеріледі. Осындай қатал климатта олар тырбиған және жатаған формаға ие болады [1].

Қайыңдар – бірүйлі, түспежапырақты, желмен тозаңданатын ағаштар немесе ірі бұталар, және тіпті тіке немесе қиғаш дінді, өркендерінің симподиальды бұтақтануы тән бұташықтар. Жапырақтары кезектескен, қауырсын жүйкелі жүйкеленген, ұзын немесе қысқа сағақты немесе сағақсыз, жиі аратіс немесе тісті шетті, кейде қалақты немесе тілулі. Барынша ірі бөбежапырақтары өте ерте түседі. Жапырақтары, бөбежапырақтары, сағақтары, бүршіктері және жас өркендері түксіз немесе балауыз жұғынымен жабылған немесе мамықтанғаннан киізді мамықтануға дейін болады.

Тамыр жүйесі барынша мықты, көп түрлерде беттік тамырлар. Микоризаның болуы тән. Қандыағаштың кейбір түрлерінің (жабысқақ қандыағаш, сұр қандыағаш) тамырларында ауадан бос азотты сіңіріп және топырақты осы бағалы элементпен байытатын микроорганизмдері бар түйнекшелері (диаметрі 5 см-ге дейін) бар [2].

Alnus туыс тармағының кең тараған 30-дан астам түрі белгілі. Бұл туыс тармағына биік ағаштар немесе ірі бұталар жатады. Бірақ, мекен ету жерінің қатал жағдайларында ұсақ бұталарда кездеседі (биіктігі 1-1,5 м-ге дейін). Қандыағаштың әртүрлі түрлері мекен ету жерлеріне әртүрлі талаптар қояды. Әдетте, қандыағаш су, өзен бұлақ жағалауларында мекен етеді. Көбінесе, өте қатты ылғалды жерлерді жақсы көреді. Жиі қандыағаш бай топырақты жақсы көреді, бірақ аса қатты бай емес топырақта да өсетін түрлері де бар. Бір түрлері жақсы аэрацияны жақсы көрсе, кейбірі суға батып өскенді жақсы көреді. Кейбір түрі тасты жерлерде, құздарда, кейбірі балғын құмдарда, батпақты жерлерде өседі. Қандыағаштың көп түрлері таудың төменгі және ортаңғы белдеміне бейімделген. Бірақ, түрлердің бір бөлігі солтүстікке жазық ормандарға енеді. Қандыағаш сондай-ақ орманның жоғарғы шекарасында құра алады. Қандыағаш – Еуразия мен солтүстік Американың қатал аудандарында орман зонасының басты құраушысы ретінде кең таралған өсімдік. Бірақ кейбір түрлері оңтүстікке қарай, тіпті Орталық және Солтүстік Американың таулы қыраттарына да енеді. Бұл жағдайда олар жазық жерлерде емес, қоңыржай тау белдемдерінің жоғарғы шекараларында өседі. Тауларда 1200-1500 м биіктікте, құрғақ қылқанды ормандарда, Батыс Гималайдан Оңтүстік-Батыс Қытайда *Alnus nepalensis* қылқанды орман ішінде бұталар құра отырып немесе таза топ құра отырып өседі. Бұл өте ежелгі, *Clethropsis* монотипті секциясына жататын, қандыағаштың басқа түрлеріне бастама берген реликт түр болып табылады [1, 3].

Бұрынғы КСРО территориясында кездесетін Қандыағаш туысының 12 түрінен Қазақстанда 1 ғана түрі өседі.

Жабысқақ қандыағаш (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.) – Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген, реликті, сирек түр болып табылады. Статусы II – өте сирек. Биіктігі 20-35 м, діңінің диаметрі 90 см-ге дейін жететін, өте жиі көп діңді болып келетін ағаш. Жас дарактарының бөрікбасы жұмыртқа немесе пирамида тәрізді болып келеді. Жабысқақ қандыағаш тез өсетін ағаш, әсіресе 50-60 жылда толық дамып жетіледі. Негізінен 80-100 жыл тіршілік етеді, бірақ 300 жылдық дарактары да кездеседі. Тамырларында түйнек бактериялары (*Schinza alni*) түйнекшелер түзеді. Тамыр атпалары болмайды, тамыр жүйесі үстірт орналасқан болып келеді. Бұтақтары жұмыр, кейде үш қырлы болып келеді. Жас дарактары желімді (смола) тәрізді заттар бөліп шығарады. Бүршіктері кері жұмыртқа тәрізді болып келеді, ұзындығы 9-15 см болады. Жапырақтары қарама-қарсы жай, дөңгелек немесе кері жұмыртқа тәрізді болып келеді, ұзындығы 4-9 (12) см, ені 3-6 (10) см шамасында. Аталық гүлдері төртке бөлінген гүл серіктерінен тұрады және майда болып келеді. Аталығының саны 4, тозаңдығы сары түсті. Аналық сырғасы жапырақсыз аяқшаларда 3-5-тен орналасады, ұзындығы 12-15 мм, диаметрі 10 мм, түсі қызғылт. Жапырақтары пайда болғанға дейін ерте көктемде, сәуір-мамыр айларында гүлдейді.

Жемісі – бұр. Оның ұзындығы 2-3 см және ені 2-2,5 см. Түсі басында жасыл болып келеді, ал күзге таман қоңыр-сұр түсті болып келеді. Тұқыммен көбеюі сирек болады. Хромосомдарының саны 28, 56. Гүлінің формуласы: $\text{♂P}_4\text{A}_4\text{♀G}_{(2)}$. [4, 5, 6].

Жабысқақ қандыағаш КСРО-ның еуропалық бөлігінде, Қрым, Кавказ, батыс Еуропада, Кіші Азияда, солтүстік Америкада және де Еуропаның барлық дерлік жерлерінде кездеседі [7].

Қазақстанның Ақтөбе, Қостанай, Ақмола облыстарында, Орал облысының солтүстігінде су жағасындағы ормандарда, таудың мезофильді шатқалдарында шағын тоғайлары кездеседі. Ақмола облысындағы қандыағаш ормандары 900 га-дан асады. Қазақстанда қоры аз [8, 9].

Қазақстандағы жабысқақ қандыағаштың таралу ареалы «Қазақстанның Қызыл кітабында» [8] Ақтөбе, Қостанай, Ақмола облыстарында, Орал облысының солтүстігінде су жағасындағы ормандарда, таудың мезофильді шатқалдарында, Орталық Қазақстандағы тау шатқалдарында шағын тоғайлары кездеседі деп көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің объектісі *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. болып табылады. Жұмыс барысында қауымдастыққа геоботаникалық сипаттама және флористикалық талдау жалпы қолданылып жүрген тәсілмен жүргізілді (Полевая геоботаника

1976: 320). Гербарий материалдарын жинау және кептіру А.К. Скворцов (Скворцов 1977: 199) бойынша жүргізілді, өсімдікті анықтау барысында «Қазақстан флорасына» (Флора Казахстана 1961) және «Қазақстан өсімдіктерін иллюстративті анықтауышқа» (Иллюстрированный определитель растений Казахстана) сүйендік. Өсімдіктердің тізімдемесі С.А. Абдулина (Абдулина 1999: 187) және С.К. Черепанов (Черепанов 1995: 990) бойынша жасалынды.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талқылау. Зерттеу нысаны: Қайыңдар (Betulaceae S.F. Gray) тұқымдасы, Қандыағаш (*Alnus* (L.) туысы, Жабысқақ қандыағаш түрі (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.).

Зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстанның Қызыл кітабына енген, сирек кездесетін, реликт түр *Alnus glutinosa* өсімдіктер қауымдастықтарына геоботаникалық тұрғыдан баға беру болып табылады. Осы мақсатта 2017 жылдың жазында Ақтөбе облысына арнайы экспедиция ұйымдастырылды. Іздестіру барысында *Alnus glutinosa* үш популяциясы табылып зерттелді. Бірінші популяция Ақтөбе облысы, Петропавловка селосы маңындағы Жаңатаң қыстағынан 2,5 км жерде табиғи ботаникалық ескерткіш ретінде мемлекетпен қорғауға алынған. GPS навигатор бойынша координаттары: N 50° 41' 16" и E 57° 24' 23". Екінші *Alnus glutinosa* популяциясы Ақтөбе облысы, Жаман Қарғалы өзені бойынан табылды. GPS навигатор бойынша координаттары: N 50° 20' 21" и E 57° 20' 39". Үшінші *Alnus glutinosa* популяциясы Ақтөбе облысы, Қарағаш селолық округі, Самбай ауылы маңындағы «Жансая» шаруа қожалығы жанынан табылды. GPS навигатор бойынша координаттары: N 49° 56' 14" и E 57° 5' 10".

Бірінші популяция қорғауға алынған қандыағаш тоғайы сайлы жерде орналасқан. Жер көлемі шамамен 1,5 га. Топырағы – жер асты суларының бастауы бар жердің қара топырағы болып табылады. Тоғайдың ортасында бұлақ жағалауы батпақтанған. Өсімдіктер жабыны қандыағашты – талды – қайыңды өсімдіктер қауымдастығынан тұрады (*Alnus glutinosa* – *Salix triandra*, *Salix pentandra* – *Betula pendula*). Өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші – 80-85%.

Бірінші популяцияда 10 рет салынған трансектада *Alnus glutinosa* өсімдігінің барлығы 193 дана саналды. Оның ішінде прегенеративтік – 20 түр, жас генеративтік – 53, орта генеративтік – 27, піскен генеративтік – 57, сенильдік – 36.

Екінші *Alnus glutinosa* популяциясы Ақтөбе облысы, Жаман Қарғалы өзені бойында орналасқан. Бұл популяция жер бедері жазықты болып келген, өзен жағалауында өсіп тұр. Өзен жер асты суларымен толығады. Жер көлемі шамамен 1 га құрайды. Топырағы дала зонасының күңгірт-сұр-қоңырлау түсті топырағы. Өсімдіктер жабыны теректі – қандыағашты

– талды өсімдіктер қауымдастығынан тұрады (*Populus nigra* – *Alnus glutinosa* – *Salix triandra*, *Salix acutifolia*). Өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші – 60-65 %. Екінші популяцияда 10 рет салынған трансектада *Alnus glutinosa* өсімдігінің барлығы 135 дана саналды. Оның ішінде прегенеративтік – 19, жас генеративтік – 60, орта генеративтік – 39, піскен генеративтік – 16, сенильдік – 1.

Үшінші *Alnus glutinosa* популяциясы Ақтөбе облысы, Қарағаш селолық округі, Самбай ауылы маңындағы «Жансая» шаруа қожалығы жанында қарашірікті топырақта өсіп тұр. Бұрын өрт шалған тоғай арасында *Alnus glutinosa* жас дарактары бой көтерген. Жер көлемі шамамен 2,5-3 га. Өсімдіктер жабыны қандығашты – қайыңды – талды өсімдіктер қауымдастығынан тұрады (*Alnus glutinosa* – *Betula pendula* – *Salix acutifolia*, *Salix pentandra*). Өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші – 75-80 %.

Үшінші популяцияда 10 рет салынған трансектада *Alnus glutinosa* өсімдігінің барлығы 240 дана саналды. Оның прегенеративтік – 50, жас генеративтік – 86, орта генеративтік – 70, піскен генеративтік – 33, сенильдік – 1.

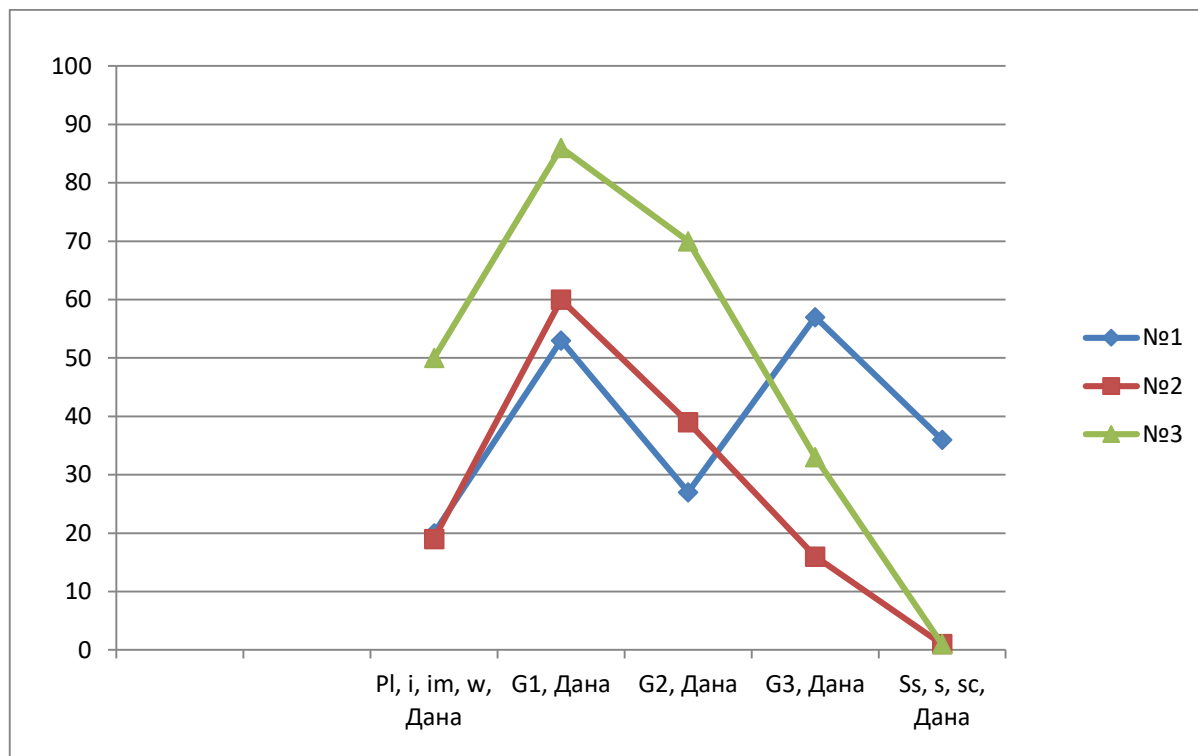
Үш популяцияға жүргізілген геоботаникалық зерттеулерден төмендегідей нәтиже алынды: өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші бойынша бірінші популяция жоғары көрсеткішке ие. *Alnus glutinosa* үш популяциясының жастық кезеңдері бойынша прегенеративтік, жас генеративтік, орта генеративтік түрлер саны бойынша үшінші популяция жоғары көрсеткішке ие. Ал піскен генеративтік және сенильдік түрлер саны бірінші популяцияда жоғары көрсеткіш көрсетті (1 - кесте).

№ Популя ция	Жалпы саны, дана	Sm, Дана	Pl, i, im, w, Дана	G1, Дана	G2, Дана	G3, Дана	Ss, s, sc, Дана	Жақсы тіршілік күй, Дана
1	193	-	20	53	27	57	36	157
2	135	-	19	60	39	16	1	134
3	240	-	50	86	70	33	1	239

1 – Кесте. *Alnus glutinosa* өсімдігін әртүрлі жастық кезеңге жіктеу

Сонымен, *Alnus glutinosa* популяцияларын зерттеу нәтижесінде үшінші популяцияда *Alnus glutinosa* өсімдігінің жалпы саны 240 басқа популяциялардан қарағанда ең жоғарғы

көрсеткішке ие, бірінші популяция 193 орташа көрсеткіш, ал саны бойынша ең аз көрсеткіш екінші популяцияда 135 дана (1 - сурет).

1 – Сурет. *Alnus glutinosa* өсімдігін әртүрлі жастық кезеңге жіктеу (№1 – бірінші популяция, №2 – екінші популяция, №3 – үшінші популяция)

Жастық кезеңдері бойынша жас генеративтік кезеңде 2, 3 популяцияларында сандық көрсеткіші жоғары болды. Бірінші популяцияда піскен генеративтік және сенильдік саны басқа популяциялармен салыстырғанда артық.

Қорытынды. *Alnus glutinosa* популяциясының Ақтөбе облысы, Қарағаш селолық округі, Самбай ауылы маңындағы «Жансая» шаруа қожалығы жанынан алғаш рет мекен ету ортасы табылды. *Alnus glutinosa* популяциясы Жаңатаң қыстағы маңында қандыағашты – талды – қайыңды өсімдіктер қауымдастығында, Жаман Қарғалы өзені жанында теректі – қандыағашты – талды өсімдіктер қауымдастығында, ал Самбай селосы маңында қандыағашты – қайыңды – талды өсімдіктер қауымдастығында өсуге бейімделгені анықталды. Өсімдіктер жабынының пайыздық көрсеткіші бойынша бірінші популяция жоғары көрсеткішке ие.

Alnus glutinosa үш популяциясының жастық кезеңдері бойынша прегенеративтік, жас генеративтік, орта генеративтік түрлер саны бойынша үшінші популяция жоғары көрсеткішке ие. Бұның себебі, үшінші популяция бұрын өртенген орманның орнына жаңадан бой көтеріп өсіп келе жатыр. Өздігінен өскен табиғи фитоценозда вегетативтік жолмен көбею байқалады. Ал піскен генеративтік және сенильдік түрлер саны бірінші популяцияда жоғары көрсеткіш

көрсетті. Себебі бұл популяцияның ортасымен айналасына батпақтану туғызып бұлақ ағып жатыр және жер асты суы 1 м-ге жетер жетпес тереңдікте орналасқан. Топырағы – дала зонасының қара топырағы болып табылады. Ал мұндай мекен ортасы *Alnus glutinosa* өсімдігінің өсуіне ең қолайлы орта болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тахтаджян А.Л. Жизнь растений в шести томах / А.Л. Тахтаджян // Москва: Просвещение, 1980. – № 5 (1). – С. 311-324.
2. Bennett KD. Postglacial history of alder (*Alnus glutinosa* L. Gaertn.) in the British Isles / KD Bennett, HJB Birks // J Quat Sci. – 1990. – №5. – p. 123–133
3. Gömöry D. Spatial and microgeographical genetic differentiation of black alder (*Alnus glutinosa* Gaertn.) populations / D. Gömöry, L. Paule // For Ecol Manag. – №160. – p. 3–9
4. Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер / Н.М. Мухитдинов, А.Т. Мамурова // Алматы. – 2013. – Б. 140-141.
5. Bohanek JR. Productivity of European black alder (*Alnus glutinosa*) interplanted with black walnut (*Juglans nigra*) in Illinois / JR Bohanek, JW Groninger // Agrofor Syst. – 2005. – №64. – p. 99–106.
6. Chmielarz P. Cryopreservation of orthodox seeds of *Alnus glutinosa* / P. Chmielarz // CryoLetters. – 2010. – №31. – p. 139–146.
7. Павлов Н.В. Флора Казахстана. - Алма-ата: АН КАЗССР, 1960. – 66 с.
8. Қазақстанның Қызыл кітабы. – Астана: ЖШС «ArtPrint XXI». – 2014. – 2 том. – 90 б.
9. Красная книга Казахской ССР. - Алма-ата.: «Наука» Казахский ССР, 1981. – С. 52-53.

References

1. Tahtadzhyan A.L. (1980) ZHizn rastenii v 6 t [Life of plants in six volumes]. Moskva: Prosveshchenie, №5(1), 311-324 [in Russian].
2. Bennett KD, Birks HJB (1990) Postglacial history of alder (*Alnus glutinosa* L. Gaertn.) in the British Isles. J Quat Sci.№ 5. 123–133 [in English].
3. Gömöry D. Spatial and microgeographical genetic differentiation of black alder (*Alnus glutinosa* Gaertn.) populations / D. Gömöry, L. Paule // For Ecol Manag. – №160. 3–9 [in English].
4. Mukhitdinov N. M., Mamurova A.T.(2013). Darilik osimdikter [Medicinal plants]. Almaty, 2013. 140-141 [in Kazakh].

5. Bohanek JR, Groninger JW (2005) Productivity of European black alder (*Alnus glutinosa*) interplanted with black walnut (*Juglans nigra*) in Illinois, U.S.A. Agrofor №64. – p. 99–106
6. Chmielarz P (2010) Cryopreservation of orthodox seeds of *Alnus glutinosa*. CryoLetters №31. 139–146 [in English].
7. Pavlov N.V. (1960) Flora Kazahstana [Flora in Kazakhstan]. Alma-ata: AN KAZSSR. № 3..66 p. [in Russian].
8. Krasnaja kniga Kazahstana [Red List of Kazakhstan]. (2014) vol. 2, Astana: Art Print XXI, pp. 90 [in Kazakh].
9. Krasnaja kniga Kazahskoj SSR [The Red Data Book of Kazakh SSR]. (1981) Alma-Ata: Nauka, 52-53 [in Russian].

ГЕОБОТАНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАСТИТЕЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ С УЧАСТИЕМ РЕДКОГО ВИДА *ALNUS GLUTINOSA* (L.) GAERTN.

А.Т. САРЖІГІТОВА, А.А. БАЗАРГАЛИЕВА*

Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*e-mail: aliya_baz@inbox.ru

Аннотация: В статье проведена геоботаническая характеристика растительного сообщества редкого, реликтового вида *Alnus glutinosa*. Основной целью исследования является геоботаническая оценка современного состояния популяции *Alnus glutinosa* в условиях Актыбинской области. В статье выявлены и исследованы 3 различные популяции растения *Alnus glutinosa* в условиях Актыбинской области. Описаны и изучены растительный покров, почвы каждой популяции. При этом указывается процент покрытия растений. Количественный показатель определяется путем классификации растения *Alnus glutinosa* на различные возрастные периоды. Результаты исследования показали, что в условиях Актыбинской области численность популяции краснокнижного вида *Alnus glutinosa* сокращается с каждым днем из-за отсутствия выпаса скота, вырубки деревьев, использования топлива, естественного возобновления. Таким образом, путем полного изучения вида было установлено, что необходимо организовать мероприятия по охране и сохранению популяции *Alnus glutinosa*. Исследованные популяции вымершего, редкого, занесенного в Красную книгу растения *Alnus glutinosa* обусловлены спецификой, т. е. в качестве основы для этого позволяют рекомендовать к охране природные популяции этого вида. Впервые дана характеристика особенностей флористического состава растительных сообществ *Alnus glutinosa* в условиях Актыбинской области. Впервые изучены возрастные периоды растения *Alnus glutinosa*, встречающегося в Актыбинской области.

Ключевые слова: *Alnus glutinosa*, возрастное состояние, популяция, флора, вид, растение, семейства, род.

GEOBOTANICAL CHARACTERISTICS OF PLANT COMMUNITIES WITH PARTICIPATION OF RARE SPECIES *ALNUS GLUTINOSA* (L.) GAERTN.

SARZHIGITOVA A.T., BAZARGALIYEVA A.A.*

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: aliya_baz@inbox.ru

Annotation: The article presents a geobotanical characterization of the plant community of a rare, relict species *Alnus glutinosa*. The main purpose of the study is a geobotanical assessment of the current state of the *Alnus glutinosa* population in the conditions of the Aktobe region. The article identifies and studies 3 different populations of the plant *Alnus glutinosa* in the conditions of the Aktobe region. The vegetation cover and soils of each population are described and studied. At the same time, the percentage of plant coverage is indicated. The quantitative indicator is determined by classifying the *Alnus glutinosa* plant into different age periods. The results of the study showed that in the conditions of the Aktobe region, the population of the red book species *Alnus glutinosa* is decreasing every day due to the lack of grazing, tree felling, fuel use, and natural renewal. Thus, through a full study of the species, it was found that it is necessary to organize measures for the protection and conservation of the population of *Alnus glutinosa*. The studied populations of the extinct, rare, Red-listed plant *Alnus glutinosa* are determined by the specifics, i.e., as a basis for this, they allow us to recommend natural populations of this species for protection. For the first time, the characteristics of the floristic composition of plant communities of *Alnus glutinosa* in the conditions of the Aktobe region are given. The age periods of the plant *Alnus glutinosa*, found in the Aktobe region, were studied for the first time.

Key words: *Alnus glutinosa*, age, population, flora, species, plant, family, genus.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Yessengaliyeva A.M. – Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the Department of Foreign Languages of the FMO. L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. e-mail: 1yessengaliyeva@inbox.ru

Yelgel A. – 2-year master’s student of the L.N.Gumilyov Eurasian National University. e-mail: 2ye_anara@mail.ru

Kos V. – Master of Leadership in Education, Nazarbayev University. Teacher of English and German, NIS Pavlodar. e-mail: valikikos@mail.ru

Sadykova S.A. – PhD, associate professor, senior lecturer of “Foreign philology and translation” department, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. e-mail: sauleda@mail.ru

Sagidanova A.A. – 2nd year master's degree student Speciality of Foreign Philology The faculty of Philology K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. e-mail: asagidanova@mail.ru

Аманжол Ж.М. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. e-mail: janok_1996@mail.ru

Әкімбек Ж.А. – «Тарих» мамандығының 2-курс магистранты., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. e-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Балтымова М.Р. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: mbr76@mail.ru@mail.ru

Базарғалиева А.А. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, aliya_baz@inbox.ru

Бакубаева А.А. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Болатова Б.Б. – студент 2 курса факультета «Экономики и права» Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: bibinur.bolatova@mail.ru

Болатова Б.Ж. – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: botik1984@mail.ru

Байдосов Д.З. – студент факультета «Экономики и права» Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: dinmukhammed1701@mail.ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Бисенова А.А – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: arai_adaika@mail.ru,

Бекбауова А.А – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: abikosha_07@mail.ru

Валихан М.С. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail:

Демеуов Д.А. – экомика факультетінің студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: dias.demeuov@mail.ru

Ерболатқызы Г. – физика-математика факультетінің магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: forever.94@bk.ru

Жаманшин А. – PhD, старший преподаватель кафедры математики, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: arguaktobe@gmail.com

Жубаназаров С.Е. – магистрант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: Sultan351287@mail.ru

Жалғасова А.С. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zhalgasova_akniet@mail.ru

Жунусов Б.А. – профессор кафедры «Государственное регулирование, финансы и маркетинг» кандидат экономических наук, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: uch_sovetargu@mail.ru

Жубаназаров С.А. – магистр, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: szhubanazar@icloud.com

Исибаева Е.И. – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: isibaeva.liza@mail.ru

Исмаилова Б.Ш. – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: daulet070108@mail.ru

Кенжегарин А.А. – магистр, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: Akzat.kenzhegarin@mail.ru

Кунуркульжаева Г.Т. – к.э.н., доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: gtk63@mail.ru

Курманалина А.А. – к.э.н., доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: kurmanalina@mail.ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Курманова А.К. – к.э.н., доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Кушкимбаева А.С. – PhD., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, e-mail: alitok@mail.ru ,

Кульжумиева А.А. – к.ф.-м.н., доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, e-mail: aiman-80@mail.ru

Қалила Н.С. – туризм мамандығының 2 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: nazgul.kalila@mail.ru

Мынбаева С.Т. – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: mynbaevast@mail.ru

Мырзабекова А.Н. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: akbota-myrzabekova@mail.ru

Наренова А.Б. – аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Нургазина А.С. – магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: najzharkyn@mail.ru

Нургазина Н.Д. – Тарих ғылымдарының докторы, профессор қ.а., Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Орынбасар Р.О. – к.х.н., доцент, Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Саржігітова А.Т. – Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: asilay_94.94@mail.ru

Сарсенбаев Б.О. – магистр, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: Berikbajs@mail.ru

Саутбаева С.Б. – магистр, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: salt_1979@mail.ru

Сафиуллина И. – Магистрант 2 курса специальности Математика, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: safiullina.islamiya@mail.ru

Сейлова Р. – Кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры математики, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: roza_seilova@mail.ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Сергеева А.М.– География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Aiko-sm@mail.ru

Спивак-Лавров И.Ф. – д.ф.-м.н., профессор кафедры физики, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail:

Талапбай Р.Ж. – магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, e-mail: talapbairabiga@mail.ru

Тел Қ.С. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kuanysh_050505@mail.ru

Тлеубергенова М.А. – Экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: [mtleuberg e nova@mail.ru](mailto:mtleuberg_e_nova@mail.ru)

Урбисинова Н.Е. – старший преподаватель кафедры «Юриспруденция» Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Чапай Н.С – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Шакибаев М.К. – докторант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: maksat-argu@mail.ru

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ
АҚТӨБЕ ӨНІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫНА МАҚАЛАЛАР БЕРУ ТӘРТІБІ**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Жиектік өлшемдері 2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

FTAMP (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -150-200 сөз).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі дереккөздердің түпнұсқалық тілінде (қазақ, орыс және басқа да ағылшын емес тілдерде) 7.1-2003 МЖСТ "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері" бойынша рәсімделуі керек.

Латинизацияланған әдебиеттер тізімі келесі түрде рәсімделуі керек: автор(-лар) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Шыққан жылы жақшада). Мақала атауы транслитерацияланған нұсқада [мақала атауының ағылшын тіліне аудармасы төртбұрышты жақшада], дереккөздің транслитерацияланған нұсқада атауы (немесе ағылшынша атауы – егер бар болса), шығыс деректері ағылшын тілінде.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем 150-200 слов)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Литература нумеруется размером шрифта 12 кегль, а ссылки внутри статьи указываются в квадратных скобках.

«Список литературы» - на оригинальном языке источников (казахском, русском и других не английских языках) оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Латинизированный список литературы должен оформляться по шаблону: автор(-ы) (транслитерация, <http://www.translit.ru>). (Год выпуска в круглых скобках). Название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название источника в транслитерированном варианте (либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information) (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 150 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The literature is numbered with a font size of 12 pins, and references within the article are indicated in square brackets.

“References” - in the original language of the sources (Kazakh, Russian and other non-English languages) is made out in accordance with STST 7.1-2003 “Bibliographic record. Bibliographic description.

The style of the Romanized list of literature (References): author (s) (transliteration, <http://www.translit.ru>). (year in parentheses). article title in transliterated version [translation of the article title into English in square brackets], name of the source (transliteration, or English name - if available), and notation in English.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редакторлар: Сатбай Ж.И.
Жауапты редактордың көмекшісі: Жантлеуова К.М.

Шығарылған күні 20.03.2022
Форматы А4. Көлемі 32,6 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 178 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің
Маркетинг және коммуникациялар департаментінде басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.03.2022
Формат А4. Объем 32,6 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 178 Цена договорная.
Отпечатано в Департаменте маркетинга и коммуникаций
Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.